

Nyelvészeti
tanulmányok

iskolakultúra

Iskolakultúra-könyvek 27.
Sorozatszerkesztő: Géczi János

Szerkesztő: Révay Valéria

NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK

SIMONYI-EMLÉKÜLÉS, 2003

iskolakultúra

Iskolakultúra, Pécs, 2005

ISBN 963 86745 1 2

ISSN 1586-202X

© 2005 Birkás Viola; Fouilleul, Thierry; Hári Gyula; Janurik Boglárka; Kálmán László;
Kántor Gyöngyi; Medve Anna; Mihalovicsné Lengyel Alojzia; Mizser Lajos;
Pelczéder Katalin; Révay Valéria; S. Novotny Júlia; Szabó József; Szabó T. Attila;
Székely Gábor; Szopos András; Zántó Edina

© 2005 Iskolakultúra

Nyomdai előkészítés: VEGA 2000 Bt.

Nyomás: Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs
Felelős vezető: Molnár Csaba

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A KONFERENCIÁN ELHANGZOTT ELŐADÁSOK	
SZABÓ JÓZSEF: MIKÉNT VALL VESZPRÉM MÚLTJÁRÓL A TOBAK SZĚR ÉS A TOBAK UTCA?	10
MIZSER LAJOS: NYELVÚJÍTÁSI ELEMÉK PESTY FRIGYES ÉSZAKKELET- MAGYARORSZÁGI HELYNÉVTÁRÁBAN	15
KÁLMÁN LÁSZLÓ: SIMONYI ZSIGMOND A NYELVMŰVELÉSRŐL ÉS A HELYESÍRÁSRÓL	20
THIERRY FOUILLEUL: A MAGYAR IGERAGOZÁS KIALAKULÁSÁRÓL	24
MEDVE ANNA: OKTATOTT ÉS A KUTATOTT NYELV(TAN)	35
KÁNTOR GYÖNGYI: SIMONYI ZSIGMOND MONDATTANI ELKÉPZELÉSEI	42
RÉVAY VALÉRIA: SIMONYI HATÁROZÓFELFOGÁSA	50
SZÉKELY GÁBOR: SIMONYI ZSIGMOND ÉS A FINNUGOR ÖSSZEHASONLÍTÓ MONDATTAN KEZDETEI	57
JANURIK BOGLÁRKA – BIRKÁS VIOLA: SIMONYI ZSIGMOND MUNKÁSSÁGÁNAK FINNUGOR RELEVANCIÁI	63
MIHALOVICSNÉ LENGYEL ALOJZIA: SIMONYI ZSIGMOND NYELVKÖNYVÍRÓI TEVÉKENYSÉGE	67
BIBLIOGRÁFIA (KENESEI ANDREA ÖSSZEÁLLÍTÁSA NYOMÁN SZERKESZTETTE S. NOVOTNY JÚLIA)	71

NÉVTANI ÉS SZÓKINCSTANI TANULMÁNYOK

SZOPOS ANDRÁS: CSÍK HIVATALOS TELEPÜLÉSNEVEINEK RENDSZERE	78
PELCZÉDER KATALIN: ONOMATOPOETIKUS EREDETŰ NÖVÉNYNEVEK	85
ZÁNTÓ EDINA: NÖVÉNYNEVES HELYNEVEK IDEGEN NYELVTERÜLETEN	110
HÁRI GYULA: A LÉTESÍTMÉNYNÉV-ADÁS TÖRTÉNETI RÉTEGEI (18–20. SZÁZADI LÉTESÍTMÉNYNEVEK A VOLT MÓRI JÁRÁSBAN)	119
SZABÓ T. ATTILA: 16. SZÁZADI MAGYAR NÖVÉNYNEVEK ÉS NÖVÉNYISMERET	142

ELŐSZÓ

A 19. század végének és a 20. század elejének egyik legkiválóbb és legsokoldalúbb magyar nyelvésze, Simonyi Zsigmond 1853-ban született Veszprémben. Jelentőségének pár mondatban való vázolását Bárczi Géza is lehetetlennek tartotta a nagy tudós születésének 100. évfordulója alkalmából mondott rövid megemlékezésében. (Vö. Nyr. 1953, 9–10., idézi a Nyr. 2003, 488.) Munkássága kiterjedt a hangtörténet, a szótörténet, a jelentéstan, a tótan, a szóképzés, továbbá a mondattan kérdéseire. Nagybecsű munkái, a Szarvas Gáborral közösen szerkesztett Magyar nyelvtörténeti szótár, a Tüzetes magyar nyelvtan, továbbá monográfiái, A magyar köztörzsek és A magyar határozók ma is nélkülözhetetlenek a nyelvészeti kutatásokban. Simonyi összefoglaló és rendszerező műveire mindig jellemző gondos részletmunkák és gazdag példatárak követendő módszerül szolgálnak az utódok számára is.

Simonyi a magyar nyelvtudomány eredményeit nemcsak az egyetemi katedrán, hanem nyelvművelő cikkekben és tanulmányokban is népszerűsítette. Hozzájárult a helyesírás fejlesztéséhez, a nyelv idegen hajtásainak nyesegetéséhez és a magyar nyelvoktatáshoz. „Ő a legnagyobb példája tudományunk történetében annak, mennyire megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása” – írja róla Bárczi (i.m. 488.), majd a nagy tudós, a tudományszervező, az utódnevelő és lelkiismeretes tanár emlékének felviláglantása utána különösen meleg szavakkal jellemzi Simonyit, az embert: Bárczival együtt állíthatjuk, hogy akiknek nem adatott meg, hogy Simonyi közvetlen tanítványai közé számíthassák magukat, azoknak is utat mutat és példát szolgáltat munkásságával, lelkiismeretességével, tudásával, tárgyyszeretetével és módszereivel.

Simonyi szülővárosában, Veszprémben emléktáblával jelölték meg a nagy nyelvész szülőházát. Az egykori kis vidéki város mára megyei központtá fejlődött, s egyetemén 2001-ben megindult a magyar szakos képzés. A Veszprémi Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének oktatói és hallgatói 2003 novemberében emléküléssel tisztelegtek a nagy előd munkássága előtt. Az Iskolakultúra 2005-ben, Simonyi halálának 86. évfordulóján megjelenő kötetének első részében, az iskolai anyanyelvi nevelésnek is oly nagy figyelmet szentelő nyelvész tiszteletére elhangzott előadásokat tesszük közzé.

Kötetünkkel azonban egy másik évfordulóra is szeretnénk olvasóinkat emlékeztetni. 2006-ban lesz a 20. század kiemelkedő magyar nyelvtörténésze, Szabó T. Attila születésének 100. évfordulója. Igaz,

hogy életútja nem kötődött Veszprémhez, de a kolozsvári és a veszprémi egyetem hagyományosan jó együttműködésének jegyében a Magyar Nyelvtudományi Tanszék is bekapcsolódik az erdélyi magyar nyelvészet kiemelkedő képviselőjének centenáriumi megemlékezéseibe. Jelen kötetünk második részében így tanszékünk fiatal oktatóinak, illetve két másik fiatal kutatónak a névtani tanulmánya mellett közöljük a Veszprémi Egyetem Botanika Tanszéke professzorának, Szabó T. Attilának a tanulmányát is, amelyben Lencsés György 16. századi orvosi könyvének teljes szöanyagát dolgozza fel és mutatja be, illetve veti egybe későbbi, hasonló kiadványok és gyógynövénygyűjtemények szókincsével.

Révay Valéria

A KONFERENCIÁN ELHANGZOTT ELŐADÁSOK

SZABÓ JÓZSEF

MIKÉNT VALL VESZPRÉM MÚLTJÁRÓL A TOBAK SZĚR ÉS A TOBAK UTCA?

(VESZPRÉMI EGYETEM, SZTE)

Szép hagyománya a felsőoktatásnak és a tudományos kutatásnak, hogy kerek születésnapj évfordulók alkalmából megemlékezzünk a kimagasló teljesítményt elért jeles elődökről. Ilyenkor visszpillantunk életútjukra, s számba vesszük főbb eredményeiket és azokat a lehetőségeket, amelyekkel kutatómunkánk bizonyos elméleti-módszertani kérdéseiben kapcsolódni tudunk hozzájuk, napjaink követelményeihez igazodva folytatni tudjuk az általuk kialakított utat.

Örvendetesnek tartom, hogy a Veszprémi Egyetem egyik, egy-két év óta alakuló, szerveződő egysége, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék konferencia rendezésével emlékezik meg Simonyi Zsigmondról, a magyar nyelvtudomány egyik kiváló képviselőjéről, a város szülöttéről. Ebből adódott tanszékünk megtisztelő kötelessége, a mostani tudományos ülés megszervezése, amellyel az egyetem és a konferencia minden résztvevője a nagynevű nyelvtudós emléke és életműve előtt tisztelig.

Ami a mai tudományos tanácskozás központi gondolatához, Simonyi Zsigmond nyelvészeti munkásságához való kapcsolódást illeti, előadásom témaválasztása – a konferenciáról szóló felhívástól máig terjedő, objektív okokból kissé rövidre szabott idő miatt is – nehéz feladatnak látszott. Ez főképpen azzal függ össze, hogy tudományos munkájában a nyelvjárásokkal és a névtani kérdésekkel való foglalkozás jóval kisebb teret kapott, mint a nyelvtudomány más területeit érintő problémák vizsgálata. A magyar nyelvjáráskutatás szempontjából figyelemreméltó az 1902-ben megjelent Tréfás népmesék és adomák, a Nyelvjárási olvasókönyv című munkája, amely első vállalkozás volt a tájnyelvi szövegek közlések műfajában, a Nyelvészeti Füzetek című sorozattal pedig, amelynek mintegy negyedszáz nyelvjárási tárgyú kötete látott napvilágot, szerkesztőként alkotott maradandót dialektológiánk történetében. Ugyanakkor munkásságának egészét kétségtelenül sokszínűség és impozáns terjedelmű művek sora jellemzi. Ennek igazolására elegendő, ha csupán a Szarvas Gáborral együtt szerkesztett Magyar Nyelvtörténeti Szótárát, a több kötetben megjelent mondattani monográfiáit, A magyar nyelv című összefoglaló munkáját említem meg és a nyelvműveléssel, helyesírással kapcsolatos kiadványaira utalok.

Simonyi Zsigmond páratlanul gazdag életműve tehát bőven kínál lehetőséget nekünk, mai kutatóknak arra, hogy témaválasztásunkkal pél-

dául az összehasonlító és magyar történeti nyelvtudományt, a leíró nyelvészetet, a nyelv művelést felölelő s részben még a dialektológiára is kiterjedő munkásságához tudjunk kapcsolódni. Számomra mégis úgy adódott, hogy előadásom tárgyát tudományos kutatásainak nem a már említett területeiről merítettem, hanem ehhez szülővárosának földrajzi nevei adtak ötletet. A helynevek iránti érdeklődésemből következően két évvel ezelőtt ugyanis ismertetést írtam a Veszprémi járás földrajzi neveit tartalmazó kötetéről, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozat 194. számaként 2000-ben jelent meg. Ennek során feltűnt, hogy Veszprém város helynevei között viszonylag sok olyat találunk, amelyhez nagyon régi (például néprajzi, hely- és művelődéstörténeti stb.) hagyomány fűződik. Ez ugyan e nagy múltú, történelmünkben is fontos szerepet játszó város esetében természetesnek tűnik, más településekhez viszonyítva mégis eléggé meglepő volt a hagyományörzésnek az a mértéke, adatokban is megnyilvánuló gazdagsága és sokszínűsége, amely Veszprém földrajzi neveiben tükröződik. Ez tette lehetővé számomra, hogy Ördög Ferencet 70. születésnapja alkalmából a Hagyományörzés Veszprém földrajzi neveiben című írással köszöntsem másokkal együtt a Névtani Értesítő ezévi 25. számában. (2003, 78–81.) Veszprém névanyagának áttekintésekor találtam rá a következő belterületi névre: „604. *Csolnoki-ház : Simonyi-ház : Ménküfőgős ház* É. Bádogtetős, egyemeletes ház. Ebben a házban született Simonyi Zsigmond nyelvész, Cholnoky Jenő földrajztudós és Cholnoky Viktor író”. (*Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás.* [2000] MNyTK, 194. Budapest. 272.) Simonyi neve tehát nemcsak a nyelvészek körében él tovább, amíg csak lesz művelője a magyar nyelvtudománynak, hanem belterületi névvé válva is fennmaradhat. Előadásom témájának kiválasztásában végül is egyrészt az a körülmény játszott közre, hogy az utóbbi években – a már említett ismertetés kapcsán – nagyobb figyelmet fordítottam Veszprém földrajzi neveire, másrészt ebben tagadhatatlanul még annak volt szerepe, hogy 2003 januárja óta a Veszprémi Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén is dolgozom. Ily módon olyan névtani tárgyú előadással tudok ezen a konferencián részt venni, amely ha nem is Simonyi munkásságához, szeretett szülővárosához mindenképpen erős szálakkal kapcsolódik.

A Zala megye földrajzi nevei című kötet megjelenése után – az 1960-as évek közepétől nagyjából 1990-ig – öröndetes lendületet vett Magyarországon a földrajzi nevek gyűjtése és kiadása. (Azóta sajnos ez a folyamat megtorpant, s csupán egy-két helynévgyűjtemény látott napvilágot.) A különböző megyei és járási földrajzinév-kiadványokban nagy mennyiségű és nagy jelentőségű névkincset sikerült a munkálatokban résztvevőknek megmenteni a jövőendő kutatások számára, honismeretünk gazdagítására. Ugyanakkor sajnálatos, hogy ennek a becses értékű földrajzinév-anyagnak a felhasználása elmaradt azoktól a lehe-

tősegektől, melyeket a különféle helynévkiadványok kínálnak. Az alábbiakban csupán egy apró példával szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy a földrajzi nevekben rejlő értékekből, tanulságokból egy-két olyan adalékot fölvillantsak, amely nyelvi kövületként, a múlt máig megőrzött maradványaként vet fényt a hajdanvolt időkre, azok egy-egy részletére.

Veszprém városának helyneveit áttekintve bukkantam rá például a következő, figyelemre méltó adatokra: „195. *Ujj ut : Tobak szēr* U. Bőrcserzéssel foglalkozó tobakosok laktak és dolgoztak ezen a részen. A Séd ekkor még a Benedek-hegy szikláinak tövében folyt.; ... 282. *Tobak utca* [K1. K2. Hiv. ~] U” (Balogh Lajos – Ördög Ferenc – Varga Mária [2000, szerk.]: *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. MNyTK. 194. Budapest. 258, 261.) Ezek közül a 195. sorszámú névhez érdekes, figyelmet érdemlő közlés kapcsolódik, amely fölveti azt a kérdést, hogy a szóban forgó belterületi nevek, a *Tobak szēr* és *Tobak utca* előtagja mire vezethető vissza, és esetleg összefügghet-e az egyes nyelvjárásokban előforduló *tobakos* (~*tabakos*) köznévvvel és a bőrcserzés mesterségével.

A *tabakos* foglalkozásnevet régebben például Szegeden is ismerték. Bálint Sándor, Szeged múltjának, népéletének kiváló kutatója a következőket írta róla: „A tímárságnak némileg specializálódott ágához tartoztak a *tabakosok*, más néven *fehértímárok*, ismét másként *szattyánosok*, *szattyántímárok*, akik a finomabb bőrök kidolgozásában jeleskedtek. (...) Az egykor virágzó szegedi tabakos mesterségről, vagyis a bőrfeldolgozás sajátos finom módjáról alig tudunk valamit. (...) Tömörkény egyik novellájában olvashatjuk: *tabakos* = asszonylábakra dolgozó finom tímár. (...) Itt az Alföldön vagy Dunántúl többnyire csak „egyszerű” tabakosok éltek, akik a birkabőrt dolgozták ki, és ebből a ruhára való *fehérirhát*. Az igazi tabakosok a kecskebőrt is kidolgozták.” (*A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete II.* [1977] Szeged. 321.)

A *Tobak szēr* és a *Tobak utca* belterületi elnevezések *Tobak* előtagja nagy valószínűséggel a hódoltság korában került nyelvünkbe, mégpedig foglalkozásnévként. Kakuk Zsuzsa szerint a ‘tímár’ jelentésű *tabak* szó csak a 17. század végétől kezdve jelenik meg forrásainkban. Ezért arra is gondolhatunk, hogy nem a török korban, hanem valamivel később, szerb cserzővargák közvetítésével ismerkedtünk meg vele. E viszonylag késői előfordulás persze nem föltétlenül zárja ki a közvetlen törökből való átvétel lehetőségét. Különösen, hogy személynévként már korábban is találkozhatunk vele: 1544: „Melchior *Thobak*” (...) 1642: „*Tobak* Ibrahim” (...) Közszoji adatok: 1688: „Vargalegény a *tobakkal* bocskában gázoljon” (...) [a szentendrei tobakosok céhszabályából]: „Vargáknak, tímároknak ne legyen semmi köze a *tabak* czéhez, a kalmároknak is ne legyen szabad *tabak* bőroket eladni” (...) 19. századi szótáraink ...még ismerik a *tobak*, *tabak* szót, ma azonban csak

nyelvjárási szinten él. Az MTsz. Dunántúlról, Komárom megyéből és Ceglédre közli. (...) A *tabak* szó végső forrása az ar. *dabbāg* ‘cserzővarga, tímár’, amely valószínűleg a perzsán keresztül – vö. perzsa *dab-bāg* ‘ua.’ – került a törökbe. A törökben az eredeti arab-perzsa kiejtéshez közellálló *debbāg* alak mellett kialakult a *tabak* alakváltozat. Ez lett közhasználatúvá, s ez terjedt el a balkáni nyelvekben.” (*A török kor emléke a magyar szókincsben*. [1996] Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23. Budapest. 288–289.)

Veszprém néhány további földrajzi neve, illetőleg a hozzájuk fűződő magyarázat közvetetten amellet szól, hogy a ‘tímár’ jelentésű *tobak* főnév már a hódoltság idején elterjedhetett a magyar nyelvterület törökök megszállta vidékein, s így Veszprém városában is. Ezek az adatok a következők: „279. *Timár ház* : *Timárműhej* É. Az épület alagsorában volt a tímárműhely. Ma lakóház.; (...) 283. *Büdös-tó völggye* Vö, r, mlen. A Keleti várfeljáró környéke, a Buhim-völgy északi része. A Séd egykori árterülete. Tobakosok laktak a környékét.; (...) 358. *Ur-kut* : *Ur-kuti-forrás* : *Fehér-kut* : *Vargák kuttya* [P. *Úrkút*] F. 120 cm átmérőjű, 7–8 méter mély, két fél malomkövel fedett kút, amely fölé ház épült. (...) Fehér tímárok laktak a környéken.; (...) 394. *Tabán*, *-ba* : *Tobán*, *-ba* [P. *Tabán*] Fs, sz, l. P: „...a város Jeruzsálem hegyi része mellett fekvő földek, – az itt táborozó Tabán basa a várból kirohanó veszprémiek által megöletett.” és „532. *Cserhát*, *-ra* : *Cserhát lakótelep* : *Szentivánfalva* : *Szent István városrész* [K1. *Szent Iván városrész* P. K2. *Cserhát*] Vr. A török időkben elpusztult, cseres erdő borította, mely egész a várig húzódtott. (...) Szent Iván a börművesek védőszentje volt. Itt is éltek ilyen foglalkozásúak”. Ide sorolható továbbá Balatonfüred névanyagának következő adata is: „56/533. *Szömörce-sziürü* [J. ~] Ho, l. Sok csereszömörce volt a hegyoldalon, ezt a tímárok számára leszedték és eladták. (Balogh – Ördög – Varga, 2000. 261., 264–265., 270., 418.) Az előzőekben felsorolt helynevek és hozzájuk fűződő hagyomány valótóra fogása, valamint más adatokkal való kiegészítése, összevetése együttesen segíthet annak eldöntésében, hogy a *Tobak szēr* és *Tobak utca* elnevezések *Tobak* előtagját valóban a török hódoltság nyelvi maradványának tekinthetjük-e. A *Tabán* ~ *Tobán* alakváltozatú nevet azért soroltam ide, mert ennek megléte is oszmán-török hatásra utal. (Lásd részletesebben *Kakuk*, i. m. 289–90.)

A veszprémi *Büdös-tó völggye* földrajzi név (a térképre utaló sorszáma: 283) olyan területet jelöl, amely a *Tobak utca* (sorszáma: 282) környékén található. Bizonyosnak látszik tehát, hogy a *Tobak utca* elnevezés is – a *Tobak szēr* belterületi névhez hasonlóan – azzal függ össze, hogy tímárok, vagyis (az oszmán-törökből átvett szóval) *tobakok* (~ *tobakosok*) laktak a közelében. A balatonfüredi *Szömörce-sziürü* dűlőnévhez fűződő népi magyarázat – igaz, csupán közvetetten – szintén a tímárok mesterségére, egykori tevékenységére utal, a bőrcserzéshez

ugyanis többfelé (a források szerint főként Veszprémben és például Székesfehérváron is) szömörécét használták föl. (Lásd részletesebben Ortutay Gyula [1982, főszerk.]: *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 304–305.) A szömörce felhasználásáról Gáborján Alice például a következőket írja: „A 18. századtól már biztosan szömörccével dolgozták ki a bőroket, és meszezéssel szőrtelenítették őket. A szömörce meszes földeket kedvelő növény, amely Veszprém környékén bőven termett. Leveleit learatták, megszáritották, majd nyomtatták. A szömörceport gyapjúzsákokba tömködték, s egy részét el is adták” (Magyar bőr- és lábbeli-készítés. In: Domonkos Ottó [1991, főszerk.]: *Magyar néprajz III. Kézművesség*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 289.)

Még közelebb visz a *Tobak szēr* és *Tobak utca* magyarázatához Takáts Gyulának a Bakony vidéki szömörcearatásról és a tobakokról írt tanulmánya, amely a veszprémi tobakmesterek tevékenységére és konkrétan a *Tobak utcára* is utal, sőt közli az utcában megmaradt utolsó tobakházról készült fényképfőlvételt is: „A tobak mesterek utcája Veszprémben a Benedek-hegy oldalában húzódott. Főleg a leszegényedett kismesterek laktak itt. Az igen kicsi nádtetős házacskák a sziklafalhoz lapulva álltak. A tobakgödörök a két Séd-patak közti szigeten voltak. Ezt az utcát 1944-ben lebombázták. Ma egyetlen tobakház áll a volt Tobak utcában”. (A szömörcearatásról és a tobakokról. *Ethnographia* LXVII, 1956, 591.) A szerző ugyanitt említi meg az egykor Székesfehérváron is virágzó tobakmesterségnek a belterületi nevekben megőrződött nyelvi maradványait: „A veszprémihez hasonló mód jelentős székesfehérvári tobakok emlékét, akiknek patrónusa Székesfehérváron Imre herceg apja, István király volt, ma a Tobak utca és az abból nyíló Szömörce utca őrzi”. Hogy a török hódoltság idején terjedt el vagy esetleg később a ’tímár’ jelentésű *tabak*, *tobak* köznév, amely személynévvé, majd helynévvé is válhatott, és így fordul elő a veszprémi *Tobak szēr* és a *Tobak utca* belterületi nevekben, arra vonatkozóan több adatom nincsen. Minthogy azonban Takáts Gyula kutatásai szerint (i. m. 584., 588.) a tobakmesterség Veszprémben (a megyében és a városban is) a 17–18. században élte virágkorát, ezért elképzelhetőnek tartom, hogy a *Tobak szēr* és a *Tobak utca* nevek akár hódoltság koriak is lehetnek. Föltehető továbbá az is, hogy ezekben a *tobak* foglalkozásnévre visszavezethető *Tobak* személynév rejlik, hiszen egy-két ilyen családnév – Kakuk Zsuzsa idézett adatai szerint – már a 16–17. században is fölbukkant. Mindezek alapján bizonyosnak látszik, hogy Veszprém szőben forgó belterületi elnevezései a hódoltság korában keletkezettek, és mindenképpen a bőrcserzéssel foglalkozó *tobakok* mesterségével függnek össze. Így vall tehát a *Tobak szēr* és a *Tobak utca* a Veszprémben egykor virágzó, de már régen visszaszorult egyik kézműipari tevékenységről, a város néhány évszázaddal ezelőtti múltjáról.

MIZSER LAJOS NYELVÚJÍTÁSI ELEMEL PESTY FRIGYES ÉSZAK- KELET-MAGYARORSZÁGI HELYNÉVTÁRÁBAN

(NYÍREGYHÁZI FŐISKOLA)

Az ortológus ellenhatás még az 1860-as évek végén indult meg, és a Magyar Nyelvőr megjelenésével (1872) vált teljessé. Simonyi Zsigmond – ekkor még Steiner néven – Adatok a nyelvújítás történetéhez címmel (Nyr. I, 45–48., 94–99.) Bartzafalvi Szabó Dávid Szigvart’ klastromi története (Pozsony, 1787) című „németből fordítódott” munkájából szedte össze az új szavakat, és a jelentésüket is megadta. Bartzafalvi csak egy volt a sok „szócsináló” közül, ezért Simonyi mások munkáira is támaszkodott, így meglehetősen nagy anyag gyűlt össze. Ezt az 1879-ben kiadott Antibarbarus című könyvecskéjében tette közzé. A miértekre a kissé hosszúra sikeredett alcímekben ad magyarázatot: „Az idegenszerű és hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke a megfelelő helyesek kitételével. Egyszersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata. Gyakorlati kézikönyv, kik magyarul írnak és tanítanak”. Közben arra is gondolt, hogy célszerű lenne a nyelvújítás előzményeiről is írni. Geleji Katona István, Gyöngyösi István, Maróthi György, Faludi Ferenc, Adámi Mihály és Kónyi János ebbéli munkásságát elemzi A nyelvújítás történetéhez című, 1888-ban megjelent tanulmányában. A számára oly kedves témát, az elvonást részletesen feldolgozza, és 1904-ben meg is jelenteti. (NyF., 11.)

Az általam vizsgált időszak (1864–66) megelőzi Simonyit. Először az egész Északkelet-Magyarországról szerettem volna írni, de oly bőséges az anyag, hogy abból egy újabb Mondolat vagy Antibarbarus születhetett volna. Így kénytelen voltam három megyére, Beregre, Máramarosra és Szatmárra leszűkíteni. Pesty Frigyes lejegyzői különböző műveltségűek voltak. Ezt azért fontos kiemelni, mert pontosan a műveltségtől függött az, hogy mennyire használnak az adatközlők (jegyzők, papok, közbirtokosok stb.) új elemeket.

Legelőször is az alaktani jelenségekkel szeretnék foglalkozni. A nyelvújításnak ezt a részét valahogy mostohábban kezelték, mint a szóalkotást. Megmutatkozik például a tövek egyszerűsítésére való törekvés. A *mocsár* szó minden toldalékolt formában hosszú: *mocsáros, mocsárok*. A *tó* sokszor egyalakú tövű: *tók, tót, a tón túl, tócska*. További példák: *akolok, névek, szók, térek*. Nagyon feltűnő az *-i* melléknévképző közkedveltsége. Ha nem is sűrűn, de több helyen is előfordul a ha-

tározószavak végén: „Fenn állásának *mioltai* ideje tudva nincs”. „A község *honnan* elnevezése nem tudatik”. Sőt, még ilyen is előfordul: „esős télben mint a *múlt*”. Még jelzős szerkezetben használják a ma már összetett szavakat: *épületi* fa, *festési* művészet, *gyámolítási* pénz (ez a táppénz elődje akarna lenni), *fürdői* szoba, *bérci* oldal, *pincei* om-ladék. A már ragos névszók után is következhet képző. Leggyakoribb az inesszívuszi forma képzése: „a Község fekszik a Kaszonak a *Márabani* befolyásánál”, „Ecsed *várábani* lakásakor”. Ám a többi eset sem megy ritkaságszámba: „több száz *évekkeli* tulajdonos”, „A *Románokkali* együtt maradás”, „a *Szamostóli* távolabb része”, „híd-náli vámszedés”, „a tatároknak huzamosabb *ideigi* tartózkodási helye”, „a patak Peltyinet névű *helyeni* forrásból ered”, *paticsbóli* régi kicsiny templom”, „A Tatár *járásroli* emlékezet”, „szájról *szájrai* átadás”. A beregi Halábor leírásában kettőt is találhatunk: „a régi elpusztult vagy elpusztított *templombóli* maradvány gothus *betükkeli* fel írása azt lát-szik igazolni, hogy...” A z. modalis-esszívusz forma valamivel ritkább: „*helyrajzilag* elő fordulnak következnek nevek ’s dülők”, „mind *törté-netileg*, mind *hagymányilag*, mind *köztudomásulag*”, „*kanyargólag* megkerüli”, „*szegődéséig* dolgoznak”.

Ha létrejön egy új szó a régi helyett, akkor hosszabb vagy rövidebb ideig élnek együtt. Az egyik vagy kizorítja a másikat, vagy egymás szin-onimájaként lesznek használatosak. 1. A régi szó erősebbnek bizonyult a réginél: *topographiai* név ~ helynév, *iskola* ~ tanoda, *templom* ~ ima-ház, *büdöskő* ~ kén, *plántál* ~ ültet (például szőlőt), *stíl(us)* ~ építési mo-dor, *fundamentum* ~ alap (de szóösszetételben már alapkő, alapfa), *prí-vilégium* ~ kiváltság. Olyan is akad, amikor mindkét elem a nyelvújítás korában keletkezett: *álladalom*, *álladalmi út* (Bereg, Szatmár megyé-ben) ~ *állam*, *állami út* (Máramarosban). 2. Az új alkotás bizonyult erő-sebbnek: *dialectus* ~ *szójárás*, *piramis* ~ *gúla*, *napkelet* (napfeljött) ~ *ke-let*, *napnyugot* (naplement) ~ *nyugot* (a mai nyugat szó csak nagy néha mutatkozik), *archivarius* ~ *levéltáros*, *matricula* (matrika) ~ *anyakönyv*, *commassatio* ~ *tagosítás*, *diéta* (alig-alig fordul elő) ~ *országgyűlés*, *traditio* ~ *hagyomány*, *protocollum* ~ *jegyzőkönyv*. 3. Azonos számban for-dul elő a régi és az új szó, és még nem dőlt el, hogy melyik lesz a győz-tes, melyik válik állandó, s melyik alkalmi használatúvá: *árenda* ~ *ha-szonbér*, *colonia* ~ *telep*, *colonizál* ~ *telepít* (azaz lakott helyé tesz), *filia* ~ *fiókegyház* ~ *leányegyház*, *politikai felosztás* ~ *közigazgatási beosztás*, a *magyarok kijövele* (ez a gyakoribb), a *magyarok bejövele* mellett már kezd feltűnni a *honfoglalás* is (bár ezt a szót Ballagi szótára még ál-talános értelemben ismeri, s alighanem a millennium teszi majd olyan jelentésűvé, amelyet ma is használunk). A megszokott *tatárfutás* mellett feltűnik a *tatárjárás* szó is. Mivel az említett megyékben tizenöt tatár tá-madást tudtam regisztrálni, így a tatárfutás szó bármelyikre vonatkozha-tott (1717-ben volt az utolsó). Nagyjából szintén a millennium idején

vált véglegessé, hogy a *tatárjárás* megjelölés az 1241-es mongol invázióra vonatkozik. Az már megint más kérdés, hogy Pesty informátorai a tatárokkal kapcsolatos eseményeket összekeverték, és a több évszázaddal későbbi támadásokat is 1241-re tették, még akkor is, ha az illető helység még akkor nem is létezett. E kegyes csalással községük régiségét igyekeztek (volna) bizonyítani.

Szirmay Antal: Szathmár vármegye' fekvése, történetei, és polgári esmérete (I–II. Budán, 1809–10.) című munkájában inkább a Verseghy-féle ipsiszonizmusokkal találkozhatunk leginkább. Nyelvújítási szavak alig-alig fordulnak elő, mint például a *növény*, de a régi és népi *pisgols* szót használja a kreált *dárdany* helyett az antimon megjelölésére. Viszont mindhárom megyebeli helységek lejegyzői egy fél évszázad elteltével már nem szűkmarkúak. Már bőséges anyagot találunk olyan szavakra, amelyeket ugyanabban a jelentésben használtak, ahogyan ma is: *éghajlat*, *előd*, *földrengés*, a fabrikát, a hutát már a gyár váltotta fel: *hamuzsírgyár*, *üveggyár*, *vasgyár*. Ugyancsak általános használatú a *gyógyszer*, *kipuhatol*, *lelkész*, *lőfegyver*, *mérnök*, *nyugdíj*, *okiratos*, *rabszolga* stb. Meghonosodásuk módjára álljon itt három példa: „tüzi fát *könyör* útján kapnak” és „igen szép Gr. Catholika templomot építettek ezen kevés számú lakosság segítségével a nélkül hogy *könyör* adományhoz folyamodtak volna”. Továbbá: „a marhát a legelési *öszön* oda édesgetvén”, „a mohák *szivacsok* módjára sok vizet tartalmazznak”. A szó ma is megvan, de 1864-ben még az eredetibb jelentés(ek)e)t mutatja: *laktanya* 'lakóhely, letelepülési hely', például „a vadludak laktanyája”. A *forradalom* szónak még általános jelentése van: 'a fennálló rend megdöntésére irányuló törekvés', amely lehet összeesküvés („Wesselényi *forradalom*”), szabadságharc („Rákóczi *forradalom*”), felforgatás („minden *forradalmi* eszmével tartott”), sőt Szatmárban egy papgyilkost is *forradalmárnak* nevez a leíró. Feltűnően kedvelik a *főnök* szót: „a családnak *főnöke* Pilipnek hivatott”, a kolostor *főnöke*, *hadfőnök*, *rablófőnök*, a tatárok *főnöke*. A számszerűség kiemelésére a *menyiség* szó használatos: „ott a zsidók nagy *menyiségben* laknak”, „a vízbörjűk nagy *menyiségéről* neveztetik”.

Most az olyan szavakról, kifejezésekről szeretnék beszélni, amelyeknek – azonos hangalak mellett – más volt a jelentésük, mint ma: *álló tó* 'lefolyástalan tó', *élősködik* 'él valamiből', *folyam* 'állandó folyású víz', *gyarmat* 'telepítés', *helyiség* 'határresz', *iromány* 'irat, oklevél' (Simonyi 'írni való dolog' jelentésben említi), „a templom *ízletes* külsejű”, *őserdő*: a máramarosi Szaplonca leírásában ez áll „mely még vágás alatt nem volt”, „hogyan régi *ülepedés*, mutatja ó szerű goth temploma”, azaz: 'ülés, település'. A *tenyészt* szó jelentése még tágabb: '(növény) termeszt', illetve 'állatot tart'.

Ezek után azok a szavak következnek, amelyeket fattyúhajtásoknak szoktunk nevezni: *áldozár* 'áldozópap', *bástyázat* 'egy vár bástyáinak

az összessége', *benőség* 'egybetartozás', *csepegény* 'cseppkő', *discskör* 'glória', *égvény* 'a lúgos természetű anyagok összefoglaló neve', *ékez* 'ékezzettel ellát', *felőr* 'bányaór', *harcfi* 'bajnok', *hegyelet* 'kis kiemelkedés', *iblaný* 'jód': „van egy gazdag *iblaný* tartalmú forrása is”, *írmódor* 'írásmód', *íffonc*, szövegkörnyezetben: „a' tatárjáráskor a' falubeli *íffonc*zok a' tatár táborból 7 darab lovat erő szakosan elvittek”. E szóra Simonyi nagyon haragudhatott, mert annyira sem méltatta, hogy kommentálja. Érdekes kifejezésre bukkantam id. Mándy Péter (Szatmár megye) vendégszövegében: „Ezen Avas egy tündér *kerek kört* (amphitheatrumot) képez”. Sehol máshol nem találkoztam vele, nyilván id. Mándy Péter leleménye. Máramarosban így jellemezték az időjárást: „A közép lég mérséklet”, még éppen meg lehet érteni. További példák: *tanonc* 'tanuló', *társláda* ~ 'testvérpénztár' (Aknaszlatina), a német Sparkasse kizsorítására, *telepítvény* Beregben 'település', Máramarosban 'külsőterületi lakott hely', Szatmárban 'újjonnan létesült falu', *torkulat* 'bejárás a helységbe', *vizekeny* 'vizenyős'. S hadd idézzek más példákat is a természettudományok nyelvéből: *nátrány* 'nátriumoxid', *porhany kő* 'mésztufa', *savany* 'sav', *szivag* 'víznyelő'.

Arra is kíváncsi voltam, hogy a „fennkölt stíl” érvényesült-e a leírásokban. Azt kell mondani, hogy csak nyomokban lelhető fel. A *disznó* szót már parasztosnak vagy durvábbnak érezhették, helyette a sertés, sőt vadsertés használatos. Csak akkor írják le, amikor a román *porc*, illetve a ruszin *čáčĩ* szót magyarra fordítják. Vagy: „*Bornyus* kert hajdan a monda szerint *borjúk* legeltek ott”. Ezek szerint a beregi ejtésnek megfelelő *bornyu* már parasztosnak számított. Természetesen nem veszem a „fennkölt stíl” elemei közé a hivatali nyelv blickfangjait. Ezekkel általában a falusi bírók lejegyzéseiben találkozhatunk.

Ha minden nyelvújítási elemet felsorolnék a három megyéből, kissé sok és talán unalmas is lenne. Inkább válogattam. S mint minden változtatás, ez is szubjektív. Bár igyekeztem a legmegfelelőbbeket bemutatni.

Igazságtalan lennék, ha az utóéletről nem beszélnék. Ebben két kitérő könyv állt a rendelkezésemre. Szilágyi István szerkesztésében Máramaros vármegye egyetemes leírása című műve. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1876-ban Szigeten tartott XIX-ik nagygyűlésének alkalmából (Budapest, 1876) és Lehoczky Tivadar: Beregvármegye monographiája I–III. (Ungvárott, 1881). Mindkét munkában bőséges kémiai és zoológiai szóanyagot találunk Bugát Pál módszere szerint alkotva. Hogy a szöveget megértsük, szótár szükségeltetik hozzá, pedig minden egyes szava magyarul van. Ha a szóalkotás logikáját ismerjük, akkor hamar rájövünk, hogy az oxigént *élenynek*, következtésképp az oxidot pedig *élegnek* nevezték. De ha vesszük – mondjuk – a *futoncot*, csak sejtjük, hogy valami futóbogárról lehet szó. Ballagi Mór így magyarázza: „a téhelyröpük közé tartozó, gyorsan futó állat.” (A magyar nyelv teljes szótára. Budapest, 1867. I, 435.) Ettől sem lettünk

okosabbak, de nézzük meg, mi az a téhelyröpü: „szarunemű röptyűvel ellátott rovar”. (i. m. II, 624) Még mindig nem tudjuk, hogy mi is az, pedig ma is ez a hivatalos neve, igaz, fürgefutoncként hozza Jolsvay Alajos – Steinmann Henrik – Szily Ernő: A magyar állatvilág szótára című könyve. (1977, Natura, Budapest. 58.) Ám tegyük gyorsan hozzá, hogy az ortológia igencsak megritkította az efféle szavak számát. S itt éppenséggel idézhetjük Simonyit: „A rossz helyett rosszabbat csináltunk”. (Nyr. I., 97.) Akkor meg maradjon a rossz, és ne a rosszabb.

FORRÁSOK

Mizser Lajos (1995): Bereg megye Pesty Frigyes helységnévtárában. *Levéltári Évkönyv*, XI, Nyíregyháza. 395–490.

Mizser Lajos (sajtó alatt): *Máramaros megye Pesty Frigyes helynévtárában*. Szatmárnémeti – Satu Mare.

Mizser Lajos (2001): *Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–66. évi helynévtárában*. Nyíregyháza. 410. + térkép.

KÁLMÁN LÁSZLÓ SIMONYI ZSIGMOND A NYELVMŰVELÉS RŐL ÉS A HELYESÍRÁS RŐL

(MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET)

„Simonyi új grammatikai módszert akar behozni, könyve inductive halad, azaz a példák ből kiindulva tanítja a szabályt, nem pedig dogmatice. A grammaticát tehát valami olvasmány alapján akarja előadni, úgy hogy a szabályokat a tanár tanítványai közreműködésével vonhatja le egyszerű következtések útján. Ilyenképp tehát ezen módszer véget vet a lelketlen magolásnak, és azt észfejlesztő inductióval pótolja. Eszerint a szabályok is mélyebben vésődnek be a gyermek emlékezetébe, mert amit magunk találunk, azt jobban tudjuk, mint amit más mond vagy más tanultat velünk.” (Riedl, 1882, 573–590.)

„Jól tudom, hogy az iskolai nyelvoktatás sohasem járhat egészen egy nyomon a nyelvtudománnyal, amennyiben csakis biztos eredményeket szabad felvennie, egyébiránt pedig konzervatív, beváró, vagy legfeljebb előkészítő szerepre van utalva.” (Simonyi, 1877)

BEVEZETÉS

Előadásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy van-e el-
lentmondás Simonyi Zsigmond munkásságának két állítólagos
korszaka vagy aspektusa között. Közelebről: igaz-e az, hogy
Simonyi az *Antibarbarus* (1879) „vaskalapos” nyelvvédői attitűdjétől
a *Helyes magyarság* (1914) megszületésének idejére eljutott az
„engedékenységre”, a „mindent lehet” álláspontjáig?

A válasz, amelyet erre a kérdésre adni fogok, nemleges. Rámutatok,
hogy már magát a *nyelvművelés* vagy *nyelvvédelem* kifejezéseket is
óvatosan kell értelmezni, mert Simonyi korában nem azt jelentették,
amit ma egyesek értenek rajtuk. Másrészt hangsúlyozom, hogy
Simonyi munkássága koherens egészet alkot, a *nyelvművelésről* és a
helyesírásról vallott „forradalmi” elképzelések már egészen korán ki-
mutathatók nála.

1. A NYELVVÉDELEM KORABELI FOGALMA

Először is arra kell felhívnom a figyelmet, hogy a *Nyelvőr* alapításának
idején Szarvas Gábor és társai (ide értve a később csatlakozó Simonyit is)
nem úgy értették a „nyelvvédelem” és „nyelvörködés” szót, ahogy ma né-
mely ügybuzgó „nyelvművelő”, aki az ő követőjükként szeretné beállíta-

ni magát. Először is szó sem volt például az idegen szavak nyilvános használatának törvényi tiltásáról (ami mára a „követők” jóvoltából megvalósult), és nem keverték össze a helyes magyarságot az illedelmes és a „magas”, „igényes” normának megfelelő nyelvhasználattal.

Megfigyelhetjük ugyanis, hogy Szarvas Gáboréknak, az ún. „új orthológiának” az elsőrendű célpontjai a nyelvújítás magyartalan alkotásai voltak. A „vadhajtások nyesegetésén” ők azt értették, hogy a nyelvújítás vadhajtásaitól kell megszabadulni. Rengeteg olyan nyelvújítási alkotás volt ugyanis, amely nem felelt meg a magyar nyelv szabályszerűségeinek. Például Szilágyi N. Sándor kolozsvári professzor hívta fel a figyelmet arra, hogy csak a nyelvújítási alkotások révén léteznek olyan szavak, mint *alkonyul* vagy *pirosul*, mert a magyar nyelvben normálisan az *-ul/-ül* képző csak kétszótagos igéket alkothat (*kékiül*, *búsul* stb.), a kettőnél több szótagú hasonló jelentésű igék csak *-odik/-edik/-ödik* képzővel alkothatók.

A *Nyelvőrnek* a magyartalanság elleni harcában a „magyaros” megismerése és érvényesítése volt a fő szempontja, mégpedig a „magyarosnak” nem a genetikai értelmében (az idegen eredetű szavak kiakasztása), hanem a leíró nyelvtani értelmében: a magyar nyelvtan szabályainak megfelelően nevezték magyarosnak.

2. A MAGYAR NYELV

Másodikként egy kicsit részletesebben kitérek Simonyi egyik legfontosabb munkájának, *A magyar nyelvnek* egy-két passzusára. Ez a könyv 1889-ből való, tehát 25 évvel előzi meg *A helyes magyarságot* (az alábbi idézetek az 1905-ös kiadásból származnak). Ezeknek a részeknek az ismertetésével szeretném megmutatni, hogy Simonyi korai gondolkodásmódja sem volt más, kevésbé „engedékeny”, mint a későbbi, amely miatt az Akadémia urai megkeserítették életének utolsó éveit.

Simonyi végighalad a nyelvhelyesség fogalmának lehetséges meghatározásain, a meghatározás lehetséges alapjain (mert mint mondja, „több elfoglaltsággal sehol se találkozunk, mint a ‚nyelvhelyesség’ megítélésében”, *Simonyi*, 1905, 204.) Sorra veszi a babonákat, például azt, hogy a *tájnyelvi* alakok (például az *-ok/-ök* használata az *-uk/-ük* helyett) „helytelenek” lennének. Hasonlóképpen bírálja azt a nézetet, hogy a régebbi alakok „helyesebbek” lennének, mint az újabbak (például azt, hogy a *ha nem tanítja is* „helyesebb” lenne, mint a *ha nem is tanítja*). Élesen szembeszegül azzal a nézettel is, hogy a *logikát* számon lehetne kérni a nyelven (például azt, hogy a magyarban a számnevek után mindig egyes számban áll a névszó, míg állítmányként számban megegyezik az alannyal). Végül pedig elveti az egyéni *ízlés* vagy valamiféle *szépségfogalom* használatát a „helyesség” megítélésében. Bi-

zony okulhatnának a mai „nyelvművelők” is ezekből a kristálytisztá érvekből, ha vennék a fáradságot, hogy elolvassák őket.

Simonyi következtetésében Horatius *Ars Poeticájának* egy sorát fogalmazza át: „Csakis a nyelvszokás döntheti el, mi helyes és mi helytelen”. (Simonyi, 1905, 211.) (Az eredetiben: „Usus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi”). Bővebben: „Helyes mindaz, amit az egész magyar nép vagy a magyar népnek nagyobb része vagy legalább igen nagy része alkalmaz; de nem eshetik kifogás alá egy-egy olyan szó vagy szólás se, mely kisebb vidéken járatos, ha egyébiránt megfelel az általános analógiáknak.” (Simonyi, 1905, 211.)

Lehet-e ezek után kétségünk, mit szolt volna Simonyi ahhoz, hogy az emberek *mentősnek*, *repülősnek* hívják azokat, akik ezeket a foglalkozásokat üzik (hogy megkülönböztessék e szavakat a tárgyakat jelentő *mentő*, *repülő* szavaktól)? Márpedig Grétsy László ezeket a szavakat ostromozza a rádióban (Kövesdy, 2003, 222–224.): elrettentő példaként attól fél, hogy majd *könyvelőst* meg *újságíróst* is fognak mondani, nem veszi észre szegény, hogy ez utóbbiaknál nem áll fenn a félreértés veszélye (azon kívül, hogy elszórtan sem tapasztalunk ilyen tendenciát). Vagy lehet-e kétségünk afelől, mit szólna Simonyi Deme László azon megnyilvánulásához (Kövesdy, 2003, 108.), hogy csak egyetlen „igényes” norma van, ahhoz kell mindenkinek igazodnia a hivatalos beszédben? Mit szólna ahhoz, hogy képernyőre, mikrofon elé lényegében nem tud eljutni, aki a magyarnak valamelyik területi változatát beszél? Mit szólna a mai „nyelvművelőknek” a mai (vagy egy kicsit korábbi) nyelvállapot konzerválására irányuló erőfeszítéseikhez, ha egyszer az ikes ragozással kapcsolatban kiemeli: „Nem lehet a régi szabályok kizáró érvényét fönntartani”? (Simonyi, 1905, 212.)

3. A HELYESÍRÁSRÓL

Nem kevésbé tanulságos Simonyi álláspontja a helyesírásról, amely oly sok bajt hozott a fejére (többek közt három olyan helyesírási újítása miatt bélyegezte meg az Akadémia, amelyeket ma már természetesen találunk). Szerinte a helyesírás „a nyelvtannak nem igen jelentékeny függeléke; hisz a nőknek is semmit könnyebben meg nem bocsátunk, mint „a sok bájos, kedves ortografiai hibát” (Tóth Kálmán költeményei, 268.).” (Simonyi, 1905, 260.)

Simonyi iskolai helyesírásában a helyesírás *tanulhatóságát* helyezi előtérbe; ez a szempont az akadémiai helyesírásban azóta sem érvényesül, nem is tartják különösebben fontosnak. Ha valaminek, hát valamiféle pragmatikus, a célszerűséget hangsúlyozó szemléletnek nevezhetjük ezt, de a „vaskalapos”–„engedékeny” tengelyen nem helyezhetjük el Simonyit ennek alapján. Legfeljebb az akkori stupid Akadémia tehette ezt meg.

Szintén Simonyi tisztánlátásáról – és az Akadémia stupiditásáról – tanúskodik a következő eszmefuttatás: „A helyesírás kérdései közé számítják az olyanokat is” – mondja Simonyi az Akadémiai helyesírára utalva –, „hogyan keresztény jobb-e vagy keresztényen, föl-e vagy {ít fel}, apjuk-e vagy apjok. Ámde itt nem egy hangalaknak kétféle írása közt választunk, mint a helyesírás kérdéseiben, hanem két hangalak közt.” (Simonyi, 1905, 269.) Talán ez az egyetlen intelme Simonyinak, amelyet mára az Akadémia helyesírása is átvett: ma már nem kívánja az alakváltozatok használatát a helyesírásban szabályozni.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalva megállapítom: Simonyi munkássága során nem fejlődött vagy romlott, hanem következetes volt. „Helyes magyarságon” soha nem valami „magas”, „igényes” normát, hanem mindig is a magyar nyelvtan szabályszerűségeihez igazodó, csak a magyar beszélők, nem pedig valamiféle tekintély által szentesített nyelvhasználatot értett. A helyesírást mindig is a praktikusság, a tanulhatóság szempontjából tartotta fontosnak. Sosem „engedékeny” volt, hanem mindig józan.

Elszorul az ember szíve, ha arra gondol, mennyire pusztába kiáltott szó tud maradni az a sok józanság és zseniális megfigyelés, amit Simonyinak köszönhetünk. Olyan ez, mintha a mai fizika valamelyik fő árama egyszerűen nem venne tudomást arról, hogy azzal a kis korrekcióval számolni kell a fénysebesség miatt. Ma, több mint száz évvel Simonyi után, a „nyelvművelők” (például akik vasárnaponként vagy az *Édes anyanyelvünkben* riogatnak „káros irányú tendenciákkal”) Simonyi gondolatait ugyanolyan „engedékenyek”, sőt „eretneknek” tartják, mint az akkori akadémikusok. A laikusok, a kívülállók pedig ezt kapják „nyelvészet” címén a médiából, sőt szegény gyerekek is ezt kapják az iskolában „nyelvtan” címén. Simonyi álmai álmok maradtak.

IRODALOM

Riedl Frigyes (1882): „Simonyi kis nyelvtana”. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 573–590.

Simonyi Zsigmond (1877): *Magyar Tanügy*.

Kövesdy Zsuzsa (2003, szerk.): *Kedves hallgatóim!* Tinta Kiadó, Budapest.

Simonyi Zsigmond (1905): *A magyar nyelv*. Második, átdolgozott kiadás. Athenaeum, Budapest.

THIERRY FOUILLEUL A MAGYAR IGERAGOZÁS KIALAKULÁSÁRÓL

(VESZPRÉMI EGYETEM, ELTE)

AZ ŐSMAGYAR NYELV: A „PATIENS” GYÖTRŐ GONDOLATA?

Abban a korban, amikor a magyar nyelv az ugor ágból kivált és teljesen független lett, a tárgy kifejezése már problémásnak tűnt. Csakugyan, a viszonylag merev SOV mondat szerkezet el-
lenére, a régi ún. accusativusi *-m* rag eltűnése miatt néha értelemzavar
adódhatott: ha feltesszük, hogy többségükben S élőt és O élettelen
jelölő főnév, mégis előfordulhattak a mondatban kétértelműségek, ame-
lyeket csak egy eléggé világos kontextus oldhatott meg; például két
élőt jelölő főnév, sőt egy élőt és egy élettelen jelölő főnév esetében: *A*
vadász megölte a medvét vagy *A medve megölte a vadászt*¹ és *A legu-
ruló szikla agyonütötte a vadászt*.² E helyzetben szükséges lett az, hogy
gyorsan világos különbséget tegyenek az S és az O, valamint az
O_{indet.} és az O_{det.} között. A magyar, a másik két ugor nyelvhez hason-
lóan, több megoldáshoz folyamodott.

24

1. A MEDIÁLIS KÉPZŐK³

Az indoeurópai nyelvekkel ellentétben minden uráli nyelvben a mondat ágenséből vagy patienséből egyszerű ige-képző segítségével alany lehet.⁴ E morfológiai jelenségből adódik, hogy ezekben a nyelvekben régi cselekvő, tranzitív-mediális ige kettősége található.

1.1 EGY FINNUGOR/UGOR ŐRÖKSÉG

Abaffy szerint három pár, eredetileg mediális/cselekvő tranzitív ige-képző az ősmagyarkorra, illetve ugorkorra, sőt finnugorkorra vezethető vissza:

-*l* : -*t* (*hajol/hajt* típusú)⁵;

-*Ř* : -*l* (*asz/aszal* típusú)⁶;

-*Ř* : -*t* (*es-ejt* típusú).

Viszont a következő párok csak az ősmagyarkor legelejére mennek vissza, bár régi uráli elemekből állnak (kivéve az *-ít*, amely közvetlenül *-kt*-re megy vissza):

-(*d*)ul/-(*d*)ül : -(*d*)ít (*fordul/fordít* típusú)⁷;

-*d* : -*szt* (*akad/akaszt* típusú)⁸.

1.2 EGY ELVETÉLT IGERAGOZÁS KIALAKULÁSA: AZ IKES IGERAGOZÁS PÉLDÁJA

E képzők kialakulása után vagy alatt – valószínűleg az ősmagyarkor első felében⁹ – keletkezett egy új képző, de nem cselekvő tranzitív igéket, hanem ezekből – e képző agglutinációjával – mediális jelentésű igéket alkotott: *tör valamit* → *törík valami*, *szeg valamit* → *szegik valami* stb. A kutatások mai állapota szerint a nyelvészek nagy része régi többes szám 3-ik személyű személyragnak tekinti ezt a képzőt, olyan korból amikor még nem történt magánhangzó-illeszkedés:

*Az -ik mint személyrag tehát azonos a névmásból keletkezett T/3. raggal, mégpedig abból a korai korból, amikor ez még nem volt határozott forma, s amikor még veláris igéken sem illeszkedett.*¹⁰

Az igei személyragok alapján relatív időbeli sorrendet lehet megállapítani: minden régi ikes igének *-m*-mel végződik az egyes szám 1. személye, tehát olyan személyragot vesz fel, amely elvileg csak a determinált igeragozásra jellemző. Mivel ezek az igék jelentésüknél fogva nem vonzanak semmilyen tárgyat, magától adódik a gondolat, hogy ez a paradigma a determinált/indeterminált igeragozás szétválása előtt keletkezett, abban a korban, amikor még nem tűnt fel a *-k* igei személyrag és az egyes szám 1. személy kifejezésére csak az *-m* szolgálhatott. Egy, talán pontosabb másik időpontot vehetünk figyelembe: a *-t/-tt* jelű múlt időt. Az *-á/-é* jelű múlt idővel (lásd *-ék*), a feltételes (lásd *-nék*), valamint a felszólító móddal (lásd *-jék*) ellentétben, ennek az időnek nincs *-ik-szerű* igei személyragja; tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *-t/-tt* jelű múlt idő későbbi fejlődés, és abban a korban alakult ki, amikor már nem volt termékeny az ikes ragozás, vagyis amikor a kétféle igeragozás már kezdett kialakulni. Az tény, hogy erre az időre egyes szám 1. személyben mind a két igeragozásban ugyanaz az igei személyrag jellemző, arra késztet következtetni, hogy akkor kezdték használni, amikor az igeragozás két külön paradigmává kezdett szétválni, anélkül, hogy az összes igei személyrag kéznél lett volna.¹¹

2. A TÁRGY KIFEJEZÉSÉRE¹²

A kétféle igeragozásról és az accusativusi funkcióról a régi gondolkodás szerint a *finnugor gondolkodásmód egy különös sajátosságánál fogva a tárgy határozottságát fontosabb volt jelölni, mint más mondatrészekét*.¹³

Mivel ez a vélemény semmilyen komoly nyelvészeti alapra nem épül, nem lehet kiindulópontja olyan bonyolult kérdésnek, mint a tárgy. Csakugyan ahhoz, hogy valószínű választ kapjunk, először meg kell állapítani, aztán össze kell vetni az ősmagyar korban előforduló patiens és határozottság különböző jelölőit.

A patiens megjelölése:

→ A mediális igeképzők¹⁴;

A tárgy megjelölése:

→ A SOV típusú szerkezet;

→ A kétféle igeragozás;

→ A *-t* tárgyrag;

A határozottság megjelölése:

→ A birtokos személyragok;

→ A kétféle igeragozás;

→ A determináló *-t* elem;

→ A határozott névelő.

Az uráli alapnyelvben van egy olyan esetrag, amelynek a létezése még mindig nagyon vitatott¹⁵: az **-m*-ről van szó, amely, a hívei szerint, determinált tárgy értékű.¹⁶ Az ugor korban fokozatosan eltűnhetett ez a rag, és végül semmilyen nyomot nem hagyott sem az osztjában, sem a magyarban.¹⁷ Ahhoz, hogy kiküszöböljék a hiányát, a beszélőknek figyelembe kellett venniük egyrészt az accusativusi, másrészt a determináló értékét. Az első funkcióját bizonyos mediális képzők segítségével helyettesítették, amelyek nagyon világosan jelölték a pasienst.¹⁸ Tehát egy alany-tárgy kéttagú viszony helyett jött létre egy patiens egytagú kifejezés, amelyben az ágens nem kapott semmilyen szerepet. A másik funkcióra viszont másképpen tekintettek: a determináltság kifejezésére már létezett a nyelvben egy viszonylag bonyolult jelrendszer, amelynek a használata részben a mondatban előforduló főnév funkciójától függött. Mikola szerint *valószínűnek látszik, hogy az ősmagyarban nemcsak a 2., hanem a 3. személy ragja is használatos volt determinálásra. [...] A határozott névelő és a tárgyrag kialakulása előtt tehát egy elég bonyolult rendszer látta el a szavak determinálását. Az alany, a tárgy és a birtokos jelző határozottságát a 2. személy ragja, kisebb mértékben (főleg az imént említett fogalmak esetében) a 3. személy ragja jelölte. A különféle határozóragoknál inkább a 3. személy lehetett használatban, de ilyen esetekben igen gyakori lehetett tényleges rámutatás nélkül, azaz determinatív szerepben az ez, az mutató névmás is. Jelzők előtt is a névmás jelentkezett többször, bár távolról sem volt kötelező a kitétele.*¹⁹

Mielőtt alaposabban megvizsgálánk e „jelzők” szerepét, az ősmagyarban előforduló birtokos jelző értelmét illene meghatározni. A kutatás már régen megállapította, hogy a magyar névszóragok – különösen a helyhatározóragok – régebbi névutókból ezek pedig régebbi főnevekből erednek: *házba* < **ház bele*; *házból* < **ház beleul*; *házban* < **ház belen*.²⁰ Mikola szerint ezeket a régi birtokos szerkezeteket – és ennek mintájára a nominativust és a accusativust – eredetileg az egyes szám 2.-ik személyű birtokos személyraggal, kisebb mértékben az egyes szám 3.-ik személyű birtokos személyraggal határozták meg.²¹

Tehát a következő alakok lehettek: nom. és acc. *hazat (v. *haza*) = *a ház és a házat*, gen. *haz belet (v. *haz bele*) = *a házba*. Párhuzamosan a határozóragokkal ellátott főneveket az egyes szám 3.-ik személyű birtokos személyraggal, de elég gyakran egy mutató névmással is meghatározták. Eredetileg az ilyen egyes szám 3.-ik személyű alakokban található sorrend a rag + birtokos személyrag volt.²² Sajnos, ilyen sorrend az ősmagyarban nem bizonyítható: sem a kódexekben talált ritka előfordulások, sem a birtokos személyraggal ellátott névutók – igazi állandósult alakok pedig – nem tükrözik kötelezően az akkori névszóragok használatát.

Ha figyelembe vesszük ezeket az adatokat, nyilvánvalónak tűnik, hogy a határozott és birtokos alakok bizonyos esetekben átfedhették egymást; például: *hazat = *a ház, a házat*, de *a házad(at)* is. Amikor a genitívusi birtokos szerkezetekben a határozó értékű birtok (például: *bele*) már nem volt eléggé motivált, és idővel hangsúlytalan is kezdett lenni, a birtokos személyrag a birtokosra ment át. Így az egyes szám 2.-ik és 3.-ik személyben: *haz belet és *haz bele > *hazat *bele* és *háza bele = *a házadba* és *a házába*.²³ Bár a nyelvhasználatban a szórend sokáig ingadozott, a magyar nyelv, miután a régi névutók agglutinálódtak²⁴, minden esetben a következő szerkezetet állandósította: birtokos személyrag + névszórag. Paradoxonszerűen másképpen közelítette meg a birtokosszerű határozott jeleket: mivel egyre jobban versenyzett velük a mutató névmás, a birtokos személyragok használata annyira másodlagos lett, hogy teljesen elavult (lásd *hazbele „egy házba”, de *hazatbele, *hazabele és *a hazbele „a házba” > *a házba*). Egyedül az egyes szám 2.-ik személyű birtokos személyrag (*-t) állt ellen egy ideig, mivel még a határozottságot fejezte ki a nominativusban és az accusativusban. A mutató névmás azonban ide is kezdett behatolni és néha egész egyszerűen helyettesítette a determináló -t elemet; tehát a következő alakokkal van dolgunk: *hazat (= *a ház* v. *a házat*) > *a hazat, sőt *a haz is (= *a házat*). E két alakkal szemben a nyelvhasználat funkciómegoszlást tett: a ragtalan alakot²⁵ általánosították az ú.n. casus indefinitusban, miközben a régi -t egyedül a határozott accusativust jelölte meg, majd később minden tárgyat is.²⁶

Próbáljuk most már újraépíteni azt a folyamatot, amelyikből a kétféle igeragozás keletkezhetett az ősmagyarban. Az ugor kor végén ilyen lehetett a helyzet:

- SOV típusú mondat szerkezet, amelyben a szerkezetben megfelelő helyükön kívül sem az S, sem az O funkciója nincs megjelölve (lásd az OSV típusú mellékszerkezet);

- [S]V₃ = eredetileg tiszta anaforikus funkciójú szerkezet (lásd fr. „il le/la/les demande” típusú mondat). A tárgy, amelyre itt utalnak, akár determinált, akár indeterminált lehet, de az állítmányon kötelezően determinálttá válik. E szerkezet analógiájára keletkezhetett egy O.....

...[S]V₃, amely szerint ugyanabban a mondatban a ragos személy determinált, de tőle messzi tárgyra utalhatott;

– [S]V₃ = csupán intranszítív értékű szerkezet (lásd fr. „il demande” típusú mondat);

– [S]OV₃ = csupán tranzitív értékű szerkezet, akár determinált, akár indeterminált tárggyal (lásd fr. „il demande le/la/les v. un/une/des típusú mondat);

– V₁ = csupán intranszítív értékű szerkezet (lásd fr. „je demande” típusú mondat);

– OV₁ = csupán tranzitív értékű szerkezet, akár determinált, akár indeterminált tárggyal (lásd fr. „je demande le/la/les v. un/une/des típusú mondat).

A nehézséget abban látom, hogy egy logikus folyamatot kell megállapítanunk e helyzet és aközött, amely látható az ómagyarban:

– SOV és SVO típusú szerkezetek (az S nulla jelet, az O pedig -t jelet kap, akármilyen ez a tárgy, determinált v. indeterminált);

– [SO]V₃ = csupán determinált tranzitív értékű szerkezet, akár anaforikus, akár nem (lásd fr. „il demande le/la/les” vagy „il le/la/les demande”);

– [SO]V₃ = intranszítív v. indeterminált tranzitív értékű szerkezet (lásd fr. „il demande” vagy „il demande un/une/des”)²⁷;

– [O]V₁ = csupán determinált tranzitív értékű szerkezet, akár anaforikus, akár nem (lásd fr. „je demande le/la/les” vagy „je le/la/les demande”);

– [O]V₁ = intranszítív v. indeterminált tranzitív értékű szerkezet (lásd fr. „je demande” vagy „je demande un/une/des”).

Az ugor és az ősmagyar korban létezhetett egy O[S]V₃ típusú mondat, vagyis egy olyan mondat, amelyben a tárgy topic-helyzetbe került volna. Abból a kényszerből, hogy a tárgy határozottsága/határozatlan-sága szembesüljön, valamint az SOV/OSV szerkezetekben levő O helyét pontosan megjelöljék, adódhatott a kétféle igeragozás kialakulása (a határozott/határozatlan tárgyak szembesülése), utána a determinált tárgy különlegesebb megjelölése (a tárgy helye). A ragos/ragtalan 3.-ik személy funkcionális megoszlása főleg a tárgy határozottságától függ-hetett, mivel az egyetlen, kéznél levő eszköz egy anaforikus 3.-ik sze-mély volt, tehát határozott: nem volt semmiféle accusativusi értékű morféma. Innen a következő szerkezetek:

[S]OV₃ = „egy” / [SO]V₃, és O[S]V₃ = „a, az”

Ha elfogadjuk a határozottságról szóló Mikola-féle elméletet²⁸, a be-szélőtárs ezeket a szerkezeteket a következőképpen érthette:

determinált tárggyal: $X_tXV_3 = O_{\text{det}}S_{\text{indet}}V_3$,

$$\begin{aligned} XX_t V_3 &= S_{\text{indet}} O_{\text{det}} V_3, \\ X_t X_t V_3 &= S_{\text{det}} O_{\text{det}} V_3, \text{ v. } O_{\text{det}} S_{\text{det}} V_3, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{indeterminált tárggyal: } X_t X V_3 &= S_{\text{det}} O_{\text{indet}} V_3 \\ XX V_3 &= S_{\text{indet}} O_{\text{indet}} V_3 \end{aligned}$$

Az egyetlen problémás szerkezet az $X_t X_t V_3$, ahol a beszélőtárs nem tudja, vajon topic-helyzetben van-e a determinált tárgy vagy nincs. Ezért a nyelvhasználat megoldásnak tekintette a kétértelműségre azt, hogy a régebbi egyes szám 2.-ik személyű birtokos személyraggal, azaz $-t$ -vel – miután a mutató névmás fokozatosan kiszorította az eredeti szerepéből – megjelöljenek minden determinált tárgyat. Tehát a következő szerkezeteket találjuk²⁹:

$$\begin{aligned} \text{determinált tárggyal: } X_t [Z] X V_3 &= O_{\text{det}} [Z] S V_3, \\ [Z] X X_t V_3 &= [Z] S O_{\text{det}} V_3, \end{aligned}$$

$$\text{indeterminált tárggyal: } [Z] X X V_3 = [Z] S O_{\text{indet}} V_3$$

Nagyon fontos megjegyezni, hogy a determinált accusativusi értékű $-t$ -hez nem azért folyamodtak, hogy egy tényleges kétértelműséget kiszorítsanak (vagyis az O helyzete olyan szerkezetben, amelyben alany és tárgy egyaránt determinált: $X_t X_t V_3$), hanem egyszerűbben azért, mert a determinálásra szolgáló jelek funkcionális szempontból szabálytalanná váltak.³⁰

Most az igeragoknak a mai magyarban mutatkozó megoszlásának az okait kell megértenünk. Tehát az ősmagyarokor elején ilyen lehetett a helyzet³¹:

„nominativusi” értékű ragok		„accusativusi” értékű ragok	
Sg. 1.		*-m.	
2.		*-t.	
3.	*-Ř		*-s.
Pl. 1.		*-m.?	
2.		*-t.?	
3.	*-Ř?		*-s.? ³²

A ragos 3.-ik személyű alakok analógiájára az első két nominativusi értékű személyrag már az ugor alapnyelvben egyben anaforikus tárgyas funkciót töltött be és párhuzamosan megtartotta az eredeti nominativusi értékű funkcióját is. Az egyes szám ragtalan, valamint a többes szám $-k$ többesjel végű, 3.-ik személyű ragok már a személytelen szerkeze-

tük alapján háttérbe szorultak.³³ Az ősmagyarban olyan erősen szorulhattak vissza a paradigmából, hogy végül a nyelvhasználat számára két teljesen különböző paradigmában oszlottak meg az igei személyragok: egy személyes és egy személytelen paradigma – az egyes szám 1. személyű ragot meglehetősen megkímélték, ha figyelembe vesszük az ikes ragozást, valamint a *-tt* jelű múlt idő *-m* személyragját; különleges személyrag hiányában ez utóbbit illetően általánosították a többesjelet, és a személyes névmás vagy lexikális alany használatát rendszeresítették. Tehát a következő paradigmátikus kép lehetett:

„nominativusi” értékű ragok > személytelen ragok	„accusativusi” értékű ragok > személyes ragok
Sg. 1. (én) <i>*-Ř</i> ?	<i>*-m.</i>
2. (te) <i>*-Ř</i>	<i>*-t.</i>
3. (ő v. minden más lexikális alany) <i>*-Ř</i>	<i>*-s.</i>
Pl. 1. (mi) <i>*-Řk</i>	<i>*-m.k</i>
2. (ti) <i>*-Řk</i>	<i>*-t.k</i>
3. (ők v. minden más lexikális alany) <i>*-Řk</i>	<i>*-s.k</i>

De ennek az új paradigmának a létrehozása nem véletlen: a nyelv ok és motiváció nélkül nem alkot; nem érthetünk egyet a Bárczi-féle elmélettel, vagyis azzal, hogy a kétféle igeragozás kialakulása a morfológiai eszközök bőségéből (a személyragok nagy gazdagságából) adódik.³⁴ Ennek az állításnak éppen az ellenkezőjét kell védeni, és figyelembe kell venni azt, hogy a beszédben kifejeződő határozottság és a tárgy helye tette szükségessé azt, hogy a nyelv ezekhez a „mellékes” alakokhoz folyamodjon és egy másik igeradigmát hozzon létre. Vagyis, az ún. „alanyi” igei személyragok (*-k*, *-sz*, *-n* stb.) nem léteztek előbb mint funkciójuk; e funkció betöltése – egy nyelvészeti hiány el-tüntetése – tette szükségessé a létrehozásukat.

A ragos paradigma, miután más szerepet kapott (ezen túl a tárgy határozottságát jelölte) nem maradt változatlanul: a 3-ik személyekkel szemben (*-Ř* : *-ja/-i* és **-Řk* : *-ják/-ik*) a *-ja/-i* elemet ideális tárgyi jelnek tekintették; a beszélők a többes szám 2.-ik személyű igei személyragba (*-já-tok/-i-tek*) fokozatosan beillesztették, majd aztán a többes 1.-be is, amely először csak a *-k* raggal volt jelölve (*-juk* és analógiásan *-jűk*; mindkettőjükben csak a *-j-* elem jelentkezik azért, hogy a többes szám 3.-ik személyű igei személyraggal a homonímiát elkerüljék). Mivel az első két többes számú ősi igei személyrag (**-m.k* és **-t.k*) a *-ja/-i* és *-ják/-ik* elemek közé illeszkedett be és a *-játok* és *-juk* új ragok

kezdték versenyezni velük, végül az új „személytelen” paradigmába kerültek, amelyben nagyon hiányoztak az igeragok.

JEGYZET

- 1 J. Perrot nyomán.
- 2 E. Abaffy E. nyomán In: *MNy.* 77, 26.
- 3 Ez a fejezet teljesen a *MNy.* 77, 28–32-ben megjelent E. Abaffy E. cikkére épül.
- 4 A indoeurópai nyelvekben megkülönböztetjük a két esetet egy segédige alkalmazásával (pl.: „tu es aimé”) vagy egy ige tranzitív/intranzitív voltának segítségével (pl.: „cuire” = „je cuis quelque chose”/ „le poisson cuit”).
- 5 A -t képző műveltető jelentéséről, lásd Szinnyei, 1927, 72–73.; az -l képző eredeti gyakorított jelentéséről lásd Szinnyei, 1927, 62.
- 6 A -l képző műveltető jelentéséről, lásd Szinnyei, 1927, 73.
- 7 Lásd Szinnyei, 1927, 75., 77.; Bartha, 1991, 62.
- 8 Lásd Szinnyei, 1927, 75.; Bartha, 1991, 63.
- 9 Abaffy, 1991, 125.
- 10 Abaffy, 1991, 126.
- 11 Erről az egész fejezetről, lásd Abaffy, 1991, 126–127.
- 12 Nagy valószínű, hogy az obiugor nyelveken a passzívum létrehozása és sűrű alkalmazása a tárgyrag hiányából ered. Erről, lásd Abaffy, *MNy.* 77, 26–27.
- 13 Mikola T.: *MNy.* 62, 442. Ennek az elméletnek a leghevesebb híve – Bárczi G. (*MNy.* 61, 276–277.)
- 14 Erről lásd 1–2. jegyzet
- 15 Erről a vitáról lásd Hajdú, 1966, 64–65; 1981, 138–139.
- 16 A. Marcantonio (2002, 284.) pontosítja: *If present, this ending applies only to known, referential, Definite Objects, so that it might be the reflex of an original Topical marker, rather than of a proper Accusative marker.*
- 17 A déli vogulban viszont megőrződött és a keleti vogul nyelvjárásokban is bizonyíthatóan előfordul (Honti, 1998, 344.; ugyanerről lásd Kálmán B. (1988, 406.): *The Vogul -m accusative occurs in all except the northern and Pelym dialects, but it only denotes the definite accusative, as in Cheremis, Lapp and Finnish.*)
- 18 Korompay K. szerint (1991, 286.), *ha a határozott tárgy már az alapszavban jelölt volt, akkor az *-m accusatívusrag visszaszorulása és a -t tárgyrag megjelenése belső összefüggésben van egymással: a jelöltség lényegében folyamatos volt, csak a rendszer adott pontján elemcsere történt.*
- 19 Mikola, *MNy.* 62, 451. Ez a tétel néhány uráli nyelvben megvizsgált determinálási elven alapul, melyből világosan kitűnik, hogy az egyes szám 2.-ik és 3.-ik személyű birtokos személyrag fontos szerepet játszik. Úgy tűnik azonban, hogy az alkalmazásuk a mondatban szereplő főnév funkciójától függ: az egyes szám 2.-ik személy egy már ismert főnévvel használható, vagyis egy már korábban említett, nominativusban, accusativusban vagy genetivusban álló főnévvel; azonkívül a 3.-ik személy az általános elvont főnevekre lenne jellemző (pl.: *ég, idő, hó* stb.) és csak a függő esetekben használható. Ilyen helyzetben determinatív értékű mutató névmás is előfordul, (Mikola, *MNy.* 62, 449–451.)
- 20 Ld. Sauvageot, 1971, 141–142.; Korompay, 1991, 289–290. Ez a három rag ugyanis egy *bél* < ? *päl3 «belső rész, bél» főnévből ered (*UEW.* I, 364 (art. *päll*); *TESz.* I, 272–273 (art. *bél*); *MSzFgrE.* I, 105–106. (art. *bél* (*belet*)). Már az első nyelvemlékekben a -ben elem ragnak tekinthető (pl.: *HB.* I. 26. *ioyben*, *KT.* I. 5. *uleben* (magánhangzó-illeszkedés nélkül), a -*belé* és -*belől* elemek pedig még névutóként működnek (pl.: *HB.* I. 12. *vilagbele*, *KTSz.* verso, I. 14. *munybe[le]*; *HBK.* I. 28 *timnucebeleul*, *KTSz.*

- recto, l. 15. *agbe[le]ul*); csak az ómagyar kortól észlelhető egy ugyanilyen, az igazi ragokra hasonló viselkedés (valamivel lassabb a folyamata a *-belew*-nek); lásd Korompay, 1991, 306–308. E dolgozatban rekonstruált alakok az ómagyar- vagy a korai ómagyar kor pontos hangtani voltát nem törekszünk tükrözni; csak az akkori mondattani szerkezetét igyekszik visszaadni.
- 21 Ennek a használatára nem volt teljesen szabályos, és számos kivétel is akadt: például amikor a szó tényleges birtoklást kifejező birtokos személyraggal bővült; ha bármilyen determináns állt mellette; vagy ha a szóban forgó dolog egyedülálló volt. (lásd Mikola, MNy. 62: 447.)
- 22 Ld. Hajdú, 1966, 70–71.; 1981, 150–151.; ugyanerről másképpen Honti L.: (NyK.. 98, 143–159., NyK. 94, 96–117.), aki PxCx sorrendet feltételez a grammatikai casusok esetében és CxPx-t az adverbálisai esetében. (NyK. 98, 145.)
- 23 A beszélők számára logikusabbnak tűnhetett egy főnévnek a határozottá tétele egy névutóval szemben. Ez a megállapítás nem mond ellent a *föl-ött-em, mell-é-d* stb. típusú névutók meglétének, amelyek kétségtől régi és megkövült formákat képviselnek. (Korompay, 1991, 288.) Honti László viszont (Honti, NyK. 94, 112.) azt tartja, hogy a névutók „elavult casusragokat tartalmaznak”, következésképpen szinkron elemzéssel töre és esetragra való bontásuk gyakorlatilag lehetetlen (példaként a névutók CxPx sorrendjét hozza fel: *ut-á-n < út + PxSg3 -a* (vö. *útja*) *> -á* a superessívus -n ragja előtt; ma ugyanez az alak egy újabb birtokos személyjellel bővíthet: *után-am*).
- 24 A névszóragok másodlagos keletkezésére ld. Korompay, 1991, 289–295.
- 25 Hogy a nominativus (pontosabban a casus indefinitus: vö. Rédei: MNy. 92. 132.) általánosította a zéró morfémát, az ahhoz a tényhez kötődik, hogy a nyelvek többségében ezt az esetet referensként használják, olyan alapként, amelyre minden más eset épül. Ráadásul gyakori használata arra kényszeríti, hogy az alakja egyszerű legyen.
- 26 Csupán néhány kivételt említenek, amelyek megkövült nyelvi alakulatok, például *zab aratni, tűz oltani* igeveges szerkezetek, valamint több folyamatos melléknévi igenév, mint a favágó, vízöntő. (Korompay, 1991, 284.)
- Az accusativus ragjának eredetéhez három elmélet kapcsolódik (ezekről az elméletekről lásd: Gombocz, 1949, 88–92.; B. Lőrinczy, 1953, 141.; Hajdú, 1966, 120.; 1981, 140–141.; Benkő, 1980, 217–223.; Bárczi, 1982, 43–44.; Korhonen, JSFOu. 83., 169–170.).
- a) régi mutatónévmás (lásd Simonyi, 1895, 650–651.; Szinnyei, NyK. 15., 274–275.; 1922, 60.; 1927, 137.; Hajdú, 1966, 120.; 1981, 140–141.; Benkő, 1980, 217.; Bárczi, 1982, 43.; Imre, 1988, 432. Meg kell azonban különböztetnünk Budenz és Simonyi álláspontját az itt idézett többiétől; míg az előbbieket *-t < *-mt*-t rekonstruálnak egy **-m* accusativussal, addig az utóbbiak pusztán *t* alakot feltételeznek;
- b) régi possessívus (lásd Beke, Nyr. 60., 63–64.; B. Lőrinczy, 1953, 141.; Rédei, MNy. 58., 426.);
- c) régi locativus (lásd Horger, MNy. 9., 348. (jegyzet *); EtSz. I, 1506. (régőbbi hivatkozásokkal); Mészöly, MNy. 23., 152.; 1931, 140–141.; NyK. 51., 3.; J. Húhász, Msn. 7., 105.; A. Sauvageot, 1971, 70.; J. Perrot, 1997, 149.)
- 27 Létezik egy altípus is a tárgy anaforikus funkciójával, tehát determinált tranzitív. Ez a tárgy azonban nem lehet csak egyes vagy többes szám 1. vagy 2. személyű személyes névmási tárgy: engem, téged, minket, titeket.
- 28 Lásd 4–6.
- 29 A következő szerkezetekben az S-t zéró morféma jelöli. Határozottságra az öt megelőző mutató névmás utal, melyet Z-vel jelöltünk.
- 30 Ez annál világosabb, mivel a kétértelműség csupán egyetlen esetre korlátozódik, amelyet elkerülhetünk a szövegkörnyezet segítségével.
- 31 Lásd Abaffy, 1991, 122–123. A szerzőtől kissé eltérő táblázatot mutatunk be.
- 32 Nem látszik lehetetlennek, hogy egy paradigmatis hasadás mellett az accusativusnak a többes szám harmadik személyre való kiterjedése gondoljunk a negyedik ará-

nyos részrendszer alapján. Nem látszik lehetetlennek, hogy a paradigmatiszaka-dás ellenére az accusativus ragja kiterjedt a többes szám 3. személyre, mint ahogy az aránypár mutatja.

* -Ř ——— * -s•
* -Řk ——— ? = * -s•k

33 A jelenségnek viszonylag réginek kell lennie (finnugor kor vége?).

34 Bárczi elméletével szemben, lásd Korchmáros, NéprNytd., 17–18., 162.

BIBLIOGRÁFIA

1. Rövidítések

ALH. = *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*. [Revue.] Budapest. 1. (1951/1952)

EtSz. = *Magyar Etymológiai Szótár*. I–II. Írta Gombocz Zoltán és Melich János. Budapest. 1914–1930, 1934–1944.

JSFOu. = *Journal de la Société Finno-Ougrienne. Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*. [Revue.] Helsinki. 1. (1886)–

Mns. = *Magyarosan. Nyelv művelő folyóirat*. [Revue.] Budapest. 1. (1932)–18 (1949)

MNy. = *Magyar Nyelv*. [Revue.] Budapest. 1. (1905)–

MNyTNyt. = *A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana*. I–II/1 et 2 + Mutató. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest. 1991–1997.

MSzFgrE. = *A Magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár*. I–III + Szómutató. Főszerkesztő Lakó György. Budapest. 1967–1981

NéprNytd. = *Néprajz és Nyelvtudomány. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica*. [Revue.] Szeged. 1. (1957)–

NyK. = *Nyelvtudományi Közlemények*. Pest, később Budapest. 1. (1862)–

Nyr. = *Magyar Nyelvőr*. Pest, később Budapest. 1. (1872)–

TESz. = *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*. I–III + IV (Mutató). Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest, 1967–1984.

UEW. = *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. I–II + III (Reg.). Herausgeber Károly Rédei. Budapest. 1986–1991.

UL. = *The Uralic Languages. Description, history and foreign influences*. Edited by Denis Sinor. Leiden – New York – Kopenhagen – Köln. 1988.

UL. = *The Uralic Languages*. Edited by Daniel Abondolo. Routledge Language Family Descriptions. London – New York. 1998.

IRODALOM

E. Abaffy Erzsébet (1981): Igerendszer és igeragozás összefüggése az ősmagyar korban. *MNy.* 77, 20–33. [E. Abaffy Erzsébet: The Connection between Verbal System and Conjugation in Old Hungarian. In: *ALH.* 30. (1980), 221–238.]

E. Abaffy Erzsébet (1991): Az igei személyragozás. *MNyTNyt.* I., 122–159.

Bárczi Géza (1965): A tárgyrag eredetének kérdéséhez. *MNy.* 61., 276–281.

Bárczi Géza (1982): *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Budapest.

Bartha Katalin D. (1991): Az ige képzés. *MNyTNyt.* I., 60–103.

Beke Ödön (1931): A magyar tárgyrag eredetéhez. *Nyr.* 60. 63–64.

Benkő Loránd (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*. Budapest.

Gombocz Zoltán (1949): *Syntaxis*. Budapest.

Hajdú Péter (1966): *Bevezetés az urdó nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Budapest.

- Hajdú Péter (1981): *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest.
- Honti László (1994–1995): A mondat szőrendje és a morfémák sorrendje közti összefüggés az uráliban. *NyK.* 94, 89–117.
- Honti László (1998): ObUgrian. *UL.* 327–357.
- Honti László (2001): Még egyszer a casus- és possessivsuffixumok sorrendjéről. *NyK.* 98., 143–159.
- Horger Antal (1913): A *-hat, -het* képző eredetéhez. *MNy.* 9, 346–349.
- Imre Samu (1988): Die Geschichte der ungarischen Sprache. *UL.*, 413–447.
- Juhász Jenő: A *-t* tárgyrag dicsérete. *Msn.* 7, 105–107.
- Kálmán Béla (1988): The History of the Ob-Ugrian Languages. *UL.*, 395–412.
- Korchmáros Valéria M. (1973–1974): A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához. *NéprNyud.*, 17–18, 161–168.
- Korhonen, Mikko (1991): Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System. *JSFOu.* 83, 163–180.
- Korompay Klára (1991): A névszóragozás. Az ősmagyar kor elejének nyelvi képe. *MNyTNyt.* I, 284–295. + 306–308.
- Korompay Klára (1991): *MNyTNyt.* I, + 306–308.
- B. Lőrinczy Éva (1953): *A Königsbergi Töredék és szalagjai mint nyelvi emlék*. Budapest.
- Marcantonio, Angela (2002): *The Uralic Language Family. Facts, myths and statistics*. Publications of the Philological Society, 35. Oxford UK – Boston USA.
- Mészöly Gedeon (1927): A Halotti Beszéd *unuttei* szavának magyarázata. *MNy.* 23, 150–154.
- Mészöly Gedeon (1931): *A Halotti Beszéd tárgyvas elbeszélő múlt alakjai magyar és finn-ugor szempontból*. Budapest.
- Mészöly Gedeon (1941): Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete. *NyK.* 51, 1–13.
- Mikola Tibor (1966): A tárgyrag és a tárgyvas ragozás kérdéséhez. *MNy.* 62, 441–461.
- Perrot, Jean (1997): Aspects de la reconstruction en finno-ougrien: morphosyntaxe de l'actance. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, nouvelle série, V, 125–150.
- Rédei Károly (1962): A tárgyvas igeragozás kialakulása. *MNy.* 58 421–435. [= Rédei Károly. Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen. *ALH.* 16, (1966), 111–133.]
- Rédei Károly (1996): A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere. *MNy.*, 92, 129–136.
- Sauvageot Aurélien (1971): *L'édification de la langue hongroise*. Paris.
- Simonyi Zsigmond (1895): *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. Budapest.
- Szinnyei József (1879): Révai magyar-ugor nyelvhasználat. *NyK.*, 15, 248–286.
- Szinnyei József (1922): A következő mű német kiadása.
- Szinnyei József (1927): *Magyar nyelvhasználat*. Hetedik kiadás, Budapest.

MEDVE ANNA OKTATOTT ÉS A KUTATOTT NYELV(TAN)

(PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM)

A SZEMPONT KIJELÖLÉSE

A címben megjelölt téma két szempontból is kapcsolódik munkámhoz. Egyrészt egyetemi oktatóként kérdés számomra, hogy az új kutatási eredményekből mennyit és mit vigyek be az oktatásba, pontosabban (és a Bologna-folyamat szellemében is) fogalmazva: melyik szinten mennyit és mit. Másrészt tanárjelölteket szak módszertanra és más, a (magyar)tanár szakot érintő tárgyakra is oktató szakemberként a kérdés így is felvetődik számomra:¹ mi az oka annak, hogy a magyar nyelv/anyanyelv tantárgy a közoktatásban a népszerűségi listán ilyen hátul kullog. (Ez a tapasztalat alapján is tudható, de az *Iskolakultúra* 2000/6–7. számában közölt felmérés adatokkal is alátámasztja.) Jelen írásomban a közoktatás felől fogom vizsgálni a problémát.

35

NÉPSZERŰSÉGI LISTA, SIKERLISTA ÉS AMI MÖGÖTTÜK REJLIK

Elgondolkodtató az a tény, hogy tantárgyunk nem csupán a legnépszerűtlenebb, hanem egyben – legalábbis egy adott szempontból – a legsikertelenebbül oktatott tantárgyak közé is tartozik. Itt a PISA-felmérés ugyan sokat vitatott, de irrelevánsnak nem mondható és figyelmen kívül nem hagyható eredményére gondolok az olvasásmegértés terén. Meglátásom szerint a két jelenség (a népszerűtlenség és a sikertelenség) összefügg egymással. Nem közvetlenül, azaz nem oly módon, hogy egyik a másiktól lenne levezethető; hanem azért, hogy azonos okra vezethetők vissza. Ezt az okot jórészt a tananyag elavult voltában, s a mögötte rejlő elavult nyelvszemléletben látom. Jobban mondva abban a tényben, hogy változatlanul mély, sőt természetszerűleg (a tudomány fejlődésével) egyre mélyülő szakadék tátong a nyelvtudomány és az iskolai nyelvtan között. (Természetszerűleg, minthogy a közoktatási tananyagokban a tartalmi modernizációnak, a tudomány fejlődésével történő lépéstartásnak alig mutatkozik nyoma.)² E szakadék *létrejött*e ugyanakkor paradigmáktól és a nyelvészetnek az újabb kori gyors fejlődésétől független: a jelenlegi uralkodó iskolai nyelvten nem csupán a modern (Saussure utáni) nyelvtudománynak, hanem semmiféle tudományos

igényű nyelvészetnek nem felel meg, beleértve az úgynevezett „hagyományos” nyelvészetet is, amelyet az iskolai nyelvtanok előszeretettel emelnek zászlajukra, amikor harcba szállnak a modern irányzatok megjelenése ellen az oktatásban, de konkrétumok nélkül. E „harcmodor” éppen ezért nem elegáns: nem állítják csatasorba maguk mögé a nyelvészeti hagyomány problémafelvetéseit és megoldási javaslatait, nem hivatkoznak – mert nem hivatkozhatnak – a nyelvésztörténet nagy alakjaira: az óind nyelvtanírókra, Humboldtra, Baudaine de Courtenayre, a magyarok közül Brassaira, valamint többek között éppen Simonyira, aki ellőtt e konferencián tisztelgünk, és aki írásaiban az igényes, elméletileg megalapozott tudás átadását szorgalmazta (gondoljunk csak a szórendről írottakkal kapcsolatban Brassai kvantorokra vonatkozó, megalapozatlannak tartott állításainak éles kritikájára).

AZ ISKOLAI NYELVTANOK NYELVSZEMLÉLETÉRŐL

A nyelvről alkotott kép bizonytalansága explicit módon megmutatkozik annak a kérdésnek a megválaszolásában – illetőleg megkerülésében –, hogy miért tanulunk nyelvtant, mire való az anyanyelv/magyar nyelv tantárgy.

A kérdés az esetek többségében fel sem vetődik. Ha igen, a válaszok jórészt a következők:

- a. Hogy megtanuljunk helyesen beszélni (*nem-e, suksükölés stb.*).
- b. Hogy megtanuljunk helyesen írni.
- c. Hogy megtanuljuk nyelvünk szabályait.
- d. Hogy alapokat kapjunk az idegennyelv-tanuláshoz.
- (e. Hogy megtudjuk, mit tudunk, amikor beszélünk.)

A helyes – a kommunikációs paramétereknek megfelelő – beszéd és írás megtanulása valóban fontos, és valóban az iskola feladata. Az *a.* pontban megfogalmazott cél azonban nem erre irányul: az a burkolt feltételezés rejlik mögötte, hogy a tanulók nem ismerik anyanyelvünk *grammatikáját* (a *c.* pont szintén erre utal): hivatkozási alapként a jól ismert nyelvhelyességi hibák (az *-e* kérdő partikula helye, a *süksükölés*, a *nákozás*) szolgálnak. Ha el is tekintünk ezeknek a formáknak a modern nyelvészeti (szociolingvisztikai) értékelésétől, s valóban „hibának” tekintjük őket, a tanulók szívük mélyén mégis úgy érzik, hogy tudnak ők magyar nyelven beszélni (ellentétben sok más nyelvvel, amelyen nem tudnak, valamint sok más emberrel, akik meg valóban nem tudnak magyarul: őket nevezik „idegen ajkúaknak”). A felsorolt néhány hibatípus józan eszük szerint rövid idő alatt korrigálható.

Ugyanakkor az, amit a nyelvelsajátításról napjainkban tudni lehet és amit a tanárjelöltek a főiskolai/egyetemi tanulmányaik alatt az utóbbi

években általában megtanulnak, egybevág azzal, amit a tanulók éreznek: anyanyelvük grammatikáját erre az időszakra már elsajátították. Szabályait – bár nem tudatosan – alkalmazzák: ezeket tehát nem elsajátítani kell, inkább felfedezni, explicitté tenni. Más a helyzet a (nyelvi) kommunikáció szabályaival és technikáival: ezek egy részét valóban meg kell tanulni.

Nyelv és beszéd, kompetencia és performancia, nyelvtudás és nyelvhasználat, nyelvtan és nyelvművelés zavaros elegyeként jelenik meg tehát a jelenségkör, amivel tantárgyunk foglalkozik. Pazarlóan kihasználatlanul hagyva ezzel a minden gyermekben ott rejlő nyelvi kreativitást, amely pedig – ha teret kap – izgalmas felfedezőúttá képes tenni a tantárgy tanulását. Példa erre az a két program, amely integrálja a nyelvtudománynak az oktatás számára releváns új eredményeit és a tudományos gondolkodás módszereit: Bánréti Zoltán és Zsolnai József programja. Fentebb az *e.* pont után zárójelben szereplő indoklás Bánréti Zoltán programjában szerepel.

A másik lényegi problémát, amely megjelenik a közoktatási tananyagok azon részében, mely túlnyomónak mondható, a következőben látom: szinte figyelmen kívül hagyják azt, amiről a nyelvtanítás kezdetétől tudunk, Saussure nyomán pedig minden tanárjelölt az első órákon megtanul: hogy a nyelv olyan jelrendszer, amely hangalakot társít jelentéshez.

Hangalak és jelentés mibenlétének, egymással való kapcsolatának egész nyelvet átszövő izgalmas (mert számtalan variációt rejtő) jelensége a közoktatásban tulajdonképpen csak a szójelentés tanításakor kap szerepet. Legalább olyan fontos, tanulságos és érdekes azonban a toldalék morféimák, különösképpen pedig a mondatok területe ebből a szempontból. A magyar nyelv esetében a mondatban kivételesen fontos területe a hangalak és a jelentés kapcsolatának. Egyrészt a viszonylagos szórendi szabadságból adódó szórendi változatok közötti jelentéskülönbségek feltárása miatt, amit a következő példa mutat:

Melyik mondat melyik környezetben helyezhető el?

‘Péter ‘készül a ‘felvételire.
Péter ‘készül ~a felvételire
Péter a ‘felvételire ~készül.
A felvételire ‘Péter ~készül.

- Mit csinálnak a gyerekek a hétvégén?
- Mariról még nem tudok semmit, szerintem meglátogatja a barátnőjét. ....
(‘Péter ‘készül a ‘felvételire.)

- A barátod miért bújja folyton a német nyelvkönyveket, talán a nyelvvizsgára tanul?
- Á dehogy, azt már rég letette. ....(Péter a’ felvételire ~készül.)

- Nálátok mindenki folyton tanul. Gonolom, Péter a nyelvvizsgára magol, Mari meg készül a felvételire.
- Ezt rosszul gondolod..... (A felvételire ‘Péter ~készül).
- A barátod csak beszél róla, hogy mennyire szeretne bejutni az egyetemre, de tanulni már nem hajlandó érte.
- Igazságtalan vagy hozzá...(Péter ‘készül ~a felvételire.)

Másrészt a más írásaiban gazdag példaanyaggal bemutatott homonim mondatok jelenségek miatt is, amelyek közül most csupán egy olyan típust említek példaként, amely az eddigi cikkeimben nem fordult elő:

A nővérem, aki egy olajsejkhöz ment feleségül, mindig elküldi nekem a levetett ruháit.

A homonímiát a mellékmondat restriktív és nem-restriktív értelmezése adja: a mellékmondat úgy is értelmezhető, mint amely több nővérem közül jelöl ki egyet, de úgy is, mint amely egyetlen nővéremet jelöl. (A jelenség egyébként a közönséges melléknévi jelzők esetében is gyakorta fennáll: *a kétballábas testvérem*.)

A TUDÁS TANANYAGGÁ FORMÁLÁSA

A definíciók – amelyek görcsösen a jelentésre akarnak alapozni – használhatatlanságáról itt nem kívánok szólni, más írásomban (Medve, 2002a) erről bőven esik szó. Most csupán a nyelvi jelenségek taxonomikus tárgyalásának veszélyére szeretném felhívni a figyelmet. E tárgyalásmód célja a nyelvi entitások besorolása valamely kategória alá. Jó példa rá a melléknévi igenév tanítása. A melléknévi igenévről a közoktatás során kiderül, hogy három fajtája van, de általában nem derül ki, hogy nem minden igéből alkotható mindegyik fajtája, valamint az sem, hogy jelzett szava hol az alapul szolgáló ige alanya, hol a tárgya. Vagyis homályban marad, hogyan működik. Holott a középiskolás diákok minden felesleges nehézség nélkül és a rejtvényfejtés örömeivel le tudják vonni a megfelelő következtetést (fel tudják fedezni a szabályt) a következő feladat alapján:

Fedezd fel a szabályt, majd alkalmazd!

A gyerek megoldotta a feladatot.
 a megoldott feladat
 a feladatot megoldó gyerek
 a megoldandó feladat

A tanár kiosztja a füzeteket.

a kiosztott füzetek
a füzeteket kiosztó tanár
a kiosztandó füzetek

A cinke felépíti a fészket.
Az apa kibékíti a gyerekeket.
A lány bízik a barátaiban.
Az előadó számít a közreműködésünkre.
A tanítványom a kollégiumban lakik.
A kisfiú ügyesen bánik a villával.

Hasonlóképpen az iskolai nyelvtanok a mondatokat is felosztják szerkezet szerint tö- és bővített mondatokra, s az előbbieket közé minden szabadkozás nélkül besorolják a *Péter lakik, Mari szed* típusú (az alanyon kívül további kötelező vonzatot is tartalmazó) alakulatokat, mit sem törődve azzal, hogy ezek a „mondatok” a magyar nyelvnek nem elemei.

Bánréti Zoltán tananyaga nem is használja a *tőmondat* fogalmát; számon tart azonban *elemi mondatokat*, amelyek csak vonzatokat tartalmaznak és valóban mondatok (Ezek nagyjából a chomskyánus grammatikák *core-mondatainak* felelnek meg. Egyébként a *magmondat* fogalmát is használja, kissé más jelentésben.) Bánréti Zoltán tananyagában szép példát látunk a nyelv működési szabályait felfedeztető tananyagformálásra a kétféle birtokos szerkezet és a névmás-antecedens kapcsolat feltárásakor is.³

39

KAPCSOLAT MÁS TUDOMÁNYTERÜLETEKKEL

Az anyanyelv/magyar nyelv kapcsolata más tantárgyakkal a hagyományban az irodalomra, esetleg a történelemre (nyelvtörténet) és az ének-zenére (beszédtechnika, palatális és veláris magánhangzók) terjed ki. A tantárgyak sora és a kapcsolat természete arra enged következtetni, hogy nincs tisztázva a közoktatásban: tantárgyunk vizsgálatának tárgya, a nyelv, mennyiben természettudományi és mennyiben társadalomtudományi objektum.

A modern nyelvészetben a kutatások szorosan kapcsolódnak a matematikához, két szempontból is. Egyrészt a módszerek matematikaiak. (E tekintetben a nyelvészet csak élenjáró, de nem egyedülálló a modern tudományosságban.) Másrészt a matematika, ami nem más, mint sajátos formanyelv, haszonnal vethető össze a természetes nyelvvel. Ugyanez mondható el a zenéről is. Ugyanakkor kár kihasználatlanul hagyni a természettudományokkal való kapcsolódási lehetőségeket, amelyeket főként az olyan szabályszerűségek adják, mint például a rekurzió, amely éppúgy alaptörvénye a hagyományos természettudományos objektumoknak, mint a nyelvnek.⁴

A PEDAGÓGUSKÉPZÉS MEGÚJÍTÁSA

Az előbbieken felsorolt anomáliák oka természetesen nem a tananyagkészítőkben rejlő sanda és gonosz szándék az információk vizsgatartására. A tananyagok készítői jórészt magyar szakos tanári diplomájuk garantálta tudással és a magyarországi anyanyelvi nevelési gyakorlat tapasztalatai alapján állítják össze a tananyagokat. A pedagógusképzésbe pedig csak az utóbbi években sikerült betörnie a modern nyelvészetnek, főként a mondattan tananyagán keresztül. E modern nyelvészetnek számos paradigmája közül a Chomsky nevével fémjelzett transzformációs-generatív nyelvészet által kínált modell, az úgynevezett *kormányzás és kötés* elmélete, illetve annak továbbfejlesztett változata, a *Minimalista Program* kapott helyet a magyar szakos pedagógusképzésben. (Az angol szakokon már rég meghonosodott a generatív elmélet, az általános nyelvészet szakokon szintén – sőt ott természetesen más modelleket is tanulmányoznak a diákok –, a leendő magyartanárok esetében azonban meglehetősen sokáig váratott magára a bebocsáttatás.) Nem elhanyagolható nehézséget jelentett a tankönyvhiány: a hozzáférhető irodalom sokáig alapkutatási eredményeket tartalmazott csupán. Alberti Gábor kollégámmal pontosan a magyar szakos hallgatók számára készítettük el a műfaji korlátokat ugyan néha átlépő, de az oktatásban tapasztalataink szerint jól használható tankönyvünket. (Alberti és Medve, 2002) E könyv alapján középiskolai tananyagot készítenek volt tanítványaink – B. Nagy Ágnes és Farkas Judit –, de úgy gondoljuk, hogy aki e kétkötetes munkát áttanulmányozta, az alkalmassá válik más modellekre épülő tananyag tanítására is. Ilyen tananyagok pedig valószínűleg készülni fognak. Egyrészt a tudomány fejlődése ezt természetszerűleg hozza magával, másrészt pedig azt is hasznos lenne tudomásul venni, hogy egy probléma megoldásában – ilyen a nyelv szerkezetének a feltárása is – valóban nincs királyi út.

JEGYZET

- 1 Írásomból reményeim szerint világossá válik, hogy valóban ugyanannak a kérdésnek a két megfogalmazásáról van szó.
- 2 A tananyagok tartalmára vonatkozó adatokról lásd Medve, 2002a.
- 3 A Chomsky és követői által képviselt nyelvtanítás egyik munkahipotézise, hogy nyelvtudásunk elemtárból és szabályrendszerből áll. Ez az oktatás számára igen gyümölcsöző felfogás, bár a modern irányzatok némelyike nem azonosul vele.
- 4 Minderről bővebben lásd Medve, 2002b.

IRODALOM

- Alberti Gábor – Medve Anna (2002): *Generatív grammatikai gyakorlókönyv I–II*. Janus-Books, Pécs.
- Bánréti Zoltán (1996): Nyelvészeti kutatás és oktatás. *Nyelv, nyelvész, társadalom* (Terts István szerk.). Emlékkönyv.
- B. Nagy Ágnes (megjelenés alatt): *Az idegennyelv-oktatás megalapozásának lehetősége az anyanyelvi nevelésben*.
- B. Nagy Ágnes (megjelenés alatt): *Generatív grammatika az anyanyelvi nevelésben*.
- B. Nagy Ágnes – Farkas Judit (2004): *Hogyan tanítsunk generatív mondattant a középiskolában?* Előadás a Nyelvész Doktoranduszok VIII. Országos Konferenciáján Szegeden. November 11-én.
- Medve Anna (2002a): Van róla fogalmunk? (A magyar grammatika oktatásáról nem csak „magyargrammatikusoknak”) *Modern Nyelvoktatás*, 8, 2–3.
- Medve Anna (2002b): *Mentés, másként*. Janus. A 60 éves Horányi Özséb tiszteletére. (Béres István, Havasréti József, Szíjártó Zsolt szerk.) X/2. Pécs.
- Takács Viola (2000): Attitűdvizsgálat – strukturális eredménnyel. *Iskolakultúra*, 6–7.

KÁNTOR GYÖNGYI SIMONYI ZSIGMOND MONDATTANI ELKÉPZELÉSEI

(PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM)

Simonyi Zsigmond már ifjúkora óta különös éberséggel figyelte a mondat szerkezeti elemeinek összműködését. Ezt a tényt bizonyítja az, hogy igen sok és alapos mondattani monográfiát hagyott ránk, hatalmas anyagon végzett kutatásokat.

Dolgozatomban ezeket szeretném áttekinteni olyan szűrőn keresztül, hogy elképzelései vajon mennyire előremutatóak, összecsengenek-e a modern generatív grammatika elképzeléseivel; hogyan fogadták ezeket kortársai.

1. MONDATTANNAL KAPCSOLATOS MŰVEINEK ISMERTETÉSE

A Magyar köztöszók kétkötetes munkája az első, mondattanhoz kötődő tanulmánya. A kötetet a Magyar Tudományos Akadémia negyvenedik nagygyűlésén Marczibányi jutalomra és kiadásra méltatta azzal a kikötéssel, hogy a szerző pótolja az Akadémia által hiányolt részeket. Mivel ez megtörtént, a kétkötetes mű – melynek egyik része az alárendelő kötőszókkal, másik része pedig a mellérendelő kötőszókkal foglalkozik – megjelent.

A mű nemcsak itthon, hanem a külföldi szakirodalomban is feltűnést keltett. Mistelli, a jeles baseli nyelvtudós hosszabb ismertetésben méltatta a munka tudós erőit és meglepő eredményeit: „Tárgyával a használatos nyelvtanok jobbadán, néhány lapon végeznek. Sőt, néhány folyóiratbeli cikkén kívül tudományos előmunkát sem találhatott a szerző, jóformán semmit. Rája várt az a feladat, hogy az anyagot összegyűjtse, megmagyarázza, elrendezze és stilisztikai szempontból is megítélje, egyszóval, hogy mindent maga végezzen el. Elvitathatatlan érdeme a szerzőnek, hogy’ véges-végig újat adott; tette pedig ezt olyan téren, ahol valami különös eredményt még várni sem lehetett. Az a nyelvcsoporthoz, amelyikhez a magyar tartozik, mindenről nevezetesen, csak éppen kötőszóbeli gazdagságáról s művészi mondat szerkesztéseiről nem. S íme e mű szerzője 700 lapos munkát nyújt, olyat, amely csupán csak anyanyelvének kötőszóival foglalkozik. S ha ezt a nagy terjedelmet részben megmagyarázza is az a körülmény, hogy a szerző rendkívül gazdag, szinte teljes példagyűjteményeket ad, mégis a feldolgozott anyag terjedelme és sokoldalúsága valóban meglep”.¹ (Géczi és Kenesei, 1999)

1887-ben jelent meg *A magyar szótók*, amely a rokonnnyelvek, a magyar nyelvmelékek, az idegen szók idevágó tanulságait írja le. Vizsgálja a szótó régi véghangjait, foglalkozik az ún. segédhangzós elméletekkel, a tövváltozások okaival. Már a rákövetkező évben ismét egy kétkötetes mondattani monográfiát jelentet meg *A magyar határozók* címmel. A magyar mondattannak egyik legváltozatosabb és legtanulságosabb részét feldolgozó munka I. kötete csodálatosan gazdag példaanyagon a magyar névszóragok, a II. kötete pedig a névutók, a határozói igenevek és a határozószók történetét és használatát mutatja be.

1913-ban jelentette meg *A jelzők mondattana* című kötetét, mely kétségtől eltekintve folytatósa az előbb említett hatalmas nyelvtörténeti tanulmányoknak. Minősítő, kijelölő, értelmező, birtokos jelző fejezetekre tagolva vizsgálja a jelző mondatbeli szerepét, eredetét, alakjait, a főnévi jelző alkalmazását; a névmási, számnévi jelzők kérdését; a névelők eredetét és funkcióját, a többszörös jelző, a határozóval bővített jelző, az értelmező szerkezet, a birtokos szerkezet alakjait, a személyragok szerepét, és általában a jelzős szerkezetekkel kapcsolatos minden magyar nyelvi jelenséget. (Tompai, 1970, 147–155.)

Azzal is tisztában volt, hogy a részlettanulmányok – még a többkötetes monográfiák is – ésszerű előmunkálatok csupán, s igazi végső célunk csak a részletekre vonatkozó kutatások eredményeinek egységes képbe foglalása lehet. Kétségtelenül ilyen összefoglaló munka eszményképe lebegett Simonyi szeme előtt is, hozzá is fogott a terv megvalósításához, de a korábban nagyon mostoha elbánásban részesült mondattan területén a részletkutatások egész tömegének előzetes elvégzésére kellett vállalkozni.

Tüzetes magyar nyelvtan címen indult meg a várva-várt összefoglalás, amelynek 1895-ben kiadott I. kötete a magyar hangtan és alaktan ismeretanyagát foglalja össze. A kötet hangtani részét és az összetételről szóló alaktani fejezetet Balassa József dolgozta ki.

Simonyi eredeti tervei szerint a Tüzetes magyar nyelvtan II. és III. kötetének szánt folytatása a magyar mondattani tudnivalókat adná elő. Sajnos, ez a terv nem valósult meg.

Simonyi Zsigmond a Tudományos Akadémia Lukács Krisztina pályázatára 1915-ben nyújtotta be *Magyar mondattan történeti alapon* című pályamunkáját, s azt némi kiegészítések és módosítások után a bíráló bizottság, illetve az I. osztály javaslatára az Akadémia 1916. december 11-én tartott összes ülése jutalomra méltónak és kiadásra érdemesnek találta. A bizottsági jelentés megállapítja: „A mű befejezése után most már mint végleges eredményt jelenthetjük, hogy a mű valóban nyeresége nyelvtudományi irodalmunknak. Örvendetes, hogy az a szerző írhatta meg az egész összefoglaló magyar mondattant, aki a legtöbb részletmunkálatot szolgáltatva hozzá. A műnek kétségtelenül nagy hatása lesz nyelvtudományi irodalmunk fejlődésére.” (Tompai, 1970, 147–155.)

Azt is tudjuk, hogy a kb. 25 nyomtatott ívnyi kézirati munka Simonyi korábbi mondattani monográfiának eredményeit foglalja össze – természetesen rövidítve és ahol szükséges volt, javítva. A mondattani változások természetéről, okairól tájékoztató bevezetés után két nagy szakaszra osztva adja elő mondanivalóit. Az első szakasz a mondatfajtákkal, mondattípusokkal foglalkozik, a második szakasz pedig a mondatrészeket tárgyalja.

A kézirat az Akadémia kézirattárában, majd Szinnyei József hivatali íróasztala fiókjában várta a nyomdába adást. Ez azonban nem következett be. Rubinyi Mózes Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében című tanulmányának egy jegyzetében a következőkről számol be: „Dr. Berlász Jenő egyetemi tanár, akadémiai könyvtári beosztott tisztviselő szíves tájékoztatása szerint a kéziratot az ostrom alatt kiemelték helyéről, elcsomagolva, hogy biztonságba helyezték. Sajnos, az ostrom után még nem került elő. Vagy elpusztult, vagy még lappang valahol.” (*Tompa*, 1970, 147–155.)

Nos, attól függetlenül, hogy Simonyi mondattana elveszett, monográfiái alapján számos megállapítást tehetünk mondattani elképzeléseiről. Most néhány érdekességre szeretném felhívni a figyelmet.

2. SIMONYI ZSIGMOND ELKÉPZELÉSEI A SZÓRENDRŐL, A HANGSÚLYOZÁSRÓL ÉS A NYELVÉRZÉKRŐL

Különösen fontosnak tartom Simonyi munkáiban a magyar szórendről alkotott gondolatainak ismertetését, a hangsúlyozás tekintetében leírtakat és a nyelvérzékről vallott nézeteit. Hadd utaljak vissza arra, amivel kezdtem: elsősorban azok a tények érdekeltek, hogy Simonyi elképzelései összecsengenek-e és ha igen, hogyan, a modern grammatika megközelítésével – így nem véletlen az sem, hogy éppen ezt a hármat ismertetem.

Simonyi Magyar nyelvészet a középiskola legfelső osztályainak és tanítóképző intézeteinek című művében olvassuk a magyar szórend definícióját: ez a fogalom a szóknak a mondatban való elrendezése, elhelyezése.

„A szórend nem attól függ, hogy melyik szó minő mondatrész (ti. alany, állítmány), hanem attól, hogy az adott helyzetben a hallgatóra vagy az olvasóra nézve a gondolatban melyik részét tartjuk fontosabbnak, melyiket akarjuk kiemelni, hangsúlyozni.” (*Simonyi*, 1905)

Simonyi igen erős összefüggést állapít tehát meg a szórend és a hangsúlyozás között.

Számunkra mindebből az érdekes, hogy Simonyi fontosnak tartotta a jelentéskülönbségek miatt adódó szórendiséget megállapítani, ezzel kapcsolatban megfigyeléseket tenni, és ezek alapján két mondatfajtát elkülöníteni.

Mielőtt rátérnék a két mondatfajta ismertetésére, azért hadd elevenítsem fel Simonyi másik rendszerét is. Ezt a nézetét a Helyes magyarság című művében a következőképpen mutatja be: „A mondatnak két fajtáját különítjük el, az egyszerű és az összetett mondatot”. (Simonyi, 1903a)

Az egyszerű mondat „fajai” – ahogyan munkájában használja: jelen-tő, kívánó, kérdő. A kívánó mondatoknak további két fajtát, a felszólító és az óhajtó mondatokat különíti el.

Az összetett mondatok tekintetében az egyenrangú (ma ismert nevén: mellérendelő) és a függő (ma ismert nevén: alárendelő) mondatokról számol be.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Simonyi egyrészt hagyományos mondattani megközelítéssel is operál (egyszerű – összetett mondatok), és külön kiemeli a szórend és a hangsúlyozás kapcsolatát – így új terminológiát vezet be. De folytassuk a gondolatmenetet a hangsúlyozás témájánál.

A hangsúlyozás megközelítésében szólamokra és ütemekre, azaz kisebb-nagyobb szakaszokra bontja a mondatokat. A mondat a kiejtésben (azaz a beszédben) nem szókra, hanem szólamokra, ütemekre oszlik.

Ahány hangsúly van egy-egy mondatban, annyi ütemből áll. Az ütemeket viszonylag könnyű elkülönítenünk, mert a hangsúlyok előtt általában szüneteket tartunk. Simonyi szerint egy szólam egybetartozó szók foglal magába. (Simonyi, 1903b)

Ismerős ez a mondat? „A boldog fiú eszik fagyaltot.” A mondat Steven Pinker: A nyelvi ösztön című kötetének egyik példamondata (Pinker, 1999), mellyel azt mutatja be számunkra, hogy bizony a mondat egy főneves kifejezésből (NP) és egy igés kifejezésből (VP = predikátum) áll. De természetesen teljesen mindegy, melyik mondatot és kitől idézem – a lényeg számunkra most az, hogy Simonyi nagyon fontos mondattani megállapítást tett: (egyébként az egykorú külföldi szakáshoz igazodva) elsőnek iktatta be szervesen a magyar tudományos nyelvtenba a beszéd alapegységét, és a mondatot vette az elrendezés és értelmezés alapjául.

A szólamok tekintetében az ige vizsgálatakor azt is megállapítja, hogy az igének vannak bővítményei, melyek egységes kifejezést alkotnak az igével – s természetesen egy hangsúly alá kerülnek vele.

A hangsúlyozás alapján Simonyi kétfajta mondatípust különböztet meg: a nyomatéktalan mondatot és a nyomatékos mondatot. (Simonyi, 1903b)

A nyomatéktalan mondatot úgy jellemzi, hogy egyenletes hangsúllyal, indulat nélkül kifejezett mondások, általában ún. „jelentő” vagy „értelmező” mondatok: elbeszélés és higgadt fejtegetés. A nyomatéktalan mondat célja valamely, az alanyra vonatkozó ténynek, vélekedésnek, ígéretnek az egyszerű kifejezése, kiemelés vagy indulat belejátszása nélkül.

Ebben a higgadt közlésben is elkülönít egy első részt, melyet előké-szítő résznek nevez, illetve egy másodikat, melyet „tüzetes” résznek

hív. Az előkészítő rész tartalmazza a „lélektani alanyt” vagy egy már ismert dolgot, majd a második részben, a „lélektani állítmány” részében találjuk a mondat főszólamát, főhangsúlyát.

Mintha a fentiek alapján a semleges mondat meghatározásához érekeztünk volna! A modern generatív grammatikában a semleges mondatok csak minimális, szűken értelmezett grammatikai információt hordoznak, csupán lexikai projekciókat tartalmaznak.

Mit takar ezek után a nyomatékos mondat fogalma? A nyomatékos mondatokban egyenetlenebb a hangsúlyozás, a mondatoknak nincs ún. előkészítő része. A nyomaték foka a körülmények hatására változik, s ez alapján beszélhetünk: összefoglaló, kirekesztő, felszólító és kérdő mondatokról.

Azt tapasztaljuk, hogy Simonyi a hagyományos mondatant illesztette bele ebbe az új koncepcióba, s így alkotott meg gyakorlatilag egy komplex, újszerű megközelítést.

Ilyen gondolatébresztő után néhány szót hadd szóljak Simonyi nyelvérzék-meghatározásáról is. Elmélete szerint a gyermek szavakat sajátít el, melyek képzetsorokká alakulnak. A szavakat (azaz fogalmak neveit) és az alakokat (azaz logikai viszonyok jeleit) a gyermek hallja környezetében és utánozza. Először rosszabbul, majd minél jobban ejtve. A gyermekek nem tanulnak meg minden nyelvtani szabályt külön-külön, hanem nyelvérzékük segítségével képzik egy minta alapján a szavakat. Például: „enni, inni, táncolni”. A többi igét is erre a mintára képzik majd, ha főnévi igeneveket szeretnének alkotni. (*Simonyi*, 1903a)

A 20. század második felétől az anyanyelv elsajátításával foglalkozó kutatók, a gyermeknyelvet tanulmányozók és a nyelvi szocializáció problémáit feltáró szakemberek szintén ezt állapították meg. Többen leírják, hogy a gyermek (ezzel együtt a megfelelő agyi folyamatok működésének) érdeme az, hogy megkezdődik az anyanyelv elsajátítása. Ez az elsajátítás minták alapján megy végbe, de a minták nem szavak, hanem szabályok, amelyek működtetik a nyelvet, s ezen szabályokat alkalmazza a gyermek a beszédében is.

Nem szó szerint, de ez a mondat összecseng az alkalmazott nyelvészek álláspontjával. Simonyi ugyan nem mondja ki, hogy nyelvtani szabályrendszer alapján működik nyelvhasználatunk, de megérzi, hogy itt nem szó szerint való tanulásról van szó, hanem mintákról.

3. KONZERVÁCIÓ ÉS REFORMÁCIÓ

A nyelv életét Simonyi Zsigmond szerint két dolog működteti: a konzerváció, a hagyomány, mely megőrzi a régit; és a reformáció, az analógia, mely valami újat teremt. (*Simonyi*, 1889)

A két fogalom közti különbségre nagyon könnyen válaszolhatunk, azonban a kép nem ilyen egyszerű, mert a hagyományt is az analógia működteti.

Miről is van szó? Bár apáinktól tanuljuk a nyelvet, de saját beszédünk hordoz / hordozhat új elemeket. Így lesz a hagyományból valami új. Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a nyelv életét az analógia uralja – elsősorban tehát a nyelv folyamatosan változó és újító tulajdonságát emeli ki. A magyar nyelv a művelt közönségnek című munkájában azt írja: „A nyelvi tisztázója, megalapítója és továbbfejlesztője a műveltségnek.”

„A nyelvben nyilatkozik legközvetlenebbül az emberi elme, az emberek gondolkodása és az érzelmek világa.”

Milyen jó egy nyelvésztől ezt hallani, aki az 1880-as években írja mindezt. Egy olyan nyelvésztől, aki azt vallja, hogy a nyelvészet legfontosabb feladata a nyelvtörténeti kérdések tisztázása.

Tüzetes magyar nyelvтанának bevezetőjében azt is kiemeli a nyelvтан mint fogalom forrásai közül, hogy nem elég az elméleti, nyelvtörténeti megközelítés, nem elég az irodalmi nyelv és a rokon nyelvek tanulmányozása, hanem mindemellett az élő nyelvet és a nyelvjárásokat is tanulmányoznunk kell, mert ezek adnak legpontosabb és legbiztosabb információt a nyelvről (azaz a nyelvhasználatról). (Simonyi, 1895)

4. SIMONYIRÓL KORTÁRSAI

Simonyi tankönyvei alapján egy új grammatikai módszert akar behozni. Erről is tanúskodik könyve, a Tüzetes magyar nyelvтан, mely induktívan halad (ellentétben az akkori gyakorlattal), és a példákból kiindulva tanítja a szabályt, nem pedig dogmatikusan. A nyelvтан olvasmányokon keresztül akarja előadni úgy, hogy a szabályokat a tanár tanítványai közreműködésével vonhatja le ésszerű következtetések útján. Ez a módszer szerencsésen véget vet a lelketlen magolásnak, és azt észfejllesztő indukcióval pótolja. Így a szabályok is mélyebben vésődnek be a gyermek emlékezetébe, mert amit magunk találunk, azt jobban tudjuk, mint amit más mond vagy más tanultat velünk.

A módszer eszméjét Riedl Frigyes igen célszerűnek és hasznosnak találja, de véleménye szerint Simonyi a tananyagban nem valósítja meg ezen szép elvet.

Miért? „Az induktív módszer ugyanis azt is követi, hogy a szabályok levonása összefüggő olvasmány alapján történjék. Simonyi egyes mondatai, melyeket a levont szabályok elé csap, mind igen különböző olvasmányokból vannak kiszakítva és tarka-barka módon egymás mellé állítva úgy, hogy az egyes mondatoknak vonatkozása éppenséggel nem

világos. A kiadói értesítés ugyan azt állítja, hogy a példamondatok ez új kiadásban jobbára közmondásaink köréből vannak véve, főleg a célból, hogy a Kis nyelvtan bármilyen olvasókönyv mellett is használható legyen: a valóságban azonban a példák nagyobb része hosszabb művekből kirántott, gyakran magukban nem is érthető gondolat- és mondatforgácsok, melyek néha nem éppen stilszerűek egy 9–10 éves gyermeknek szánt tankönyvben mint pl. lásd: Nézz rózsám a szemembe: mit olvasol belőle?” (Riedl, 1882)

Vajon jogos-e ez a kritika? Gondoljunk csak bele: egy gyermek ne értené meg azt a mondatot, hogy „Nézz rózsám a szemembe: mit olvasol belőle?” Nem értené meg akkor, amikor már jó ideje gyakorolja anyanyelvét, elsajátította szabályrendszerét és kompetensen használja azt?

Mindannyian egyetérthetünk vele, hogy ez a konkrét példa itt nem állja meg a helyét.

Tompa József tanulmányában (Tompa, 1970) részletezi Simonyi mondattani elképzeléseit, s azt állapítja meg, hogy valóban nem voltak alaptalanok Riedl Frigyes és Hunfalvy Pál kritikai megjegyzései, hogy „tudniillik didaktikai szempontból eléggé nehéz ez a feldolgozásmód Simonyinál, tudományos szempontból pedig meglehetősen áttekinthetlenné teszi a magyar nyelv sajátos alaktani rendszerét.”

Nagyjában ugyanezt állapítja meg a hangtan-szótan-mondattan felépítésére, melyet szintén mondattani elv alapján magyaráz.

Zsirai Miklós a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. április 20-i előadásában (ez Simonyi Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából tartatott) úgy vélekedett, hogy Simonyi a németországi tanulmányútján szerzett elméleti megközelítéseket saját, itthoni munkásságában is igyekezett meghonosítani.

A német szakemberek közt annak idején heves harc folyt a nyelvi jelenségek értelmezése kérdésében. Abban szinte mindenki egyetértett, hogy a nyelv történeti jelenség, a nyelvtudománynak tehát a régi normatív nyelvtan örökébe lépve genetikusnak kell lennie. Ez a tétel Bopp-ék óta nem volt újdonság Németországban, sőt a magyar nyelv-kutatók előtt sem.

A vita ezúttal arról folyt, milyen erők működése idézi elő a nyelv folytonos változását, a szakadatlan fejlődést. A beckerianusok a gondolkodás és a nyelv egységét, a logika és a nyelvtan azonosságát vallották, azt hirdetve, hogy a nyelv „megnyilvánuló gondolat”, a szó hangokban testet öltött fogalom, s a szó organikus fejlődése a fogalom organikus fejlődésével egyazon folyamat, továbbá: „A mondat egy ítélet nyelvi kifejezése”.

Ezzel az Arisztotelészig visszanyúló nyelvlogikai iránnyal szemben Steinthal követői a beszélést lelki tevékenységnek tekintették, tehát a nyelvtudományt a pszichológiai tudományok közé sorolták.

Simonyi is ezt a szálát építi bele egyik bevezetőjébe. A magyar nyelv – A művelt közönségnek című munkája alapvetően a nyelvtudomány népszerűsítése céljából íródott.

Ennek a munkájának a bevezetőjében arra utal a szerző, hogy mindaddig a műszaki és természettudományos gondolkodást már népszerűsítették – viszont „Mi a helyzet a lélekkel?” A lélekkel foglalkozó tudományok közé sorolja a történelmet, az irodalmat, a néprajzot, a néptant és a nyelvtudományt is. „S minden nyelvben meg van örökítve, csak ki kell olvasnunk belőle, a nép művelődésének történetét.”

Dolgozatomban érvekkel is alátámasztva bemutatni igyekeztem Simonyi Zsigmond mondattani elképzeléseit – melyek igen haladó, előremutató gondolatok.

Méltán lehetünk tehát büszkék erre a nyelvészre, aki a mondattan terén maradandót, máig érvényeset tudott alkotni.

JEGYZET

1 Idézet Zsirai Miklóstól (Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. április 20., Simonyi Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából tartott felolvasó ülés).

IRODALOM

Balassa József – Simonyi Zsigmond (1895) *Tüzetes magyar nyelvtan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 3–6.

Simonyi Zsigmond (1903a): *Helyes magyarság*. Athenaeum Kiadó, Budapest. 3–55.

Simonyi Zsigmond (1895): *A jelzők mondattana*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 4–17.

Simonyi Zsigmond (1889): A magyar nyelv élete. In: *A magyar nyelv – A művelt közönségnek*. (I. kötet). Révai Testvérek, Budapest. 1–57.

Simonyi Zsigmond (1903b): *A magyar szórend*. Athenaeum Kiadó, Budapest.

Simonyi Zsigmond (1905): *Magyar nyelvészet (A középiskolák legfelső osztályának és a tanítóképző intézeteknek)*. Athenaeum Kiadó, Budapest.

Tompa József (1970): Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás. In: *Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)* Budapest. 147–155.

Zsirai Miklós (1999): Simonyi Zsigmond emlékezete. (Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. április 20-án, Simonyi Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából tartott felolvasó ülésén). In: Gécz János – Kenesei Andrea (1999, szerk.): *Simonyi Zsigmond (1853–1919)*. Vár ucca tizenhét. Veszprém. VII., 4.

Pinker, Steven (1999): *A nyelvi ösztön: hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex, Budapest.

Riedl Frigyes (1882): Simonyi Kis Nyelvtana. In: *Egyetemes Philológiai Közlöny*. Budapest. 573–590.

RÉVAY VALÉRIA SIMONYI HATÁROZÓFELFOGÁSA

(VESZPRÉMI EGYETEM)

A magyar nyelv hosszú története alatt rendkívül gazdag határozórendszer fejlesztett ki. A négy finnugor eredetű határozóragunk fő funkciója ma is a cselekvés helyének kifejezése. A finnugor korszakban kialakult helyhatározókból egyre elvontabb jelentésű határozók keletkeztek. A határozórendszer sokféle ágazásának nyomán a helyhatározókból különböző képes és elvont határozók fejlődtek ki, sőt egyik-másik határozóagnak kimondottan grammatikai jelentése lett.

S vajon hogyan tükröződött ez a gazdag határozórendszer nyelvtanainkban?

A XIX. század közepéig az alaktanban, illetve a szótanban és a mondatban tárgyalták a határozókat. A határozó csak mint szófaj szerepel a Debreceni Grammatikában (1795). Maga a határozó elnevezés először egy 1846-ban megjelent nyelvtanban (A magyar nyelv rendszere) fordul elő, de ekkor még mindig csak szófajt jelöl. Gyurits Antal használta elsőként mondatrész megjelölésére az 1857-ben megjelent magyar mondattanában. (vö.: *Kis-Erős*, 1915, 492.)

A szavak szófaji-alaktani viszonyait vizsgáló korábbi nyelvtanok után nagy változást hozott Simonyi újszerű mondatana. Klemm Antal a nyelvészet történetének szempontjából kiemelte Simonyi munkásságát, mivel szerinte a magyar mondat szerkezeti vizsgálata Simonyi műveiben alkotott először egységes, zárt rendszert, egyrészt az állítmány és az alany, másrészt a határozó és a tárgy, illetőleg a jelző, továbbá a névszói állítmányt jelölő „állítmánykiegészítő (alanyeset)” mondatrészi szerepének viszonylag igen világos és egybehangolt feldolgozásával. (vö.: *Tompa*, 1975, 104.)

Tompa szerint Simonyi a határozókat „Brassai, Kármán és a német C. Ph. Moritz gondolatát tovább fűzve, lehetőleg nem pusztán a szótári szavak mechanikus: ilyen vagy olyan esetbeli, illetőleg névutós vonzataiként értékelte, hanem az esetragok és névutók jelentésmagvának s a hozzájuk tartozó igei értelmeknek megfelelő viszonykifejező eszközként fogta fel.” (1975, 105–106.)

A határozók újfajta csoportosítása Kis nyelvtanában jelent meg, ez a műve azonban a későbbiekben elkallódott, de más iskolai nyelvtanaiban és a magyar nyelv későbbi leírásaiban, illetve a Magyar határozók c. munkájában is nagyjából ezzel azonos felosztást találunk. A középiskolásoknak szánt Magyar nyelvtan mondatnani alapon c. művében (1897, 30–56.) A névszó mint határozó c. fejezetben a következő felosztást találjuk:

1. Helyhatározó
2. Állapothatározó
  - a) eredethatározó
  - b) véghatározó (és részes határozó)
  - c) állapothatározó
3. Módszathatározók
  - a) módhatározó
  - b) okhatározó
  - c) célhatározó
4. Időhatározó

1905-ös nyelvtanában (*Magyar nyelv*, 451–464.) az előzőhöz képest csupán a sorrend változik:

- I. Helyhatározó
  1. helyben léte
  2. a cselekvés kiindulópontja
  3. a cselekvés iránya
- II. Időhatározók (mikor – mióta – meddig)
- III. Állapothatározók (azaz a helyhatározók átvitt értelmű használata)
  1. állapothatározó
  2. eredethatározó
  3. véghatározó
- IV. Módszathatározók vagy elvont határozók („a térbeli fölfogástól még tovább eltávozott”)
  1. módhatározó
  2. okhatározó
  3. célhatározó

Simonyi rámutat a fejlődés irányára is, mely a konkrét helyhatározótól egyrészt az időhatározóhoz, másrészt az állapothatározó kialakulásához vezetett, amelyből újabb átvitelekkel keletkeztek a térbeli fölfogástól még távolabb került határozók, a mód-, ok- és célhatározó. (1905, 454.)

A magyar nyelvtörténet c. tankönyv szerint az időhatározó kialakulásában annak a folyamatnak volt a legnagyobb szerepe, amelynek során a helyhatározó ragjai (részben a névutó is) időt jelentő alapszóhoz kapcsolódtak. (2003, 243.)

„Az állapot- és módszathatározó alakja között e kategóriák születésétől fogva sok lehetett a hasonlóság, sőt az azonosság. A nyelvemlékes korokból ismert kifejezőeszközök arra mutatnak, hogy végső soron mindkét határozófajta a helyhatározóból származik. Az állapothatározó keletkezhetett régebben, mégpedig alapszó-besugárással: úgy, hogy az ősi helyhatározóragok állapotot, tulajdonságot jelentő elvont főnevek-

hez vagy melléknevekhez csatlakoztak. Lényegében ilyen folyamat vezethetett a módhatározók létrejöttéhez is, de valószínűleg inkább az állapothatározók közvetítésével, vagyis viszonylag ritkán közvetlenül”. (2003, 243.)

Ugyanebben a nyelvтанában Simonyi utal az őt ért bírálatokra is: „Imént föllállított rendszerünk ellen – noha csak a fejlődésnek főiránya-it akartuk benne megmagyarázni és szemléltetni – azt a furcsa kifogást tették, hogy nagyon bonyolódott, és mégse meríti ki valamennyi nyelvbeli lehetőséget, és évtizedek óta azon mesterkedtek az utánunk jött nyelvtanírók, hogy logikusabb vagy tetszetősebb osztályozást eszeljenek ki” – idézi Kalmár Elek ellenvetését a Nyelvtudományi Közleményekből. (1902. 82., 99. In.: 1095, 454.) S hogy mennyire lehetetlen a nyelv évezredes fejlődését, a változatos nyelvbeli alakulatokat rendszerekkel és táblázatokkal bemutatni, annak szemléltetésére Cauer *Grammatica militans*-át (111.) hívja segítségül: „A nyelv nem tudatosan és művészileg alkotott rendszer, amelyben minden tagnak egy meghatározott helye van, hanem eleven fejlődés eredménye, amelynek végtelen sokféleségét, hogy megérthessük, utólag, úgy ahogy, rendbe szedjük, összeállítjuk.” (1905, 455.)

Simonyi külön csoportban, Képes beszéd és analógia a határozókban címmel tárgyalja azokat a metaforákat, amelyek a magasabb rendű mondatviszonyokat úgy fejezik ki, hogy „a kézzel fogható és szemmel látható térbeli viszonyok kifejezőit mintegy átszellemítve eszmei tartalommal tölti be”. (1905, 455–6.) Ezért a határozók magyarázata csak úgy lehetséges, hogy a bennük rejlő észjárást ki kell fejtenünk belőlük (u.o.). Ebbe a fejezetbe részben olyan határozók kerülnek, amelyeket a későbbi nyelvtanok a képes helyhatározók közé sorolnak: *oltalmában, kegyelmében tart*, de ezek mellett tényleges képes kifejezéseket, átvitt értelmű szólásokat is felsorakoztat: *rúdnak áll, kötélnek áll* = engedelmeskedik. (1905, 456–7.)

Az egyes határozók bemutatásakor néhány példamondat után felserkölja, milyen kérdésre felel az adott határozó, majd levonja az illető határozó szófajára vonatkozó következtetést. Sem az egyes határozók ismertetésekor követett sorrend, sem a határozók újszerű csoportosítása nem aratott egyöntetű sikert a kortársak körében. Az Egyetemes Philológiai Közönyben megjelent tanulmányában Riedl Frigyes kemény támadást indított a Kis nyelvtan ellen, mely szerinte „hasznavehetetlen” (1899/4, 107.) Riedl Simonyi nyelvtanában kifogásolja az induktív, a mondatból kiinduló módszert, a határozók beosztását és az igeidőknek az eddigiektől eltérő felfogását. (99.) A három kifogásolt tényező közül most csak a határozókra vonatkozó bírálatokat vizsgáljuk meg közelebbről.

Riedl elsősorban azt helyteleníti, hogy Simonyi „új osztályt hoz az eddigi határozók közé: az állapothatározókat”, de nem határozza meg ezek

pontos jelentését. (100.) Riedl többek között azt is kifogásolja, hogy Simonyi szerint az állapothatározást és a módhatározást többnyire egé-
szen egyenlő alakú szavakkal fejezzük ki, és mind a kettőt egyenlően
kérdőzhetjük: hogyan?” Helyteleníti, hogy Simonyi nem követi nyelvtan-
nában a régi, jól bevált beosztási elvet, a principium divisionist, mely a
német és latin grammatikák szokásait veszi át, s ennek megfelelően csak
hely-, idő-, mód- vagy okhatározó lehet a mondatban. (101.)

Simonyinak a határozók felosztásában alkalmazott új csoportosítás
elvé az előzmény, vég és tartam, azaz a honnan?, hol?, hová? reláció-
jára visszavezetett térszemléletbeli három fő irány figyelembevétele ál-
lapot, eredet és vég néven szintén értetlenséget vált ki Riedlből. Ezt a
felosztást Simonyi az állapothatározók további csoportosítására alkal-
mazta, szem előtt tartva a határozóként szereplő névszók különböző
irányú határozóragjait.

És hogy ezekre a bírálatokra hogy reagált Simonyi, azt pontosan nem
tudjuk, de mint a Nyelvőrben közölt cikkek alapján megállapítható, az
általa szerkesztett folyóirat hasábjain a véleményével szembenálló né-
zeteknek is helyt adott. Az alaposág és a körülmények pontosság jelle-
mezte munkamódszerét, s erről a gondosságról tanúskodik a Tüzetes
magyar nyelvtannak az a példánya, amelyben megőrződtek Simonyi
utólagos bejegyzései, ezzel is bizonyítva, milyen hosszú ideig foglal-
koztatta egy-egy kérdés. (Benkő, 1969, 318.)

Van bizonyos eltérés is Simonyinak az iskolai nyelvtanokban és a Ma-
gyar nyelvben (1905) vagy A magyar határozókban (1888–1892) közzé-
tett határozórendszere között. Ez pedig az állandó határozók vagy von-
zatok szerepeltetésében, illetve hiányában nyilvánul meg. Az iskolai
nyelvtanokban ugyanis a tágabb vagy szűkebb értelemben vett állapot-
határozók közé sorolta az állandó határozókat, de például a Magyar
nyelv. c. nyelvtanában külön, részletesen tárgyalja ezt a határozócsopor-
tot.

Ez a határozócsoporthoz azonban a hagyományos rendszerben a mai na-
pig alig találja meg a helyét. Ennek oka – mint ahogy Berrár is megál-
lapítja – abban rejlik, hogy szintaktikai rendszerünk „viszonyjelentés
rendszer” (A magyar esetrendszer vizsgálati módjairól. *MNy.* 59, 432.),
tehát mellőzzük az alakot, a környező szintagmatagok befolyását, a
szintaxist és a lexikológiát. Ezért a jelentéselemek összefüggéseit alig
lehet megállapítani. Gyakran hibája ezeknek a rendszereknek, hogy a
jelentés és az irányhármasság keveredik, a logikai alapon történő osz-
tályozásban pedig nehéz elhelyezni az állandó határozókat.

Simonyit megelőzően Balogh Péter tárgyhatározós rendszerét (A ha-
tározók osztályozása. *Nyr.* 26, 386–90.) – mely szerint a képes helyha-
tározó és az állapothatározó a cselekvés passzív tárgyát fejezi ki – át-
vette Szinnyei is a Magyar nyelvtan 5–8. kiadásában (1897). Ezt a fel-
osztást azonban olyan sok bírálat érte, hogy később maga Szinnyei is

jobbnak látja visszatérni korábbi felfogásához, és elhagyva a tárgyhatározót, ismét a képes helyhatározók közé sorolta az állandó határozókat (vö.: *Rendszeres magyar nyelvtan*, 1885). Klemm is ezt a rendszert tartja elfogadhatónak (*A mondatelmélete*, 1928. 104–118), de hogy kiküszöbölje a képes helyhatározók ellen felsorakoztatott kifogásokat, két csoportot alkot e határozófajta számára, s a vonzatokat az általában vett képes helyhatározók közé sorolja. (16–7.) A képes helyhatározó elnevezés és csoport a későbbiekben még hosszan tartja magát, s még Berrár történeti mondatelméletében is ott vannak a képes helyhatározók a részelő- és részeshatározóval együtt, s azt mondja ezekről, hogy nem tudjuk „erőszak nélkül besorozni” őket más határozói csoportba. (101.) A MMNy ugyan még megtartja a képes helyhatározók csoportját, de csupán „az átvitt értelmű kifejezésekben szereplő helyhatározók” részére, a közelebből meg nem határozható jelentéstartalmúakat az állandó határozók közé sorolja. (288–9.)

Simonyi azonban kortársaitól eltérően nem a képes helyhatározó és nem a tárgyhatározó, hanem az állandó határozó elnevezést használta a határozókról írt akadémiai pályamunkájában, amelyben a határozókat az alakból kiindulva tárgyalja. (*Mhat.*, I. 4.) Az állandó határozók szinonímájaként jelentkezik nála a vonzat elnevezés, s a ragok funkciójának elemzésekor az állandó határozókat az állapothatározó különsebb alkalmazásai c. fejezetben tárgyalja, alkalmazkodva ezzel a korabeli nyelvtanok szemléletéhez is.

A tárgy jelentéséhez közel álló határozókat Simonyi nem sorolja külön csoportba, de megjegyzi, hogy nem egészen egyenértékűek a tárgyal. (*Mhat.*, I. 141.)

Simonyi *A magyar nyelv* (1905) c. munkájában a határozók már említett négy csoportja mellett, mintegy függelékként foglalkozik azzal, milyen szerepet játszik a képes beszéd és az analógia a határozókban, továbbá itt tárgyalja az állandó határozókat. Nem sorolja tehát egyik főcsoportba sem, de az *állandó határozó* név mellett szinonimaként használja a *vonzat* elnevezést (459.) Ezeknek a létét azzal magyarázza, hogy „a nyelvszokás bizonyos igéket rendszerint bizonyos nemű határozókkal kapcsol össze”, majd azzal folytatja, hogy nyelvtanaink hosszú időn át vonzatnak nevezték ezeket, ami azért kifogásolható, mert ez a kifejezés maga után vont a felfogást, hogy „a szóvonzatban egyik szó azon hatással van a másikra, minél fogva ez valamely ragot fölvenni kénytelen” (utalás Szvorényira, 1905, 460.) Majd azt is hozzászerzi, hogy a vonzatok állandósága is relatív, s korántsem szükségszerű, mert az ige szerinte alkotmányos monarkha, aki uralkodik, de nem kormányoz, a mondat többi részei pedig szabad alattvalók, akik a törvénynek, s nem a hatalomnak hódolva teljesítik kötelességüket. Ennélfogva „a rag vagy névutó nem az illető ige miatt szerepel a mondatban, hanem a saját erejénél és jelentésénél fogva, mely aztán az ige je-

lentésével kombinálva fejezi ki a gondolatnak azt az árnyéklatát, melyet éppen közölni akarunk” (460.) Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egyes igék, melyeket általában egy bizonyos határozóval használunk, olykor mégis egy másféle határozóval kapcsolódnak össze. Ezért tartja jobb elnevezésnek az állandó határozót a vonzatnál. Simonyi utalva a vonzatok változékonyságára megjegyzi, hogy nem csupán egy-egy nyelvtörténeti korszakon vagy nyelvjáráson belül, hanem akár egyetlen ember beszédében vagy stílusában is tapasztalható ennek változása. E jelenséget az analógiával, egyes rokon értelmű kifejezéseknek egymásra gyakorolt hatásával magyarázza; a gyakrabban használt szerkezet ugyanis magához hasonítja a vele rokon jelentésű, de eltérő vonzatú, más észjárás alapján kialakult vonzatot: például *vmin csodálkodni* és *vmiről csodálkodni* párhuzamos jelentésű alakok közül a *vmin ámulni*, *bámulni* szinonim jelentésű igék vonzatainak a hatására a *vmiről csodálkodni* szerkezet kiszorult a használatból. (1905, 462.)

Simonyinak a határozókkal kapcsolatos modern szemlélete olyan vonzatzelfogással szemben, mint amilyen például a Szvorényié volt, nagy előrelépést jelent a magyar mondatnyelvben. Simonyi véleménye szerint az ige uralkodó és nem kormányzó volta a meghatározó a mondatban, amely mind a mai napig megállja a helyét, hiszen az újabb kutatások is ezt a jellemzőt hangsúlyozzák az igével kapcsolatban. Többek között H. Molnár Ilona azt mondja, hogy az igéhez kapcsolódó bővítmények nem tekinthetők egyedülálló, véletlenszerű képződményeknek, hanem inkább valami belső szükségyszerűség által irányított szerkesztésmódnak. (ÁNyT. VI., 229–270.) H. Molnár szerint az igék „vonzereje” nem egyedek dolga, hanem az igék kategóriáját átfogó törvényszerűségeknek egy-egy konkrét esetben való megnyilvánulása. Vonzatnak csak az olyan bővítményt nevezi, amely megkülönböztető eleme valamely igei struktúrának. (237.) Megfogalmazza a kötelező és fakultatív vonzat fogalmát is. (242–5.)

A legújabb mondatnyelvi szakirodalom, így a Magyar Grammatika (szerk. Keszler Borbála, 2001), szakít az őt megelőző nyelvtanok (MMNY és a MMNYR) hagyományos felfogásával, s az imént bemutatott nézetet követve kötött és szabad határozókra osztja az összes határozót, s míg a kötött határozók lehetnek pontosan meg nem határozható jelentésűek, azaz aszemantikusak, és lehetnek konkrétan leírható jelentésűek, tehát jelentésük pontosan megállapítható, ezért besorolhatók a hagyományos határozói kategóriákba (hely, idő, állapot, mód, stb.) a szabad határozók azonban mindig pontosan meghatározható jelentésűek. (426–427.)

S amit annak idején Simonyi határozós rendszerének hibájául róttak fel, tudniillik, hogy „Simonyi célja az volt, hogy ezen vonzatokat, ezen az igétől vagy melléknévtől függő tárgyakat szintén a határozók közé besoroltsa. Evégett ő ezen tárgyakat (kivéve a *-t* raggal ellátottakat),

mint egy új osztályt: az állapothatározók osztályát a többi határozók mellé állítja” (Riedl, 1882, 575.), az mára természetes lett, a szűkebb és tágabb értelemben vett állapothatározók stabil tagjai a határozók rendszerének, és a Simonyi által állandó határozónak vagy vonzatnak nevezett mondatrészek „nem pontosan körülhatárolható (aszemantikus) vonzat” néven szerepelnek a diákoknak szánt leíró nyelvtanban. (426.)

IRODALOM

- Balogh Péter (1897): A határozók osztályozása. *Nyr.* 26, 386–90.
- Benczédi József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné (1968): *A mai magyar nyelv.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd (1969): Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzetes magyar nyelvtanára”. *Nyr.* 317–322.
- Berrár Jolán (1957): *Magyar történeti mondattan.* Budapest.
- H. Molnár Ilona (1969): *Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra.* ÁNyT. VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–70.
- Horváth László (2003): Szó szerkezet-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris, Budapest. 234–251.
- Klemm Antal (1928): *A mondattan elmélete.*
- Keszler Borbála (szerk., 2000): *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kis-Erős Ferenc (1915): *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva.*
- Simonyi Zsigmond (1888–1892): *A magyar határozók. I–II.* Budapest.
- Simonyi Zsigmond (1905): *A magyar nyelv.* 2. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, Budapest.
- Szinnyei József (1885): *Rendszeres magyar nyelvtan.* Budapest.
- Tompa József (szerk., 1970): *A mai magyar nyelv rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József (1975): *Simonyi Zsigmond.* Akadémia Kiadó, Budapest.

SZÉKELY GÁBOR

SIMONYI ZSIGMOND ÉS A FINNUGOR

ÖSSZEHASONLÍTÓ MONDATTAN KEZDETEI

(PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM)

A z összehasonlító mondatlan terve (1876). A finnugor összehasonlító mondatlan első említése Simonyinál az ugor módalakokról írt doktori értekezésében olvasható. (*Simonyi*, 1876) A bevezető részben témáját egy „majdan megalkotandó összehasonlító mondatlanra nézve” tekinti fontosnak. Munkáját mégsem tarthatjuk mondatlaninak, mert a finnugor nyelvek felszólító és feltételes módjeleit hasonlítja össze, legfeljebb abból a szempontból értékelhetnénk annak, hogy a módjelek segítségével a kijelentő mondatból felszólító vagy feltételes mondatot hozhatunk létre, erről azonban nincsen szó a tanulmányban. A célkitűzés távlatos, a jövőben megvalósítandó volta és a téma meghatározásának hiánya vagy ellentmondásossága, továbbá az elért fontos eredmények elbizonytalanítása mindvégig ott húzódik háttérként Simonyi és tanítványainak munkásságában. Áttekintésünkben Simonyi egy-egy mintaadó tanulmányát tekintjük kiindulópontnak, majd bemutatjuk a tanítványok hozzájárulását a témához.

1. A finnugor határozók (1888–1892). Döntő jelentőségű volt a magyar határozók témakörében írt kétkötetes monográfiája (*Simonyi*, 1888–1892), amellyel hosszú időre kijelölte a kutatás számára a határozók vizsgálatának szempontjait és osztályozását, amelynek leglényegesebb vonása, hogy a ragok hangalakjához keresik a jelentést. Meg kell azonban említenünk, hogy Steuer Jánosnak a mordvin határozókról írt tanulmánya már 1886-ban készen volt, a témát Budenztól kapta, és a két nyelv összehasonlítása számos fontos megfigyelést tartalmaz, továbbá megelőlegezi a hasonló vizsgálatok módszertanát. (*Steuer*, 1890–1892)

A következő század elején két Simonyi tanítvány jelentkezik határozói témájú tanulmánnyal. Beke Ödön a vogul határozókat elemzi (*Beke*, 1905), (Fokos) Fuchs Dávid pedig a votják lokatívuszt vizsgálja. (*Fuchs*, 1906) Később ők lesznek azok, akik a leghűsegebbek maradnak fiatalkori tudományos célkitűzésükhöz. Beke egyenesen azt írja fiatalos hévvel: „megírom majd a *finnugor határozók összehasonlító mondatlanát*”. (4.) Mindkét tanulmány Simonyi módszerét alkalmazza, a ragok hangalakjához keresik a ragok jelentését, vagy korabeli kifejezéssel: értékét. Hasonlóképpen két későbbi összefoglalás is: Fehér Géza a mordvin határozókat veszi újból elő (*Fehér*, 1915), Szendrey Zsigmond a zürjén határozókat csoportosítja. (*Szendrey*, 1923) De ez lesz

az ajánlott módszer egyik nehézsége. Mint erre éppen Fokos mutatott rá Beke munkájáról írott recenziójában (*Fokos*, 1907), a vogul ragok szinkretizmusa mögött lehet, hogy különböző eredetű ragok vannak. Beke ugyanis egy ragnak több jelentését mutatja ki, például az *-n* ragos határozók kapcsán latívusi, locatívusi és ablatívusi jelentésről beszél. Ezt azonban éppen a mondatnani szerkezet figyelembe vétele cáfolhatja meg, az egy alak – egy jelentés elve alapján egy szerkezetben egy raghoz csak egy jelentés kapcsolható. A téves kiindulópont erőltetése nem vezetett eredményre Bekének a votják és a zürjén prolatívuszról írt cikkében sem, amelyben mindenáron azt szeretete volna kimutatni, hogy a szóban forgó rag prolatívusi jelentése a finnugor ablatívusból érthető meg (*Beke*, 1912), ez azonban nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, inkább locatívusi jelentés lehet az alapja. Az egy alak – több jelentés elbizonytalanító szempontja végighúzódik napjainkig a hasonló témájú nyelvészeti irodalomban, ez az észrevételünk érvényes Kara Ferenc északi osztják határozókkal foglalkozó egykorú tanulmányára is. (*Kara*, 1911–1912)

Sokkal jelentősebb Bekének a finnugor határozós szerkezetekről írt hosszabb tanulmánya. (*Beke*, 1914) Ma már minden finnugrisztikai kézikönyv klasszikusként idézi megállapításait, amelynek lényege az, hogy a finnugor nyelvek jellemző határozói „észjárása” a latívuszi, ablatívuszi szerkesztés, összehasonlítva az indoeurópai nyelvekkel, amelyekben ezt lokatívuszi jelentéssel fejezik ki: ‘oda hogy valamit, valahonnan lát valamit’ az ‘ott hogy valamit, valahol lát valamit’ helyett. Ebben a témában a leglényegesebb kérdésekben egyetértés van a kutatók között, de ha végiggondoljuk, hogy mennyi nehézség van az ablatívusi határozók körül, és a nyelv oppozíciós természetét is komolyan véve, nem beszélhetünk – legalábbis történetileg – háromirányúságról, hanem csak kétirányúságról, ahol az ellentét a lokatívusz és a latívusz között van, az ablatívusz később alakult ki, ezeket a ragokat felhasználva és ezzel együtt a jelentéseket összevonva. Érzékeltetve az egész problémakört: a helyhatározói kérdő névmásunk három alakja közül (hová, hol, honnan) a legtöbb nehézség az utóbbival van, noha az előtte álló névmást lokatívuszi jelentését meglepő módon ablatívuszból magyarázzák.

2. Szórend (1903). Az összehasonlító finnugor mondatnani legidőállóbb megállapításai a szórenddel kapcsolatosak, a *rectum ante regens* szabály meggyőző magyarázó elvnek látszik. Simonyi Zsigmondnak a szórendről írt könyvecskéje összefoglalja a korábbi kutatásokat és finomítja a magyar szórendre vonatkozó ismereteinket (1903). Ennek alapján tisztázza a *rectum-regens* szabályt Kertész Manó a finnugor szórendről közölt tanulmányában (1923). Értékes fejtegetést tesz közzé Fokos is a jelzők sorrendjéről, megállapításai ma is megállják helyüket (1936). Ugyanebben az évben jelenik meg Knöpfler László munkája a magyar és a vogul kérdő mondat szórendjéről (1936), amely lényegé-

ben igazolja az eddigi megállapításokat a szórendre vonatkozóan. Érdekes módon az a kép bontakozik ki cikkéből, mintha Simonyi első tanulmánya óta eltelt több mint fél évszázad során nem történt volna előrelépés az összehasonlító finnugor mondatlan megteremtésében, mert említett szerzőnk így fogalmaz: „a részletkutatások igen csekély volta miatt összefoglaló fgr. mondatlan még nem jelentetett meg” (16.), pedig ekkor már Klemm alapvető tanulmányai megjelentek.

3. Igenevek (1907). A finnugor összehasonlító mondatlan legizgalmasabb kérdése az igenevekkel kapcsolatos. Pólay Vilmos írása a viszonylag legkevésbé nehezen elemezhető igenevet vizsgálja (Pólay, 1905), Simonyi viszont remek érzékkel választotta ki a melléknévi igenevek típusait (*nap lévő színöd, farkasordító tél, Isten-adta, Hadlaura choltat*) az igenevekről írt tanulmányában (Simonyi, 1907), hiszen ezek elemzése „sok esetben közelebb visz bennünket a szárnyait bontogató összehasonlító mondatlan céljaihoz”. Ezt a megjegyzését akár tekinthetjük az eltelt harminc év értékelésének is, nem sokkal jutottunk előrébb a kitűzött cél megvalósításához.

Egy kevésbé sikerült összefoglaló (Sarkadi, 1913) idején jelentkezik Klemm Antal több nagyobb lélegzetű tanulmányával, amelyben hosszú időre tisztázta a kérdést. (Klemm, 1912, 1916) Klemm vezeti be az azóta is legáltalább szakkifejezést az igenevek szerepére vonatkozóan, ezek mellékmondatot pótló igeneves szerkezetek vagy mellékmondattal egyértékű igeneves szerkezetek.

Szendrey Zsigmond (Szendrey, 1926) munkája mellett igen fontos (Sebestyén, 1927) fejtegetése a finnugor alapnyelv összetett mondatainak szerkezetére vonatkozóan. De mindmáig érezteti hatását Szepesy Ignác értekezése (Szepesy, 1939), amelyben alapvetően tisztázta az igenevek névszói természetét.

4. Jelzők (1911–1912, 1913). Már Szilasinak a finnugor birtokos jelzőről írt munkája (Szilasi, 1905) igyekezett tisztázni a témát, amelyből azonban az ígéret ellenére mondatlani szempontból csak keveset tudunk meg a finnugor birtokos jelzőről. A legfontosabb kérdésekhez Simonyi szólt hozzá két részletben közölt tanulmányában. (Simonyi, 1911–1912) Bevezetésként tisztázza a felhasznált fogalmakat: birtokos, birtok, birtokviszony, birtokos jelző, jelzett szó, ezek a kéttagú szerkezet alkotóelemei, ha csak egy szóval fejezzük ki, akkor vagy a birtokost nem fejezzük ki külön szóval (*Isten-em*), vagy a birtokot nem kell megnevezni (*magyarok-é*). További fontos fejtegetése a szerkezetek jelentésére vonatkozik. Világos megkülönböztetésének figyelmen kívül hagyása nem vezethetett helyes eredményre Kertész Manónak. (Kertész, 1914a) Ugyanígy megjegyezhetjük, hogy Simonyinak a *-nek* rag szláv eredetére vonatkozó véleménye sem tartható.

Simonyi leggyakrabban hivatkozott munkája azonban a jelzők mondatlanáról írt könyve (Simonyi, 1913), ez alapvető értekezések egész so-

rát indította el. (*Kertész*, 1914; *Sebestyén*, 1916; *Georgovits*, 1930; *Sebestyén*, 1957) Simonyinak az értelmező jelzős szerkezetekről vallott elképzelése azonban szórendi és egyeztetési szempontból nem állja meg a helyét. Hajdú Péter értékelése szerint Sebestyén munkája, amely kiegészíti a Kertész által nem tárgyalt finn szerkezeteket és Kertész értékezése együttesen az első finnugor mondattani kísérletnek tekinthető, amelynek háttérében ott van Simonyi kutatása. (*Hajdú*, 1979, 163.)

5. Egyeztetés. A középkori nyelvtanainkban a szintaxisban tárgyalt egyeztetés (*convenientia*) a Simonyi képviselte mondattani elemzésből kiszorult, csak néhány tanulmány foglalkozik ezzel a témával ebben az időszakban például. (*Szendrey*, 1927) Pedig kifejezetten a helyes szintaktikai szerkezetek létrehozásában érdekelték az egyeztetési szabályok. Ennek figyelmen kívül hagyása nem teszi lehetővé például, hogy megértsük az igeragozás és a birtokos ragozás kialakulását.

6. Mondattan. Több olyan tanulmány született a fentiek szellemében, amelyeket nem lehet témák szerint besorolni. (Ilyen például *Lócsei*, 1928–1930; *Fazekas*, 1932)

7. Összehasonlító szintaxis. Egyetértünk Munkácsi értékelésével, aki azt hangsúlyozta, hogy Simonyi volt az, aki nemcsak megvetette a magyar összehasonlító mondattan alapját, de jövőjét is biztosította (*Munkácsi*, 1919, 168–169.) tanítványai munkásságán keresztül, akik közül mi csak Beke, Fokos, Kertész nevét említenénk, mint akik hosszú időn keresztül kutatásuk középpontjába állították a finnugor összehasonlító mondattant. Bámulatossá és zavarba ejtővé a kései Fokos munkássága. Enciklopédikus ismereteit a világ nagy nyelvcsaládjairól több tanulmányban foglalja össze, legkorábban tézisszerűen, 72 pontban (*Fokos*, 1941), később hatalmas nyelvi anyagon bővebben és a nyelvrokonságra alapozva. (*Fokos*, 1962) Látszólag ezek a tanulmányok a mondattant vagy későbbi terminusával a szintaxist állítják középpontba, azonban nem volt szerencsés a téma kiterjesztése urál-altáji viszonylatra, ez inkább megfelel Gyarmathi affinitás-felfogásának, mintsem segíti a tisztánlátást, tematikusan pedig Budenzet folytatja. Nem tudunk mit kezdeni a hatalmas anyaggal, a fogalmakkal: ősi sajátságok, mondattani egyezések, összehasonlító ualt. mondattan, összehasonlító szintaktikai tanulmányok, jelöletlenség. Mi inkább általános nyelvészeti jelentőségét emeljük ki, a modern uráli nyelvészet felfrissítése az új módszerek bevonásával Hajdú Péternek köszönhető, de ha a kései Fokos munkásságát ilyen szempontból értékeljük, akkor akár azt is mondhatnánk, hogy egyik előfutára a modern nyelvészeti tipológiának, de nemcsak annak, hanem a generatív összehasonlító szintaxisnak is (*comparative syntax*).

8. A finnugor összehasonlító mondattan más irányai. A fenti gondolatmenettel eltávolodtunk az eredeti célkitűzéstől (finnugor összehasonlító mondattan > általános összehasonlító mondattan), de ha vissza-

kanyarodunk ahhoz, akkor a következő sarkított kérdésre kell válaszolnunk: miért nincs finnugor összehasonlító mondattan (*Lakó*, 1991, 7.), ha van és fordítva, miért mondjuk azt, hogy van finnugor összehasonlító mondattan, amikor nincs. (*Pomozi*, 2001) Addig valószínűleg nem is lesz, ameddig nem tisztázzuk az alapfogalmakat a modern nyelvészet segítségével a mondatot produkációs rendszer segítségével lehet leírni. A szintaktikai rekonstrukció módszertanát is tisztázni kell, mit rekonstruáljunk, milyen kategóriák felvételével. Simonyinak és tanítványainak a kutatásai csak az egyik lehetséges irányát jelentik a finnugor összehasonlító mondattanak. Klemm Antal egyszemélyes vállalkozása vagy Gombocz egyetemi előadásai, és nem utolsósorban Mészölynek az igenevekkel kapcsolatos kutatásai más és más irányt mutatnak. Simonyi Zsigmond 1876-os közleményével elkezdődtek tehát a finnugor összehasonlító mondattani kutatások Magyarországon, de mégsem történt előrehaladás. Összefoglaló finnugor mondattanunk nincs, de az út ki van jelölve, jelentős részlettanulmányok adják meg az alapját ennek a munkának, és ennek elindításában Simonyinak múlhatatlan érdemei vannak.

IRODALOM

61

- Beke Ödön (1905): A vogul határozók. *NyK*, 35, 71–100., 165–193.
 Beke Ödön (1912): A votják és a zürjén prolativusról. *NyK*, 41, 241–274.
 Beke Ödön (1914): Finnugor határozós szerkezetek. *NyK*, 43.
 Beke Ödön (1915): Finnugor mondattani adalékok. *NyK*, 44, 1–34.
 Beke Ödön (1954): A finnugor összehasonlító mondattanhoz. *NyK*, 55.
 Beke Ödön (1959): A manysi birtokos dativus. *NyK*, 61, 86–89.
 Fazekas Jenő (1932): *Az egyszerű mondat fajtái az északi osztják nyelvben*. Debrecen.
 Fehér Géza (1915): Mordvin határozók. *NyK*, 44, 161–222.
 Fokos-Fuschs Dávid (1906): A locativus féle határozók a votjákban. *NyK*, 36, 207–250., 399–447.
 Fokos-Fuschs Dávid (1907): Beke: Die wogulischen Umstandsbestimmungen. *Keleti Szemle*, 8, 324–328.
 Fokos-Fuschs Dávid (1915): Beke Ödön: Finnugor határozós szerkezetek. *Keleti Szemle*, 15, 316–318.
 Fokos-Fuschs Dávid (1915): Kertész Manó: Finnugor jelzős szerkezetek. *Nyr*, 44, 129–130.
 Fokos-Fuschs Dávid (1936): A jelzők sorrendje. *Nyr*, 65, 3–6.
 Fokos-Fuschs Dávid (1941): *A finnugor és a török mondat ősi sajátosságai (Finnugor-török mondattani egyezések)*. Neuwald Illés utódai, Budapest.
 Fokos-Fuschs Dávid (1962): *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachwissenschaft*. Harrassowitz, Wiesbaden.
 Georgovits József (1930): *Vogul jelzős szerkezetek*. Pécs.
 Hajdú Péter (1979): N. Sebestyén Irén emlékezete. *NyK*, 81, 161–168.
 Kara József (1911–1912): Északi osztják határozók. *NyK*, 41, 1–43., 145–181.
 Kertész Manó (1914): Finnugor jelzős szerkezetek. *NyK*, 43.
 Kertész Manó (1914a): A finnugor birtokos személyragozás némely használatáról. *NyK*, 43, 397–447.

- Kertész Manó (1914b): A magyar mondat ősi sajátságairól. *MNy*, 10.
- Kertész Manó (1923): Über die finnisch-ugrische Wortfolge. *FUF*, 16, 46–64.
- Klemm Antal (1912): *A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi osztják és a votják nyelvben*. A Pannonhalmi Főaptsági Főiskola évkönyve az 1911–1912-iki tanévre. Pannonhalma, 219–284.
- Klemm Antal (1916): *A vogul alárendelő viszony. A Pannonhalmi Főaptsági Főiskola évkönyve az 1915–1916-iki tanévre*. Pannonhalma, 134–192.
- Klemm Antal (1920): A mordvin alárendelő viszony. *NyK*, 45, 357–400.
- Knöpfler László (1936): A magyar és a vogul kérdőmondat szórendje. *Finnugor Értekezések*, 3.
- Lakó György (1991): *A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai*. Az Uralisztikai Tanszék kiadványai 2. Pécs.
- Lőcsei Antal (1928–1930): Északi-vogul mondattani kérdések. *NyK*, 47, 301–308., 312–364.
- Munkácsi Bernát (1919): Budenz és Simonyi. *Nyr*, 48.
- Pólay Vilmos (1905): A vogul infinitivus használata tekintettel a magyarra. *NyK*, 35, 370–426.
- Pomozsi Péter: De mi lehet a címe. *NéprNyelvt*, 40.
- N. Sebestyén Irén (1916): Finn jelzős szerkezetek. *NyK*, 44, 117–160.
- N. Sebestyén Irén (1927): A finnugor alárendelés kérdéséhez. *MNy*, 23, 348–353.
- N. Sebestyén Irén (1957): Szamojéd jelzős szerkezetek. *NyK*, 59, 46–101.
- Sarkadi Nagy János (1913): Az északi osztják nyelv igeneves szerkezetek. *NyK*, 42, 250–287.
- Simonyi Zsigmond (1876): Az ugor módalakok. *NyK*, 13, 155–167.
- Simonyi Zsigmond (1888–1892): *A magyar határozók. I–II*. Budapest.
- Simonyi Zsigmond (1903): *A magyar szórend*. Budapest.
- Simonyi Zsigmond (1907): *Igenévi szerkezetek*. Budapest.
- Simonyi Zsigmond (1911–1912): A birtokos szerkezetek. *Nyr*, 40–41, 287–294., 337–347.
- Simonyi Zsigmond (1913): *A jelzők mondattana*. Budapest.
- Steuer János (1890–1892): A mordvin határozók tekintettel a finn nyelvre. *NyK*, 22, 441–475.
- Szendrey Zsigmond (1923): Zürjén határozók. *NyK*, 46, 66–123.
- Szendrey Zsigmond (1926): Az alárendelő viszony kifejezése a zürjén nyelvben. *NyK*, 46, 205–241.
- Szendrey Zsigmond (1927): Az alany és az állítmány egyezése a zürjénben. *MNy*, 23.
- Szilasi Móric (1905): A finnugor birtokos jelző. Összehasonlító mondattani tanulmány. *Nyelvészeti Tanulmányok*, 1, 15–48.
- Szepesy Ignác (1939): Az isten-adta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. *MNyTK*, 47., Budapest.

JANURIK BOGLÁRKA – BIRKÁS VIOLA SIMONYI ZSIGMOND MUNKÁSSÁGÁNAK FINNUGOR RELEVANCIÁI

(SZEGEDI EGYETEM)

Simonyi Zsigmondot elsősorban magyar nyelvészként, a századforduló nyelvészeti kutatásainak irányítójaként méltatják a tudománytörténeti áttekintésekben. (Balázs, 1970, 14.; Cser, 1999, 280.) Műveit lapozgatva azonban azt tapasztalhatja az olvasó, hogy a pusztán magyar leíró vagy történeti összefoglalásként számon tartott munkáiban lépten-nyomon rokon nyelvek adatai és más – gyakran még ma is helytálló – finnugor tárgyú utalások bukkannak fel. Nem szabad ezeket mindössze kitérésekként, mellékes megjegyzésekként értékelnünk. Ha alaposabb vizsgálat alá vesszük például *A magyar nyelv* (1889) című munkáját, kiderül, milyen központi helyet foglalnak el benne a finnugrisztikai megfigyelések. Bár Simonyi Zsigmond munkásságának csak az első korszakát szokás a „finnugor szakasznak” tartani, bátran állíthatjuk, hogy egész életművében meghatározó jelentőségű az uráli összehasonlító nyelvészet. Azonban nemcsak ezért érzik a finnugristák úgy, hogy Simonyi Zsigmondban Budenz Józsefék mellett és után a finnugor nyelvtudomány jelentős alakját is tisztelniük kell. A tudománytörténetben elfoglalt helye, az, hogy összekötő kapcsként áll a Budenz-iskola és a következő finnugrista nemzedék között, szintén azt a gondolatot támasztja alá, hogy nem alaptalanul tartjuk Simonyi Zsigmondot elődeink között számon.

Ahhoz, hogy megértsük, valóban hány szállal kötődik Simonyi a finnugrisztikához, át kell tekintenünk életpályájának és munkásságának finnugor relevanciáit. Simonyi pályájának alakításában egyetemi éveit alatt professzorai közül Budenz Józsefnek van a legmeghatározóbb szerepe. Az 1870-es évek, amikor Simonyi az egyetemet végzi, a tudománytörténetben is Budenz korának számítanak. (Máté, 1997, 83.; Balázs, 1970, 13.) Világos után a Hunfalvy Pál kezdeményezésére meginduló nyelvészeti kutatások ugyanis nagyrészt a finnugrisztika felé irányulnak. Simonyi is finnugor kutatóként indul, részben a pesti egyetemen, részben külföldi kutatóútja alatt tesz szert arra az átfogó tudásra, amelynek szerves részét alkotja az általános nyelvészeti és az indoeurópai összehasonlító nyelvtudománybeli tájékozottsága mellett a rokon nyelvek elmélyült ismerete is.

A finnugrisztika jegyében folynak 1874–1875-ös lipcsei, de különösen 1876-os berlini tanulmányai. Leveleiben rendszeresen beszámol Budenz Józsefnek az elvégzett munkájáról és nagyszabású terveiről. (Zsirai,

1999, 119.) Németországi útja alatt tanul meg finnül, Kalevalát fordít, és gondosan tanulmányozza a német egyetemek finnugor anyagát, amelyből doktori értekezése, *Az ugor* (= finnugor) *módalakok* is merít. (Az „ugor” és a „finnugor” elnevezések akkor még nem szilárdultak meg mai értelmükben, Budenz és Donner is felváltva használják a két szót a mai ‘finnugor’ jelentésben.) Simonyi németországi ösztöndíja során finn közmondásgyűjteményt is összeállít, és olyan finn szövegeket, „példabeszédek” gyűjt, amelyek jól felhasználhatók az egyetemi finn oktatásban.

1876-ban Simonyi hazatér Magyarországra, és megvédi doktori értekezését. A tudománytörténeti munkákban (többek közt *Balázs*, 1970, 28.) ezt az időszakot tekintik a váltás korszakának, amikor Simonyi érdeklődése a finnugor kutatások felől a magyar nyelvészet felé fordul. Monográfusa, Tompa József (1975, 66.), hangsúlyozza, hogy a magyar nyelvészetnek szüksége volt egy általános tájékozottságú irányító személyiségre, aki felkarolja a magyar nyelv ügyét. Ezt a szerepet Simonyi Zsigmond volt hivatott betölteni. Visszaemlékezésében Zsirai Miklós (1999, 120.) pedig arra utal, hogy a váltás Simonyi hazatérte után talán éppen Budenz ösztönzésére történhetett, aki igyekezett széles körű tájékozottsággal rendelkező tanítványát a finnugrisztika felől inkább a magyar nyelv leírása, a szorosabban magyar nyelvi témák felé fordítani, felismerve, hogy a nyelvészeti kutatásoknak főleg ezen a területén jelentkeznek hiányosságok. Bár az egyes diszciplínák elkülönítése ebben a korszakban még meglehetősen problematikusnak tekinthető, hiszen külön magyar nyelvészeti tanszékekkel is csak 1878-tól kezdve számolhatunk. (Korábban egy tanszék volt a felelős mind a nyelvészeti, mind az irodalomtudományi kutatásokért.) Nem léteznek ekkor még ugyanis külön egyetemi tanszékek és intézetek, amelyek a nyelvészet egy-egy területére specializálódtak volna. A magyarországi nyelvészeti kutatások differenciálódása valójában csak a 20. század elejétől indul majd meg.

Budenz hatása és az irányító személyiség hiánya mellett a harmadik tényező, amellyel Simonyinak a finnugrisztikától való elszakadása megmagyarázható, nem a hazai nyelvészeti kutatások történetével, hanem általánosabb tudománytörténeti összefüggésekkel hozható kapcsolatba, nevezetesen az újgrammatikus iskolának azon tételével, hogy a nyelvelméletlen korok vizsgálata helyett az élő nyelv kutatását kell előtérbe helyezni, bár a leíró szemlélet is csak a történeti szemponttérvényesítése mellett lehetséges. Ez a gondolat fejeződik ki Simonyi *A magyar nyelv* című könyvének bevezetésében is:

„A nyelvtörténet ismerete és földerítése – ez a legfontosabb föladata a nyelvésznek, s ha akarjuk, mindent magában foglal, amit csak hozzáköthetünk a nyelvtudomány fogalmához. Ismerni akarjuk a nyelvnek életét, ez pedig a nyelvbeli jelenségeknek fejlődéséből áll, a legelső eredetüktől kezdve legvégső kiágazásukig”. (1889, 3.)

Ez a gondolat még összeegyeztethető lenne a finnugor kutatások előtérbe helyezésével, hiszen a nyelvek életének megismeréséhez szervesen hozzátartozik „legelső eredetük”, azonban az idézet így folytatódik: „A módszeres eljárás, természetesen megfordított rendben halad: az ismerttől az ismeretlenhez, a mai jelenségektől a régiekhez s a legrégebbiekhez”. (1889, 3.) Tehát a súlypont áthelyeződik az élő nyelvre, az jelenti a kiindulópontot. A nyelvemléktelen korok kutatása valóban némiképpen háttérbe szorulni látszik, de az a szemléletmód, amelyet Simonyi részben Budenz József irányítása alatt, részben külföldi tanulmányai során tett magáévá, áthatja a magyar nyelvről immár az újgrammatikus irányzat befolyása alatt írt műveit is. A felmerülő nyelvészeti vitákban, például a tövéghangzós tövek kérdésében is, érveit a finnugor összehasonlító nyelvtudomány eredményeire alapozza.

Igaz, hogy későbbi munkáiban a korabeli nyelvállapot és nyelvrendszer megmagyarázása lett a cél, műveinek mégis szerves részét alkotják a finnugor vonatkozások. A rokon népek nyelvi adatai tehát nemcsak elszórtan és utalásképpen vannak jelen. Az óriási tényanyag felvolumtatását a korabeli nyelvészeti pozitívizmus magyarázza, amely természettudományos pontosságot követelt meg minden tudományágban. Simonyi műveiben azonban ez az adathalmaz nem öncélú, hanem nyelvtörténeti összefüggések alátámasztására szolgál.

Nyelvészeti munkái mellett a másik szál, amellyel Simonyi a finnugrisztikához kapcsolódik, a tudományszervezésben, illetőleg az utókor szempontjából a tudománytörténetben betöltött szerepében határozható meg. Már az a tény is, hogy pályája időrendileg is a Budenzkor és a következő finnugrista nemzedék közé tagozódik be, sugallja, hogy munkásságát nem lehet a finnugor kutatásoktól elvonatkoztatva értékelni. Emellett aktív tevékenységével is hozzájárult ahhoz, hogy a tudományos folytonosságot biztosítsa. Hiszen Budenz tanítványaként elsajátította a finnugrisztika korabeli ismereteit, majd ezeket saját munkásságában továbbfejlesztve átadta a következő nemzedék tagjainak. Többek között Munkácsi Bernát (1919, 165.) is a „Budenz-iskolához” sorolja Simonyit, kiemelve, hogy Budenz későbbi tanítványai a kiegészítő magyar nyelvészeti képzést már tőle kapják.

Simonyi Zsigmond tudományszervező igénye már akkor megmutatkozik, amikor lipcsei tanára, G. Curtius módszerét ajánlja Budenz Józsefnek, amelyet részben Budenz is követ, de valójában Simonyi valósít meg professzorsága idején. Tanítványait az Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaságba tömörítve, ugyanazon témakör részleteinek kidolgozására buzdítja, majd cikkeiket a Nyelvőrben, a kiválóbakat pedig a Nyelvészeti Füzetekben teszi közzé. Mivel Simonyi munkássága maga is rendkívül szerteágazó, érthető, hogy a „szaktudománynak szinte minden részterületére [...] korszerű műveltségű szakembert

[tud] nevelni”. (Tompá, 1975, 123.) Tanítványai közül finnugristák lettek többek között Beke Ödön és Fokos-Fuchs Dávid.

Simonyi tudománytörténeti jelentőségének helyes értékeléséhez azonban nemcsak a következő nemzedékhez való kapcsolatával kell tisztában lennünk, hanem azzal is, miként viszonyult a korábbi korok kutatásaihoz. *A magyar nyelv* (1889) című könyvének bevezetőjében Simonyi összefoglalja és értékeli elődeinek életpályáját, még hozzá úgy, hogy munkásságukat az általános nyelvtudomány fejlődési keretébe állítja. Ezenkívül szerzőtársa az 1884-ben megjelenő Budenz-Albumnak és Révai Miklósról nemcsak méltatást ír, hanem kiadja nyelvтанának addig csak kéziratban létező harmadik kötetét.

Emellett tágabb ismeretterjesztő tevékenységet is folytat és külföldi finnugor kutatókkal (például Ernst Lewyvel) kialakított kapcsolatai eredményeként azok munkáit is közli a Magyar Nyelvőrben, még ha nem is ért mindig egyet nyelvészeti elképzeléseikkel.

Összefoglalásképpen Simonyinak mind életpályáját, mind tudományszervezési munkáját áttekintve megalapozottan állíthatjuk, hogy méltán tekinthetünk rá finnugor nyelvészként is.

IRODALOM

Balázs János (1970): A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből 1850–1920*. Tankönyvkiadó. Budapest. 13–36.

Cser András (1999): A magyar nyelvtudomány történetének vázlata. In: Robins, Robert Henry: *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó – Tinta Kiadó, Budapest. 266–287.

Máté Jakab (1997): *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Munkácsi Bernát (1919): Budenz és Simonyi. *Magyar Nyelvőr*, 48, 165–171.

Simonyi Zsigmond (1889): *A magyar nyelv I–II*. Athaeneum. Budapest.

Tompá József (1975): *Simonyi Zsigmond*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Zsirai Miklós (1999): Simonyi Zsigmond emlékezete. In: Gécz János (szerk.): *Simonyi Zsigmond (1853–1919)*. Művészetek Háza, Veszprém. 117–125.

MIHALOVICSNÉ LENGYEL ALOJZIA SIMONYI ZSIGMOND NYELVKÖNYVÍRŐI TEVÉKENYSÉGE

(VESZPRÉMI EGYETEM)

Simonyi Zsigmond a nyelvtudománynak számos problémáján elmélkedett: felkereste többek között az életnek a nyelvtudománnyal érintkező fontos területeit, így a szólástár-, a szótár- és a tankönyvirást. Nyelvkönyvírói munkássága közepette is igyekezett a szavak és kifejezések vizsgálata által megvilágítani legfőbb szellemi javainkat, az állam, a vallás és a műveltség eszméit, s így a szavak eredetét elsősorban a jelentések figyelembevételével elemezve, a szótól a tárgy felé haladva a nyelvtudományt a műveltségtudományhoz vezette.

Simonyi német nyelvkönyve olvasókönyv, gyakorlókönyv, nyelvtan (középiskolai használatra), a Kiegyezés után, az Osztrák-Magyar Monarchia idején 1880-ban jelent meg, az 1883-as középiskolai törvény megszületése előtt. Az akkori kultuszminiszter, Trefort Ágoston fő kultúrpolitikai irányelve a magyar kultúrának a nyugati civilizáció mintájára történő fejlesztése volt.

A századforduló Európában a reformpedagógia időszaka, amely a nyelvpedagógia terén a forradalmi újításokat igénylő természetes, direkt módszer korszaka. A századforduló nálunk, Magyarországon a pedagógiai szakirodalom, így a nyelvpedagógia kialakulásának az időszaka is: az 1892-ben útjára induló Magyar Pedagógia folyóirat szinte minden számában olvashatunk tanulmányokat a nyelvoktatásról.

Nálunk a középiskolában oktatott idegen nyelvek közül a latin után a német a legnépszerűbb. A német nyelv nyelvpolitikai státusa az ország különböző területein változik: a németek lakta helyeken anyanyelv vagy az oktatás nyelve, másutt idegen nyelv.

A 19. század végén a gimnáziumi tanulók német nyelvi ismereteik alapján a nyelvtanítás kezdetén a következő csoportokra oszthatók:

- a tanuló a nyelvet szóban és írásban korrektül ismeri és használja;
- a tanuló csak azokat a fogalmakat és gondolatokat tudja németül kifejezni, amelyek a szülőkkel vagy nevelőkkel folytatott köznapi tárgyalás körébe esnek;

– a német anyanyelvű tanuló, aki az irodalmi nyelvet csak érti, szóban csak a dialektust tudja használni;

– a magyar anyanyelvű tanuló, aki a német nyelvet az utcán vagy a cselédtől sajátította el, de az irodalmi nyelvet nem érti;

– a tanuló, aki a német nyelvet sem irodalmi formáiban, sem dialektusban nem ismeri (ez a tanulótípus általában középosztálybeli gyermek s egyúttal a legiparkodóbb nyelvtanuló).

A német nyelv oktatásának biztos módszerét a tanulók felkészültségének különbözősége miatt nehéz volt megtalálni. 1880-ra a német tankönyvirásnak igen gazdag irodalma volt. Kronológiai előzményként említésre méltó *Melczer Lajos Magyar és német szótan és mondattan gyakorlati szempontból* (1853) és *Brassai Sámuel Okszerű vezér a német nyelv tanulásában* (1860) című műve.

Melczer könyve olvasmányokat nem tartalmaz. A nyelvtani rendszer felépítésének középpontjában az igecentrikus mondat áll. Egy-egy nyelvtani egység bemutatása után a szabályok gyakorlására rövid példamondatokat és fordítási gyakorlatokat találunk. A függelék példatára és szöveggyűjteménye nyelvhasználati szempontból különösen jelentős mintaügyiratokat tartalmaz. Ez a „témaválasztás” indokolt, hiszen az abszolutizmus korában az ügyintézés nyelve a német volt.

Brassai könyve elsősorban gyakorlati nyelvtankönyv, ahol a nyelvtanítás kezdete az elemzés (logikai és nyelvtani) művelete. Brassai összetett mondatot nem ismer, helyettük halmozott, fűzött mondatokról és mondatkörökről szól. Az „Okszerű vezér” nemcsak nyelvtani, hanem módszertani vezérelveket is tartalmaz. A tankönyv előnye, hogy német nyelven gondolkodva tanítja a nyelvtant, figyelmet fordít az interferenciális és kontrasztív jelenségekre.

Az 1879-es tanterv kidolgozója Kármán Mór volt. Kármán véleménye szerint a gimnáziumi oktatás legnehezebb feladata a német nyelv tanítása; az ő koncepciója alapján a nyelvek oktatása a humaniorák műveltségterületébe tartozik, s az emberi közösség gondolatainak, érzelmeinek közlését szolgáló tevékenységi kör része (nyelvtan, szépirodalom). Simonyi korában az élő nyelvek tanulásának célja „az elme gyakorlása”, közelebbről:

– „az irodalmi művek biztos nyelvtani ismeretekre alapuló megértése”;

– „azon képesség kialakítása, hogy a tanuló a középiskolai ismeretek köréből vett valamely tárgyról szóló magyar szöveget német nyelvre helyesen és szabatosan fordítani tudjon”.

Simonyi nyelvkönyvében az olvasásra és fordításra szánt szövegek a porosz és a szász tanterv idegenkörű anyagot igénylő előírásainak megfelelően a tanítás kezdő fokán a klasszikus világból merített olvasmányok. A klasszikus témájú szövegek kiválasztása azzal a céllal történt, hogy a tanulók – a magyar mondatkincs ismerete nélkül is – megértsék az antik mondatkörök erkölcsi tanítását. Az olvasmányok tanulmányozása komoly feladat elé állítja a tanulókat, hiszen tartalmi szinten régen letűnt idők gondolatvilágába és szokásrendszerébe vezetnek el a nyelvi szempontból is nehézkes stílusú (!), nehezen követhető absztrakció-

kon alapuló szövegek. A kor pedagógiai elveinek megfelelően a klasszikusok sikeres olvastatásával és fordíttatásával érdekesebbé lehetett tenni a német nyelvoktatást egy osztályon belül a német nyelvet jobban és kevésbé beszélő tanulók között.

Simonyi tankönyvének olvasmányrendszere Niebuhr „Griechische Heroen-Geschichten” című művének hősmonda sorozatából áll. Az olvasmányokat olyan stílusban írták, ahogy a régi görögök mesélhettek gyermekeiknek az istenek és hősök csodás tetteiről.

Az olvasmányok közvetítik a nyelvtani penzum anyagát. A szerző a nyelvkönyv használatát illetően a következő megjegyzéseket teszi. (Simonyi Zsigmond [1880]: *Német nyelvkönyv*. 1.)

A nyelvtan tanítását illetően Simonyi Zsigmond – a kor nyelvpedagógiai felfogása szerint, a nyelvtani fordító módszer szellemében a nyelvtan oktatását három szakaszra osztja: a kiejtés, a nyelvtan és a szótan. Ez a hármas tagolódás Simonyi tankönyvében jól látszik. A tankönyv részeit is eszerint tagolja:

A bevezetésben

- hat oldalon keresztül ír a hangokról és az írásról, majd (2–8.);
- a névszókról (a főnevek és mellénevek ragozásáról) a ragozott alakokat (az alany és tárgyeset) formáit mondatban mutatja be (9–12.);
- az igéknél Präteritumban felvázolja a ragozási rendszert, s említi az ige három alakját. (12–14.)

69

A bevezetés alapján bemutatott nyelvi ismeretek elsajátítása a gimnáziumi tanuló számára elérhető, hiszen a tanuló a latin nyelv alapjait ismeri, tudja azt, hogy az indoeurópai nyelvekben esetrendszer van; az igeik szintjén pedig már hozzászokott az igeidők, a többféle múlt idő kifejezéséhez.

Az olvasókönyv a következő részekből áll:

- Die Fahrt nach Argonauten (17–29.);
- Geschichten vom Hercules (29–54.);
- Die Herakliden (54–64.).

A három fejezeten belül 30 kisebb olvasmány különíthető el. Az idegen szavakat és kifejezéseket részletes terjedelemben – sokszor a szükséges grammatikai magyarázattal együtt – a lábjegyzetben közli a tankönyv szerzője.

Az olvasmányok – lévén „szintetikus szövegek” – a lábjegyzetekkel együtt latin, a költemények – mint „autentikus szövegek” – gót betűkkel olvashatók

A költemények között szerepelnek Schiller és Goethe költeményei is.

A gyakorlókönyv:

- tartalmazza a nyelvtan részletes magyarázatát olvasmányonként a következő logikai rendszer szerint: Főnevek – Mellénevek – Igék –

Határozók (minden egység után külön feladatok vannak)

- a nyelvtani jelenség bemutatása (a paradigmák bemutatása) mondatba (kifejezésbe) ágyazva történik;
- a nyelvtani jelenség bemutatása után magyar nyelven foglalja össze a szabályt;
- a feladatok között szerepel kérdés-felelet, átalakítás és a tantervi előírásoknak megfelelően kötelező fordítás magyarról németre.

A fordítás célja a stílusgyakorlat. Az olvasmányokhoz kapcsolódó eredetileg holt nyelvről (itt görög, latin) élő nyelvre írott, de az ókor népeiről szóló szöveg tartalma minden fordító és olvasó számára ugyanazt mondja, míg a közvetlen élő nyelvről való fordítás a modern emberben más-más impressziót kelthet. A fordító számára könnyítést jelent a németre áttüzetett klasszikus szövegek oda és visszafordítása, mivel az eredeti nyelvük józanabb és tömörebb volt, s a több évszázad átformálta a szövegek értelmét. A fordítás szempontjából viszont gátolhatja a megértést az a tény, hogy az ókor népeinek szűkebb, de tisztább látókörük volt az adott világról.

A tankönyv rövid nyelvtani összefoglalóval és szótárral zárul.

Simonyi tankönyve megfelel a 19. század végén uralkodó oktatási eszmerendszernek, amely szerint a német nyelv a humaniorák műveltségterületébe tartozik: olvasmányrendszere a klasszikusoktól vett, fordítás útján és további fordításra szánt szövegekből áll; a tankönyv nyelvtani rendszere a német nyelvtan alapjainak részletes bemutatása mellett rátér a szavak eredetének vizsgálatára is. A nyelvtani jelenségeket mondatok formájában mutatja be, eltérően a hagyományos nyelvtani fordító módszer szellemében írott, csupán a paradigmákat felsoroló és a szabályrendszerek bemagolását követelő nyelvtanoktól.

Az összefoglaló, rendszerező nyelvtan foglalkozik csupán a mondat-tannal. A mondatnyi ismeretek közlését célirányosan a fordításkészség sikeres elsajátítása érdekében szűkíti a mondat részeinek a bemutatására. Hasonlóan kevés szerepet szán a szórendi ismereteknek, csupán a fő- és mellékmondati szórend meglétét hangsúlyozza.

A gimnáziumi oktatás számára írott tankönyv használható lehetett az osztálytermi munkában, egyúttal hasznos kiegészítő nyelvkönyv lehetett a nyelvet direkt módon elsajátító magántanulók számára is.

Olvasmányrendszere, logikusan felépített nyelvtani prezentációja és szöszedete alapján sikerrel forgathatták Simonyi Zsigmond tankönyvét a nyelvet önállóan tanulók és újrakezdők is.

BIBLIOGRÁFIA

(KENESEI ANDREA ÖSSZEÁLLÍTÁSA NYOMÁN SZERKESZTETTE S. NOVOTNY JÚLIA)

(VESZPRÉMI EGYETEM)

ÖNÁLLÓ SZAKKÖNYVEK

- A jelentéstan alapvonalai.* (1881) Az alakokban kifejezett jelentések. Budapest.
- A magyar határozók.* (1892) I – MTA Kiadó 1888. II. – MTA Kiadó
- A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete I–III.* (1881–1883) Budapest.
- A magyar névragozás nyelvtörténeti alapon.* (1887) Hornyánszky Viktor Akadémiai könyvkereskedés, Budapest.
- A magyar nyelv I–II.* (1889) Athenaeum.
- A magyar szórend.* (1903) Athenaeum.
- A magyar szótők.* (1888) Budapest.
- A nyelvújítás és az idegenszerűségek.* (1891) Budapest.
- A nyelvújítás történetéhez.* (1888) Franklin Társulat, Budapest. 27.
- Alany és állítmány.* (1900) Budapest.
- Antibarbarus. Gyakorlati kézikönyv.* (1879) Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása, Budapest.
- Az analogia hatásairól főleg a szóképzésben.* (1881) MTA Kiadó.
- Az ugor módalakok.* (1877) Budapest.
- Helyes magyarság. A magyaros stílus kézikönyve.* (1914) Singer és Wolfner kiadása.
- Jelentéstan szempontok.* (1916) MTA Kiadó.
- Jó magyarság.* (1908) Athenaeum.
- Kombináló szóalkotás.* (1890) Budapest.
- Középiskolai műszótár.* (1906) Országos Középiskolai Tanáregyesület.
- Magyar nyelvészet. A középiskolák legfelső osztályainak és tanítóképző intézeteknek.* (1905) Athenaeum.
- Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra.* (1879) Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása, Budapest.
- Magyar nyelvtan mondattani alapon I–II.* (1877–1878) Budapest.
- Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig.* (1890) Hornyánszky Viktor Akadémiai könyvkereskedése Szarvas Gáborral. Budapest.
- Müller Miksa fölolvasásai a nyelvtudományról – ford.* (1874) Pest.
- Müller Miksa: Újabb fölolvasások a nyelvtudományról.* (1876) Budapest.
- Német és magyar iskolai szótár.* (1900) Budapest.
- Német és magyar szólások.* (1896) Franklin Társulat, Budapest.
- Német és magyar szótár.* (1899) Franklin Társulat, Balassa Józseffél, Budapest.
- Német nyelvkönyv.* (1880) Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása.
- Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon.* (1895) MTA Kiadó.

CIKKEK, TANULMÁNYOK

A birtokos szerkezetek.	Nyr.	1911.	289.
A birtokos szerkezetek.	Nyr.	1912.	345, 393.
A difteritisznek jó magyar neve	Nyr.	1880.	
A doge a magyar nyelvben.	Nyr.	1900.	49.
A főnévi igenévről.	Nyr.	1890.	241.
A „Halotti Beszéd” tájnyelvi sajátosságai	Nyr.	1880.	ápr. 15.
A háború szavai.	Nyr.	1914.	375.
A hangátvetésről.	Nyr.	1878.	339.
A -ja, -je igenévképző.	Nyr.	1876.	97, 145.
A jelentéstan alapvonalai	NyF.	1881.	
A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány	MTA Kiadó	1913.	
A jogász nyelvről.	Nyr.	1896.	49, 193.
A Kalevala (szemelvényekkel) 3. köt. Szalon	Magyar 1885.	82–86.	
A kérdő -ő -érd A legrégebb biblia i h-járól.	Nyr.	1911.	117.
A magyar ablatívus-rag eredete.	Nyr.	1912.	208.
A magyar igemódok alkalmazása	Nyr.	1877.	
A magyar igemódok alkalmazása.	Nyr.	1877.	148, 199, 243, 337, 529.
A magyar nyelv a hírlapokban	Nyr.	1877.	
A magyar nyelv irodalma.	Nyr.	1878.	400.
A magyarság veszedelme.	Nyr.	1907.	49.
A mássalhangzók hasonulása a magyarban.	NyK.	1878.	71–95.
A mennyezetes ágy története.	Nyr.	1901.	153.
A nép bölcsessége.	Nyr.	1898.	1.
A nyelv és a társadalom.	Nyr.	1914.	1.
A nyelvhelyességről.	NyK.	XXIV.	233–236.
A Nyelvtörténeti Szótár ismeretlenjeiről.	Nyr.	1911.	29.
A nyelvtudományról	Veszprém	1877.	jan.2.
A nyelvújítás az összehasonlító nyelvtudományban.	Nyr.	1874.	160–163.
A nyelvújítási vitához.	Nyr.	1891.	56.
A nyíl és a nyír.	Nyr.	1906.	393.
A pécskai nyelvjárás.	Nyr.	1878.	121.
A „pedig”-gel kapcsolt mondatok	EPhK.	1881.	V.évf. 7. sz.
A perrendtartás nyelvről.	Nyr.	1910.	413.
A régi nyelvemlékek olvasásáról	Nyr.	1880.	
A sajtó nyelvörködése.	Nyr.	1898.	167.
A „sőt” kötőszó	Nyr.	1880.	
A szavak összetétele a magyarban.	Nyr.	1875.	102, 148, 198, 244, 293, 341, 385, 437, 485, 531.
A Székelyudvarhelyi kódex.	Nyr.	1906.	1.
A szenvedő igék.	Nyr.	1890.	451.
A szófejtő szótárhoz.	Nyr.	1914.	314.
A szótók tanáról.	Nyr.	1914.	408.
A szótók története.	Nyr.	1887.	241.
A tagadásról.	Nyr.	1910.	241.
A tárgyas ragozás eredetibb alakja.	Nyr.	1913.	1.
A tárgyas ragozásról.	Nyr.	1889.	554.

A tárgyas-tárgyatlan ragozáshoz.	Nyr.	1874.	301–302.
A tárgyesetről.	Nyr.	1887.	1.
A természettudományi műnyelvről.	Nyr.	1879.	498.
A tövégi orrhangok történetéhez.	Nyr.	1911.	150.
A visszaható igének egy különös használata.	Nyr.	1878.	481.
Adatok német jövevényszavainkhoz.	Nyr.	1901.	470.
Advák, advájok.	Nyr.	1876.	341.
Alany és állítmány.	Nyr.	1900.	1.
Ál-deverbális és denominatív képzések	Nyr.	1877.	
Állapothatározók ‘föliött’ névutóval.	Nyr.	1892.	199.
Az állandó határozók.	Nyr.	1887.	534.
Az Apor-kódex.	Nyr.	1910.	409.
Az értelmező jelző.	Nyr.	1914.	49.
Az idegen szók ellen.	NyK.	XXIV.	355–359.
Az ikes ragozás története (Athenaeum)	NyF.	1906.	28. sz.
Az „is” szórendi szerepe	Nyr.	1880.	aug. 15.
Az ‘irand’ alak származékai.	Nyr.	1913.	71.
Az összetett mondatról.	Nyr.	1877.	5, 53.
Az ötödik évtized.	Nyr.	1912.	2.
Az udvariasság nyelvéről.	Nyr.	1911.	1.
Az ugor mód-alalakok.	NyK.	1877.	135–167.
Az új helyesírás szövege és magyarázata			
bővített szójegyzékkel	NyF.	1903.	5. sz.
Az új helyesírás	NyF.	1903.	Athenaeum
Az új Nyelvemléktár terve.	Nyr.	1911.	266.
Bécs vagy Wien.	Nyr.	1904.	6.
Belényesi Gábor nyelvről.	Nyr.	1878.	168, 266.
Budenz ugor alaktana.	Nyr.	1885.	24.
Cím és rangsor.	Nyr.	1896.	385.
Die ungarische Sprache-Geschichte			
und Charakteristik	Strassburg	1907.	
Egy deminutiv -j- nyomai a magyarban.	Nyr.	1876.	481.
Egy elveszett magyar hangról.	Nyr.	1909.	289.
Egyink, másink, melyitek.	Nyr.	1915.	306.
Éhomra.	Nyr.	1883.	152.
Elévült hibák és látszólagos hibák.	Nyr.	1899.	193, 292.
Elvonás (Elemző szóalkotás)	NyF.	1904.	11. sz.
Elvonás.	Nyr.	1900.	481.
Esemény az uráltaltji nyelvészet terén.	NyK.	XXIV.	1–5.
Fejében.	Nyr.	1886.	57.
Göröngy.	Nyr.	1909.	388.
Hadlaura choltat.	Nyr.	1907.	241.
Hajt és rokonai.	Nyr.	1874.	99–101.
Hangrövidítő képzők.	Nyr.	1910.	64.
Helyes mondatserkesztés.	Nyr.	1903.	123, 185, 241, 297.
Helyesírási ingadozások.	Nyr.	1893.	13.
Helyesírásunk revíziója	Nyr.	1877.	
Hogy készülnek a nagy szótárak?	Nyr.	1904.	425.
Idegen képzők átvétele.	Nyr.	1879.	296.
Idő, év, evez.	Nyr.	1876.	1–4.
Igék és névszók.	Nyr.	1909.	241.
Igenévi szerkezetek	NyF.	1907.	47. sz.
Ihesus.	Nyr.	1911.	374.

Ilosvai és társai.	Nyr.	1915.	202.
In, inas, inség.	Nyr.	1874.	436–438.
Indokol. Indoklás.	Nyr.	1890.	496.
Ioannes Nicolai Révai Elaboration grammatica Hungarica. Volumen tertium	Budapestini	MCMVIII.	
Irni fogott.	Nyr.	1912.	444.
Írva van, írva volt, írva lesz.	Nyr.	1907.	385.
Isten adta.	Nyr.	1907.	193, 264.
Járulék-mássalhangzók a magyarban	Nyr.	1877.	
Járulék-mássalhangzók a magyarban.	Nyr.	1877.	444.
Jókai mint nyelvművész.	Nyr.	1904.	249.
Jut és rokonai.	Nyr.	1874.	241–243.
Karácsonyi cikk. Vallási kifejezések, ünnepek neve.	Nyr.	1913.	433.
Kármán Mór s a magyar nyelvtan.	Nyr.	1915.	385.
Két gyermek nyelvéről.	Nyr.	1906.	317.
Kombináló szóalkotás.	Nyr.	1889.	1.
Kombináló szóalkotás.	Nyr.	1891.	404.
Kormányintézkedések a helyesírás dolgában.	Nyr.	1900.	433.
Krohn, Julius: Kalevalan toisint (A Kalevala változatai – Ism.) Budapesti Szemle	1889. 59.köt.		140–147.
Külömböztetés	EPhK.	1881.	V.évf. 3. sz.
Madárnevek.	Nyr.	1911.	395, 448.
Magyar-német és német-magyar póstai kézi szótár.	Nyr.	1872.	363–366.
Még egy leszámolás a nyelvújítással.	Nyr.	1901.	209, 257.
Nagy-Várad, Budapest és a c.	Nyr.	1907.	337.
Nap-lévő és társai.	Nyr.	1907.	97.
Néhány szó a magyar nyelv érdekében	Veszprém	1877.	júl. 22.
Német szövégek magyarosítása.	Nyr.	1878.	103, 242, 243, 246.
Népnyelvi adatok	Nyr.	1876.	
Névragjaink elemeiről.	Nyr.	1887.	49.
Névragozásunk történetéhez.	Nyr.	1910.	1.
Névszókul használt igealakok.	Nyr.	1878.	434.
Nyelvünk ikes igéi és a Révai szabálya.			
Takáts István könyvéről	EPhK.	1887.	
Nyelvünk legrégibb jövevényszavai.	Nyr.	1901.	32.
Ragvesztett határozók	Nyr.	1880.	
Rakva, rakvák.	Nyr.	1904.	251.
Révai grammatikája.	Nyr.	1907.	440.
Rövid és hosszú mássalhangzók.	Nyr.	1878.	529.
Sajnál és családja.	Nyr.	1910.	193.
Szarvas Gábor emlékezete	Budapest	1897.	
Szit, czivakodik, szivárvány.	Nyr.	1878.	1.
Szóegyeztetések.	Nyr.	1910.	433.
Szófejtések.	Nyr.	1879.	49, 102.
Szófejtések.	Nyr.	1897.	529.
Szófejtések.	Nyr.	1903.	353, 415.
Szókombinálás és szóképzés.	NyK.	XXIV.	129–142.
Szoktam.	Nyr.	1914.	289.
Szórendi szörszálhasogatások.	Nyr.	1883.	354.
Talmi Arany magyarázatok.	Nyr.	1909.	260.
Támad és rokonai.	Nyr.	1874.	193–196.

Toldi szerelme'	Nyr.	1879.	529.
Tököl.	Nyr.	1876.	392.
Történeti vagy elemi rokonság?	Nyr.	1915.	1.
Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv	NyF.	1903.	4. sz.
Új betűink kérdéséhez.	Nyr.	1876.	252, 255.
Új népiskolai nyelvkönyvek.	Nyr.	1906.	368.
Valamennyi.	Nyr.	1911.	315.
Visszaható ige tárgygal.	Nyr.	1886.	107.
Vörösmarty 'Csongor és Tünde'.	Nyr.	1874.	302–307.

NÉVTANI ÉS SZÓKINCSTANI TANULMÁNYOK

SZOPOS ANDRÁS CSÍK HIVATALOS TELEPÜLÉSNEVEINEK RENDSZERE

(NYÍREGYHÁZI FŐISKOLA)

A településnév a tulajdonnevek csoportjának egy tagja, így születése ugyanazokkal az okokkal magyarázható, mint bármely más tulajdonnévé. A névadó közösség a szóban forgó települést egyedinek, egységesnek fogta fel, ezért el akarta nevezni. A névadás sok esetben a falu templomának védőszentjéről történt, azaz a falu felvette a templom nevét.

A helységnevek jelentésszerkezeti szempontból igen változatos képet mutatnak. A szónevek információs értéke azonban már legtöbbször nem aktuális, régebbi állapotot jellemez (Székesfehérvár), más esetekben az információ másodlagos: a földrajzi névből lett *Sárospatak-féle* helynevek hallatán azok, akik e nevek jelentését nem ismerik, vízre, patakra gondolhatnak. Azoknak a jelnevi elemeknek azonban, amelyek a pontos lokalizálásban segítenek, erős az információs értékük: *Csík-, Gyergyó-, Kászon-, Tusnád* stb. A magyar helységnevek jelentékeny része személynévi eredetű, igen gyakoriak a *szent* szóval összekapcsolt személynévből lett helységnevek; Csíkban ez a fajta helynévszerkezet pedig a személynévi eredetű helységneveknél szinte minden más típust kizszorított. A helységnevek egymás közötti poliszémiájában és homonímiájában két típust különböztethetünk meg: az egymástól függetlenül keletkezett azonos neveket (spontán poliszémia illetve homonímia) és a tudatos, emlékeztető szándékú névátvitelt. A zavaró névazonosságot a hatóságok a megkülönböztető névelem bevezetésével vagy új névadással igyekeztek kiküszöbölni: Magyarországon az 1898 és 1912 között végrehajtott törzskönyvi rendezés eredményeképpen nincsenek azonos hivatalos nevű helységek. (Mező, 1982)

A földrajzi neveket keletkezésük módja alapján Lőrincze Lajos Földrajzi neveink élete című munkája után két nagy csoportba szoktuk sorolni: természetes és mesterséges nevekről szoktunk beszélni. (Lőrincze, 1947) A természetes név közösségi (vagy népi) eredetű, ösztönös alkotású és mindig szoros kapcsolatban van a tájjal; ezzel szemben a mesterséges név valamely ismert egyén vagy hatóság tudatos alkotása a név és a táj között nem lehet olyan kapcsolatot felfedezni, mint a természetes nevek esetében. Vagyis nem a táj motiválja a nevet, hanem a név ad jelleget a tájnak. (Lőrincze, 1947) A szakirodalom azonban nem fogadta el Lőrincze műszavait, a mesterséges név helyett a hi-

vatalos név (*Kázmér*, 1970), emlékeztető név (*Inczeffi*, 1970) vált használatossá.

Dolgozatomban a csíki (Hargita megyei tájegység, Erdély) hivatalos településneveket vizsgálom meg, és különböző (keletkezéstörténeti és szerkezeti) szempontok szerint osztályozom; a rendszerezést Hoffmann István (*Hoffmann*, 1993) osztályozási tipológiája szerint végzem el.

Szülővidékem rövid bemutatását hadd bízam Orbán Balázssra, aki bizonyára nem annyira elfogult, mint én – merthogy (szerintem) nincs is szebb ország, mint Csíksország! „Ezen kies, üde szépségekben gazdag vidék, a Hargita ösképződésű trachyt vonala, és a fiatalabb származású határszéli havasok láncolata között helyezkedett el. A minden oldalról nagyszerű havasok által bekeretelt tartományt úgy tekinthetjük, mint a hon áldásának forrását, mint a haza termékenységeinek fő tényezőjét, mert bölcsője az honunk négy király folyamának, melyek innen, e fennvidékről lerohanva, a termékeny völgyeket, tereket alkotván, s azokat naponta áldásos cseppjeikkel öntözik, termékenyítik. Ugy tekinthetjük azt, mint a hon biztonságának hatalmas fellegvárát, mert természetileg erős fekvésű tájait oly nép lakja, mely minden időben hős volt, s dicsően felelt meg a határvédi kötelmeinek.” (*Orbán*, 1868) A régi Csíkszék három nagy tájegységre oszlik: Csík, Gyergyó és Kászon alkották a vármegyét, négy királybírája volt: külön Gyergyónak, Felcsíknak, Alcsíknak és Kászonnak. A továbbiakban Alcsík és Felcsík községeiről, falvairól lesz szó. Ezeknek a falvaknak a nagy része Szent István ideje alatt alapított, az 1333-as pápai tizedjegyzék kevés kivétellel mindegyiket feltünteti, majd az 1567-es pápai tizedjegyzékben *Csaracsó*, *Büdösfürdő* és *Újtusnád* kivételével mindannyian szerepelnek. A felosztás (Al-, illetve Felcsík) Csíkszeredához viszonyítva történik, a mai megyeszékhelyet tekintették középpontnak, hozzá viszonyították a települések rendszerét. Ma az emberek beszélnek Oldalcsíkról is, de ez a tájegység-elnevezés régebben nem létezett. Mai név, amely azon alapul, hogy a Csíki-medencében vannak olyan falvak, amelyek a havasok lábainál (vagy éppen a havasok között) települtek. Nem halad át rajtuk semmilyen főbb út, még a vasút sem, Csíkszeredától is oldalra vannak, tehát nincsenek sem „alatta”, sem pedig „felette”. A falvak nagy részén átfolyik az Olt, amely – főleg régebbi, a mederszabályozás előtti időkben – sok kárt okozott a lakosoknak: gyakran árvizek öntöttek el nemcsak a mezőket, de a falvakat is.

FELCSÍK HELYSÉGNEVEI

Felcsík települései – amint láhattuk – Csíkszeredán „felül”, azaz észak-északkeleti irányban fekszenek. Lakosságuk pár száz embertől 5–6000-es lélekszámig terjed. A mai hivatalos nevek valamikor, kiala-

kulásuk idején szinte mind természetes nevek voltak: a legtöbb falu a templomáról kapta a nevét, így közvetlen kapcsolatban volt a település és a névadó objektum. Ezeket a neveket később a hatóságok is átvették, megtartották, hiszen nem is lett volna igazi okuk megváltoztatni, kicserélni. Az 1898-as helynévrendezéskor a csíki falvak értelemszerűen a tájegységről a *Csík* jelzőt kapták megkülönböztető előtagul; kivételként csak azokat a településeket említhetjük, amelyek vagy később keletkeztek (Csaracsó) vagy pedig nevük egyedi volt. Hoffmann István osztályozását alapul véve a következő csoportokat lehet elkülöníteni:

1. Köznévi eredetű településnevek

1.1 Földrajzi köznévvel keletkezett nevek

1.1.1 Településnévvé vált (puszta) földrajzi köznevek

Ebbe az alcsoportba azokat az elemeket soroljuk, amelyek egyrészt minden változás nélkül településnevekké válhattak vagy valamilyen képzőelem felvételével váltak településnévvé: *Csíkszépvíz*, *Csíktaaploca*, *Csíkelne*, *Csíksomlyó*.

80

1.1.2 Grammatikai szerkesztéssel alakult nevek

Azokat a kételemű neveket soroljuk ide, amelyeknek utótagja valamilyen földrajzi köznév; ide számítom a birtokos személyraggal ellátott *falu* utótagú településneveket: *Csíkkarcfalva*, *Göröcsfalva*.

2. Főnévvel képzett nevek: Csíkmadaras, Csíkrákos

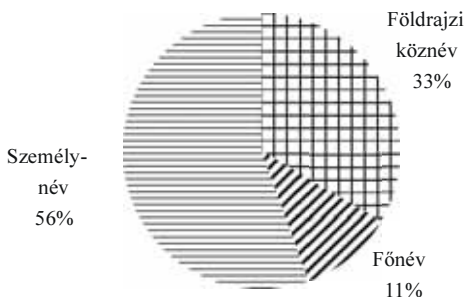
3. Személynévi eredetű településnevek

A falvak többsége ebbe a csoportba tartozik. Hoffmann (és mások is, például Kálmán Béla) ezt a csoportot a hagyományos szemantikai felosztás segítségével osztja alcsoportokra (testalkat, nem és rokonság, testrész, testi tulajdonság, életkor, jellem és lelki tulajdonság, állatnév, növénynév, cselekvés, számnév és népnév stb. kategóriák). Lévéen hogy kevesebb településnévvvel számolhatunk, és ezek szemantikai osztályozása nem lenne igazán meggyőző, hiszen a templom, amelyről a falu a nevét kapta, nem a szent valamilyen tulajdonságát közvetíti, inkább magáról a szentnévről van szó. Ezért dolgozatomban célszerűbbnek láttam a személynévi eredetű településneveket a következő alcsoportokra osztani:

3.1 Szentekről elnevezett falvak: *Csíkszentdomokos*, *Csíkszenttamás*, *Csíkszentmihály*, *Csíkszentmiklós*.

3.2 Puszta személynevet őrző települések: *Csíkjenőfalva*, *Csíkdánfalva*, *Csíkmadéfalva*, *Csíksicsó*, *Csíkpálfalva*, *Csíkborzsova*.

Az alábbi grafikonon is látható, hogy a személynévi eredetű nevek többségben vannak:

1. ábra. Felcsík településneveinek megoszlása

A felcsíki falvak között egyetlen olyan van, amelyet nem sikerült egyik csoportba sem beilleszteni, és etimológiájára sem találtam magyarázatot: *Csaracsó*.

A FELCSÍKI HELYSÉGNEVEK GRAMMATIKAI SAJÁTOSSÁGAI

A helységneveket szerkezetük szerint is csoportosíthatjuk: Inczeffi Géza (*Inczeffi*, 1970) nyomán egytagú és többtagú földrajzi nevekről beszélhetünk. A *Csík* előtagot ennél az osztályozási szempontnál nem veszem figyelembe, mert mindegyik név tartalmazza, így közös tényezőként kiemelhető.

Egytagú nevek: *Csaracsó*, *Csicsó*, *Madaras*, *Rákos*, *Taploca*, *Somlyó*, *Szépvíz*, *Borzsova*, *Delne*.

Többtagú nevek:

– minőségjelzős szerkezetek: *Szentdomokos*, *Szenttamás*, *Szentmihály*, *Szentmiklós*.

– birtokos jelzős összetételek: *Jenőfalva*, *Karcfalva*, *Madéfalva*, *Göröcsfalva*, *Pálfalva*.

Amint láthatjuk, a felcsíki falunevek változatosak, a három csoport közül egyik sem túlterhelt, a nevek egyenletesen oszlanak meg az egytagú, a *szent*- előtagú vagy a *-falva* utótagú elnevezések között.

ALCSÍK HELYSÉGNEVEI

Alcsík települései Csíkszeredától délre, délkeletre helyezkednek el, legtöbbjük már az 1333-as pápai tizedjegyzékben szerepel. Itt is vannak nagyobb kiterjedésű falvak (Csíkszentgyörgy, Csíkszentmárton), de nem olyan gyakoriak, mint Felcsíkon. Igaz, a hely is kevesebb: a he-

gyek még inkább összeszorítják a községeket, némely település esetében még az erdő között is találunk házakat. A falvak nagy részén szintén az Olt folyó halad át, összeköttetésüket a 12 és a 12A jelű megyei rangú utak biztosítják. Ugyancsak Alcsíkhöz sorolhatjuk a tusnádi településeket, nem így a kászoni vagy gyimesi tájakat – ez utóbbiak külön tájegységeket képeznek. A természet ajándékai közül feltétlenül meg kell említeni az itteni ásványvízforrásokat (székely nyelvjáráásban: *borvíz*), amelyek szinte minden faluban előfordulnak, és amelyek már régen is messze földre elvitték Csík hírét, nevét. (Benkő, 1853)¹

Alcsík településneveit is a fenti „minta” alapján elemezhetjük, Hoffmann István kategóriáit kissé „személyre” szabva.

1. Köznévi eredetű településnevek

1.1 Földrajzi köznévvel keletkezett nevek

1.1.1 Településnévvé vált (puszta) földrajzi köznevek: Tusnád

Grammatikai szerkesztéssel alakult nevek (az utótag valamilyen földrajzi köznév vagy a *-falva* birtokos személyraggal ellátott főnév): *Csatószeg, Újtusnád, Tusnádfürdő, Csíkmenaság, Menaságújfalu, Hosszúasszó, Csíkbánkfalva, Csíkcsekefalva, Lázárfalva, Csobotfalva, Csíkszentimrei Büdösfürdő.*

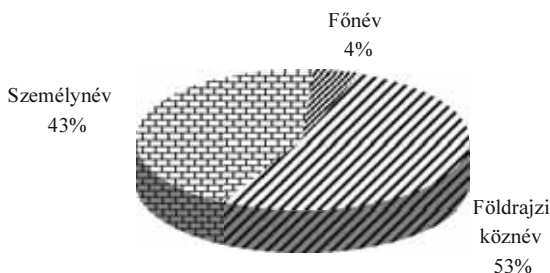
2. Főnévvel képzett nevek: Csíkverebes

3. Személynévi eredetű településnevek

Szentekről elnevezett falvak: *Csíkszentkirály, Csíkszentimre, Csíkszentsimon, Csíkszentlélek, Csíkmindszent, Csíkszentmárton.*

Pusztá személynévet őrző települések: *Potyond, Kotormány, Csík-kozmás, Csíkcsomortán, Zsögöd.*

A megoszlások grafikusan szemléltetve:

2. ábra. Alcsík településneveinek megoszlása

Alcsík települései között is van egy, amelyet nem tudtam egyik csoportba sem besorolni: *Fitód*, etimológiáját tekintve Kázmér Miklós a *fitos*, *szeplős* melléknevekkel tartja összevethetőnek. (Kázmér, 1993)

ALCSÍK HELYSÉGNEVEINEK GRAMMATIKAI SAJÁTOSSÁGAI

Szerkezetüket tekintve az alcsíki településnevek is lehetnek:

Egytagú nevek: *Verebes*, *Tusnád*, *Fitód*, *Potyond*, *Menaság*, *Kotormány*, *Csomortán*, *Kozmás*.

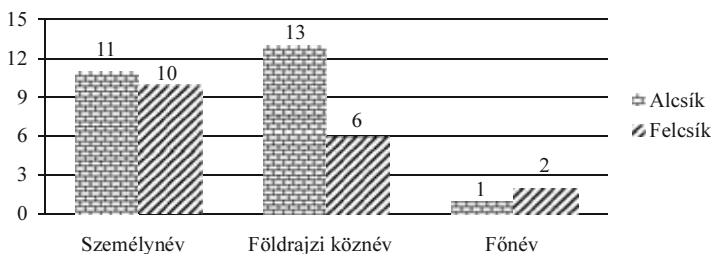
Többtagú nevek:

– minőségjelzős összetételek: *Szentkirály*, *Szentimre*, *Szentsimon*, *Újtusnád*, *Tusnádfürdő*, *Szentlélek*, *Mindszent*, *Menaságújfalú*, *Hosszúasszó*, *Szentmárton*, *Büdösfürdő*;

– birtokos jelzős összetételek: *Lázárfalva*, *Csekefalva*, *Bánkfalva*, *Csatószeg*, *Csobotfalva*.

Az alcsíki falvak között valamivel több a minőségjelzős összetétellel alkotott településnév, de ez nem megy a többi típus rovására: a megterhelés kiegyenlített.

Az alábbi grafikonon Alcsík és Felcsík helységnévtípusait hasonlítom össze:

3. ábra

A személynévi eredetű településnevek aránya szinte ugyanaz, azonban Alcsíkon több földrajzi név használatos helységnévként, mint Felcsíkon. Az arányok a települések beosztása szerint keveset módosulhatnak ugyan, mert a Csíkszereda környéki helységek hovatartozása szubjektív megítélés alá esik, lévén, hogy Alcsík és Felcsík között nem vonható éles határ (ugyanúgy, mint más tájegységek közé sem).

A köznévi eredetű településnevek eredetileg valamilyen információt közölnek a település jellegéről, helyéről, keletkezéséről, nyelvi és etnikai hovatartozásáról, a környezetről stb. A személynevek településnevekként egészen más természetű információt tárnak elénk. Először is általában tájékoztatnak a földrajzi név nyelvi hovatartozásáról, támpontot nyújtanak a hely keletkezési idejének meghatározásában: egyrészt a település tulajdonosára vonatkozó, történeti forrásokban, év-

könyvekben szereplő adatok révén, másrészt pedig – névtani elemzés útján – meghatározható egy-egy vidék névadási módja, „névdivata” is.

JEGYZET

- 1 „In teritorio Divi Emerici Laz dictojuncta alpes Mezőhavas dictas quandom in vallae-
cula profundissima, et obscura aqua sulphurea: medicinalis, largo fonte effenditur, que
labro, sive Cymbio excepta, et lapidibus candentibus calefacta variis morbis externis
et internis, aphostemabitus pustulis, id quod propria didicimus autopsia”.

IRODALOM

- Benkő Károly (1853): *Csík-, Gyergyó-, Kászon székek leírások két ti. általános és rész-
letes osztályokban*. Kolozsvár.
- Hoffmann István (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- Inczeffi Géza (1970): *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Buda-
pest.
- J. Soltész Katalin (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Buda-
pest.
- Kálmán Béla (1996): *A nevek világa*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Kázmér Miklós (1993): *Régi magyar családnevek szótára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiss Lajos (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kriza János (1863): *Vadrózsák*. Kolozsvár.
- Lőrincze Lajos (1947): *Földrajzi neveink élete*. Budapest.
- Mező András (1982): *A magyar hivatalos helységnévvadás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása I–II*. Pest.

PELCZÉDER KATALIN ONOMATOPOETIKUS EREDETŰ NÖVÉNYNEVEK

(VESZPRÉMI EGYETEM)

I. BEVEZETÉS

Munkámban az onomatopoetikus (hangutánzó, hangfestő) eredetű szót tartalmazó növénynevekkel foglalkozom. A szóanyag gyűjtésekor elsősorban Csapody Vera és Priszter Szaniszló Magyar növénynevek szótára című munkájára (1966) (a továbbiakban CS–P), az Új magyar tájszótár eddig megjelent köteteire, illetve egyéb speciális szógyűjteményekre – például Gregor Ferenc Magyar népi gombanevek (1973), Halászné Z. Katalin Moldvai csángó növénynevek (1987) – támaszkodtam. Kiindulásul két tanulmány – Rapaics Raymund Hangutánzó növénynevek (MNy. 38.) és Benkő Loránd Pipacs (Egy hangutánzó szó etimológiai problémái, MNy. 57.) – szolgált. A CS–P szótár anyagát alapul véve végeztem hozzátvetőleges számításokat az onomatopoetikus és a nem onomatopoetikus növénynevek arányáról. A szótárban közel 9000 növénynév szerepel, ebből kb. 630 tartalmaz onomatopoetikus szót, tehát az összes névnek a 7%-a.

A névadási motiváció szempontjából az onomatopoetikus növénynevek a növényneveken belül sajátos csoportot alkotnak. A nem onomatopoetikus növénynevek leggyakoribb névadási indítékai – egy-két kivételtől eltekintve – az onomatopoetikus növénynevekre nem érvényesek. Így például a méret, szín, előfordulási hely, származási hely, virágzási idő, a növényeknek tulajdonított varázserő stb. kevés esetben motiválják ezeknek a növényeknek a névadását (egy-két madárnévi előtagú növénynévtől eltekintve). Az onomatopoetikus növénynevek névadási kategóriái szorosan összefüggenek a név onomatopoetikus elemének hangutánzó vagy hangfestő voltával. Például a hangutánzó eredetű növénynevekben a hang gyakori – bár nem kizárólagos – motiváló tényezője a névadásnak; a hangfestő eredetűekről már nem mondható el ugyanez a mozgással mint motiváló tényezővel kapcsolatban. A névadás indítékának a szempontjából nemcsak növényneveket vizsgáltam, hanem növényrészek neveit is, ezek a következők: *bibe*, *bóbíta*, *biling*, *filleng*, *cica*, *csuhé*, *kacs*. Illetve vizsgáltam néhány tudatos szóalkotás eredményeképpen létrejött nevet is, mivel ezek a névadás motivációja szempontjából jelentős mértékben nem különböznek a népi nevektől (*bibe*, *bóbíta*, *csülleng*, *husáng*, *libatop*, *csucsor*, *kígyó-*

szisz); másrészt – egy-két kivételtől eltekintve (például *fintor*) – elterjedtek a nyelvhasználatban is. Az egyik legjellegzetesebb névadási csoportja a hangutánzó neveknek a hang által motivált névadás, ezzel a csoporttal kezdem a bemutatásukat.

II. A NÉVADÁS INDÍTÉKA

HANG ÁLTAL MOTIVÁLT NÉVADÁS

A növény emberi vagy természeti ráhatásra képes hangot adni, magától nem. Ilyen szempontból a növénynevek valamelyest hasonlíthatók az onomatopoeitikus helynevekhez. Az onomatopoeitikus helynevek jelentéstani háttérében általában valamilyen természeti jelenség áll: „széljárta hegycsúcsok zengenek, a gázos mocsarak bugyognak, serityognak, tortyognak, erdők zúgnak és suhognak”. (*Juhász*, 1989. 183., 118.) Ezek alapján például ilyen nevek jöttek létre: *Csorgó*, *Dongó*, *Zengő*, *Pocsos*, *Bugy-berek*. (118.)

A növénynevek esetében gyakoribb az emberi beavatkozás okozta hangadás, mint a természeti. Kevés olyan növényt találtam, amelyben biztos, hogy a természet (a szél) a hang előidézője: *csengő*, *csengőkóró*, *csörgőalma*. Talán még idesorolható a *susogófa*, *suttyogó*, *suharc*, *zörgőfű*. A többi esetben – valamilyen módon – az ember, esetleg az állat játszik közre a hang létrejöttében. A sárban járás hangját idézik fel a következő nevek: *cuppánka* (?), *csatak*, *csattogó1*; ezek a növények vizenyős területen élnek.

Külön csoportot alkotnak azok a növények, amelyeknek valamelyik részével játékos tevékenységet lehet folytatni. E tevékenység során jön létre az a hang, amely a névadás alapjául szolgál. Ide sorolható a *cicegőfű*, a *csattanó*, a *pattogzófű*, a *pipacs* és a *pukkantó*. A hangadás milyensége, minősége alapján a *cicegőfű* lóg ki a sorból, ezzel fütytényszerű hangot lehet kiadni, és a növény levelei működnek közre a hangadásban. A többi növényvel csattogó, pukkanó hang adható ki, a hangadás a növény virágjához vagy bimbójához kötődik. A *csattanó*, *pattogzófű*, *pukkantó* virágjának a hólyagocskaszerű részét felfűjják és kipukkantják, a *pipacs*nak a bimbójával, virágjával csattogatnak tenyéren, kézfejen vagy szájjal.

A pitypang szára elszakításakor ad csattanó hangot (erre utal például *csattogógaz* elnevezése is), a *csattogó2* ('csattogóeper') pedig akkor, mikor termését a termésvacokról leszakítják. Ugyanarra a hangra és ugyanarra a növényre – a pöfeteggombára – utaló nevek a *-posz*, *-fing* és *-torty* utótagú nevek. Az előregeedett gombák, ha rájuk lépnek, adják az emberi vagy állati „tevékenységre” utaló hangot (például *banya-posz*, *lőfing*, *tinótorty*). A *kotyó* elnevezés a túlrejt gyümölcs „szotyós-

ságára”, illetve a lekvár főzése közben keletkező fortyogó hanghatásra utal. A *csuhé* elnevezés azt a suhogó hangot fejezi ki, ami a kukorica száraz borítólevelének a lehántásakor hallható.

Tehát ezeknél a növényeknél a névben kifejezett hang valóban hallható, létrejön. Ritkább eset az, amikor a növény „magától” (természeti ráhatásra) ad hangot, gyakrabban ehhez emberi (állati) beavatkozásra van szükség.

Vannak olyan növények, amelyeknek a neve hangutánzó eredetű elemet tartalmaz, de magának a növénynek a hangadáshoz nincsen közvetlenül köze. Ezeknél a névadás motivációja egészen különböző lehet (például felhasználás: *pattogzófű*; alaki hasonlóság: *kígyószisz*; szag: *görényfing*). Ezekkel később foglalkozom. Előbb szeretném megvizsgálni a mozgás által motivált névadást, mint a hangfestő eredetű elemet tartalmazó nevekkel jelölt növények jellegzetes névadási típusát.

MOZGÁS ÁLTAL MOTIVÁLT NÉVADÁS

Ebbe a névadási típusba kizárólag hangfestő, esetleg hangutánzó-hangfestő eredetű nevek tartoznak. A mozgás milyensége szerint öt csoport különböztethető meg.

2.1. A növény ugyan tipikusan nem helyváltoztató élőlény, mégis el lehet különíteni egy olyan csoportot, ahol a növény vagy a növényrész haladó mozgása a névadás motiválója. Ide tartozik a *ballangó*, a *hentericskóró* és esetleg a *gurgolya*.

2.2. Az ide-oda mozgást, a rezgő mozgást érzékeltetik hangalakjukkal a következő nevek: *pillangófű*, *remegőfű*, *repdesőfű*, *reszketeg*, *reszketőfű*, *rettegőfű*, *rezgő*, *rezgőfű*, *rezgőke*, *rezgő nyár*.

2.3. A növény vagy növényrész ingó, billegő, fityegő mozgására, illetve csüngő helyzetére utalnak a *biling*, *filleng*, *csülleng* elnevezések és a *csüng* igenévi alakja növénynevek előtagjaként vagy jelzőjeként (például *csüngőbelénd*, *csüngőszív*, *csüngő amaránt*) vagy *-óka*, *-őke* képzővel nevesülve (*csüngőke*).

2.4. A maradék két csoport elnevezéseinél nem annyira a növény mozgása, inkább a helyzete volt a motiváló tényező; de ez a helyzet mindkét esetben valamilyen mozgást idéz fel. Például a *tátika* (*tátogató*, *tátintó*, *tátos* stb.) és a *vicsor* (*vicsorgó*) növények virága a szája kitérésének, illetve széthúzásának a mozgásképzetét idézhette fel a névadókban. A növények nem onomatopoetikus társelnevezései is erre utalnak: *oroszlánszáj*, *medveszáj*.

2.5. A növények vagy növényrészek hajlottságára, görbültségére utaló nevek – a *szunnyadó* kivételével – mind ugyanabból a töből jöttek létre: valószínűleg egy *n* inetimologikus hanggal bővült *kók*- töből. Többféle növényt neveztek el e tulajdonsága alapján: l. *kankalin*. Ide

sorolható még a *konya* mint növénynév ('köldökfű') és mint növénynevek jelzője (*konya zsálya*). A *kacs* és feltehetőleg a *kacskaring* és a *kun-
kor* esetében a névadás inkább csavarodásra, tekeredésre utal, mint hajlottságra.

Az onomatopoeitikus növényneveknek a többi névadási típusa meg-
egyezik a nem onomatopoeitikusokéval. Tehát ezekben az esetekben a
szó hangutánzó-hangfestő eredete nincs közvetlen kapcsolatban a név
keletkezésével ezért tulajdonképpen nincs is semmi újdonság a vizsgá-
latukban.

A NÖVÉNY FELHASZNÁLÁSA, HATÁSA MINT A NÉVADÁS INDÍTÉKA

A növénynek az emberre, esetleg az állatra tett hatásáról tanúskod-
nak a következő nevek: *prüsszentőfű*, *bőfögtető*, *pattogzófű* (egymás
mellett felpattogzó sebek ellen használják), esetleg a *sömörfű* és a
csikorka. Súrolásra használják a *zsurlót* (erre utalnak nem onomatopo-
etikusan hasonló nevei is: *sikár kannamosófű*, *cindrót*); zár felnyitására a *la-
katpattantót*. Ide sorolható még a *szotyola* (l. *szotyola*).

A NÖVÉNY KÜLSÉJE MINT A NÉVADÁS INDÍTÉKA

88

A külsejük alapján elnevezett növények között jelentős csoportot ké-
peznek azok a növények, növényrészek, amelyeknek a névadását dudo-
rosságuk, bütykösségük, csomósságuk motiválta. Ezeknek a növények-
nek az alapszava általában hangfestő vagy hangutánzó-hangfestő ere-
detű. Ezek az alapszavak jelentésükben közel állnak egymáshoz, szino-
nímák (*bog*, *búb*, *buckó*, *bütyök*, *csúcs*, *porc*, *púp*). Különféle gumós
növények, illetve a burgonya jelölője a *csucsor*, *csucsorka*, *csicsóka*,
bubolyicska, *bóbiska* és összetételi tagként vagy jelzőként a *gumó*
(például *gumószege*). (Például a *csicsókás krumpli* szó szerkezetnek
'olyan krumpli, amelyből kisebb-nagyobb görcsök, gömböcskék dudo-
roznak ki' jelentése is van [SZEG.SZ.]) Gömbölyű, kerekded formára,
általában a termés alakjára utaló nevek a *bogáncs*, *guba*, *gubacs*, *gubó*
és a *pityóka*. A növény valamely részén, például a szárán levő bütykök,
dudorok motiválták a névadást a *porcfű*, *porcgyom*, *porcika*, *szárbüty-
kűfű*, *buckafű*, *gyöngybuckó*, *bunkós hagyma* esetében. A növény vagy
növényrész duzzadságát, pöffedségét fejezik ki hangalakjukkal a *pö-
feteg*, *puhatag* nevek, esetleg a *hupolyag* elnevezés is. Egy növényrész-
nek a növényből kiemelkedő, kiálló, kipúposodó jellegét jelzi a *bóbíta*
növényrésznév és a *pipitér* növénynév.

A növény bolyhosságára vagy kócosságára utaló név a *bozontka* és a
borzas előtagú vagy jelzőjű nevek (*borzaskata*, *borzasturbolya*).

Tárgyhoz való alaki hasonlóság is motiválhatja a névadást. Ilyen tí-
pusú metaforikus elnevezések: *bibe*, *csengettyűgomba*, *csengettyűke*,

csengőcske, husáng, sarkantyúka, sarkantyúvirág. Jobb híján ide sorolható a *csillagocska* és a *csillagvirág* is.

A csillagnak nemcsak az alakja, hanem a fénye, ragyogása is motíválhatja a névadást: lásd *csilla, csillagszar*.

A növény szűrősságára, tüskés voltára utalnak a *jaj*- előtagú nevek (például *jajrózsa*).

A NÖVÉNY SZAGA MINT A NÉVADÁS INDÍTÉKA

A növény által árasztott kellemetlen szag az indítéka a *görényfing* elnevezésnek (lásd *görényfing*).

A NÖVÉNYHEZ VALÓ VISZONYULÁS

Nemcsak a növény termésének az alakját, hanem az embereknek a növényhez való viszonyát is kifejezi a *pityóka* név a TESz. szerint. (3, 220.)

MADÁRNÉVI ELŐTAGÚ NÖVÉNYNEVEK

Sok onomatopoetikus növénynév tartalmaz hangutánzó madárnevet vagy hangutánzó eredetű állathívó szóból alakult nevet. Ezeknek a névadási motivációja elűt a többi onomatopoetikus növénynévétől, ezért ezeket a neveket itt nem vizsgálom.

III. ONOMATOPOETIKUS EREDETŰ NÖVÉNYNEVEK MÁS NYELVEKBEN

Ízelítőül következzen egy-két példa idegen nyelvekből. A növénynevek közül például a *pipacs* más nyelvekben is hangutánzó eredetű. A németben szintén sok alakváltozata van: *Klapprose, Klafferblume, Klatschmohn, Klatschrose, Klatsche*. Benkő szerint (MNy. 57, 162–169.) a németben is ugyanaz a játékos szokás lehetett a névadás alapja. Nem kizárható, hogy maga a latin *papaver* ‘mák, pipacs’ is hangutánzó eredetű, a ‘fölfűj, fölpuffad’ jelentésű *pap* szóból ered. Angolul a *poppy* ‘mák, pipacs’ jelentésű, a franciában is hangutánzó eredetű és a kakas hangjával van kapcsolatban. (Benkő, MNy. 57, 162–169.) A ‘pöfeteg, Lycoperdon’ jelentésű *-posz* és *-fing* hangutánzó utótagú elnevezések azonos jelentésű és funkciójú megfelelői egyéb nyelvekben is megvannak: például latin *Lycoperdon* (*lycos* ‘farkas’, *perdon* ‘fing’), német *Bofist, Bovist, Wolfsrauch*; francia *vesse-de loup*; orosz *áčäyřęa, áčä řõa*; szerbhorvát *babji pezdec*. (Gregor, 1978, 80., 28.) Nyilván a névadás indítéka is ugyanaz volt.

IV. SZÓALKOTÁSMÓDOK

A szóalkotásmódokat tekintve nincs lényeges eltérés az onomatopoeitikus és a többi növénynév között: mindkét esetben a legkedveltebb szóalkotásmód az összetétel, ezt követi a szóképzés. Különbség inkább abban van, hogy milyen képzők milyen alapszóhoz és hogyan kapcsolódnak: gyakoriak az igéből folyamatos melléknévi igenévképzővel alakult, majd növénynévvé válva főnevesült szavak (például *ciccogató, suttyogó, gurgolya*). (Egyébként az összetett növénynevek onomatopoeitikus előtagja is nagyon gyakran folyamatos melléknévi igenév: például *bőgőborsó, dongóvirág, forgófü.*) Jellemző az igehez közvetlenül kapcsolódó kicsinyítő képző: például *csúszóka, lengőke, tátika*. Érdeemes figyelmet fordítani azokra az onomatopoeitikus növénynevekre, amelyekbe inetimologikus hang, méghozzá mássalhangzó ékelődött be, ugyanis ez a jelenség a vizsgált szavak körében viszonylag gyakori (például *ballangó, csattangó, pippancs*).

V. SZÓCIKKEK

90

A szócikkek felépítése a következő: a címszó után szerepel a növénynév egy vagy több jelentése, latinul és magyarul a növény tudományos elnevezése. Ahol magyar elnevezés nem szerepel, ott a növény tudományos neve megegyezik a címszóval. Bizonyos címszavak előtt – csupa nagybetűvel szedve – összefoglaló címszó is szerepel. Akkor alkalmaztam ezt a megoldást, ha egy többől több növénynév is létrejött, illetve ha ugyanazzal az összetételi taggal több növénynév is kialakult. Ezt követi a szó eredete (hangutánzó, hangfestő, hangutánzó-hangfestő, indulatszó, gyermeknyelvi szó, jövevényszó, bizonytalan). Ezután következnek az elnevezésnek – ahol fontosnak találtam, ott az alakváltozatainak is – a létrejöttéről, alakulásmódjáról szóló információk. Ezután szerepel a névadás indítéka, majd az elnevezés jelentéstani jellemzői. A szócikket a növénynév onomatopoeitikus hasonnevei zárják (ha vannak), ugyanolyan félkövér betűvel kiemelve, mint maga a címszó. (Olykor nem onomatopoeitikus hasonneveket is megemlítek – dőlt betűvel –, ha ezek segítségemre lehetnek a névadás motivációjának a megfejtésében.)

A szócikkben tett utalásaim (l., vö.) más szócikkeimre utalnak: az összevetést a szerint a szempont szerint érdemes elvégezni, amelyet a szóban forgó bekezdés tárgyal. Bizonyos címszavak előtt • jel szerepel. Azokat a növényneveket jelöltem meg ilyen módon, amelyek viselői saját maguk hangot adnak. Ezzel az volt a szándékom, hogy azonnal szembeütő és egyértelmű legyen, hogy a hangutánzó eredetű nevet viselők közül melyeknek van közvetlenül közük a nevükben jelölt

névadáshoz és melyeknek nincsen. A szócikkek közé – és így a vizsgálatomba is – bevettem egyrészt növényrészneveket; másrészt olyan melléknéveket, amelyek gyakran szerepelnek növénynevekben összetélteli tagként. Azokat a szavakat (általában melléknéveket), amelyek önmagukban nem alkotnak növénynevet, csak egy másik szóval együtt, aláhúzással jelöltem. A címszavak között szerepelnek olyan nevek is, amelyeknek nemcsak növénynévi jelentésük van (például *husáng*), ezeket minden esetben jeleztem. E bevezetés után következzenek maguk a szócikkek ábécérendben.

ballangó: ‘Salsola’

Hangfestő eredetű szó.

A név a *ballag* igéből folyamatos melléknévi igenévképzővel jött létre és főnevesült (TESZ. 1. 231.) „A főnevesülés történhetett önállóan is, de főnévként kiválhatott az előtag jelentéstapadás útján a *ballangókóró* összetételből is (TESZ. 1. 232.) „A *ballangókóróból* rövidüléssel, egyszerezéssel ... magyarázhatók a *ballangkóró*, *ballankóró* és feltehető *ballakóró* változatok, amelyekből a *ballang*, *balla* önállósult” (TESZ. 1. 232.) A *ballangó* szóba *n* járulékhang iktatódott be, de a szónak nélküli változata is van (*ballagó*). Alakváltozatai közül a *barlangóban* az *l* hang elhasonulása ment végbe, vagy a szó a *barlang* analógiás hatását tükrözi (Nyirkos, 1987, 152.)

Az ördögsejkének a Kiskunságban az egyik használatos neve, a név azt fejezi ki, hogy a növényt össze a szél a mezőn, vándorol, változtatja a helyét, ballag (Móra, MNyr. 29, 16–20.) (vö.: *hentericskóró*).

Hasonnevei: **balla**, **ballagó**, **ballang**, **bandzsalgó**, **barlangó**, **ballagófü**, **ballangkóró**, **ballagófü**, **ballankóró**, **ballakóró**, **hentericskóró**.

91

báránysecsfű: ‘Sedum acre’

A háromtagú összetételnek a középső tagja gyermeknyelvi eredetű szó.

„*Egércsecsfű*, *agárcsecsfű* hasonnevei is azonos szemléletű névadás eredményei, a jelelt *varjúháj* ‘Sedum’ leveleit hasonlítva a kis állatok emlőjéhez. Ezekre a tojásdad alakú, kicsi, vastag, húsos levelekre utalnak az elnevezések” (Rácz J., kézirat, 64.)

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

Hasonnevei: **agárcsecsfű**.

bibe: ‘a virágnak az a része, amelyik a virágport felfogja’

Hangfestő eredetű gyermeknyelvi szó (TESZ. 1, 293.)

„Tudatos műszóalkotási szándék eredménye, a latin botanikai szaknyelv *stigma* ‘ua’ műszavának lefordítása” (TESZ. 1, 293.)

A névadás indítéka az volt, hogy a termőnek az említett része hegedő sebhez hasonlít (TESZ. 1, 293.)

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

billeg: ‘apró szőlőfürt; szedéskor az ágon felejtett szőlőfürt’

Hangfestő eredetű szó.

A *billeg*, *ballag* szók családjába tartozik (TESZ. 1, 301.), az igétől az *n* anorganikus hang beiktatásával különül el (vö. például *ballangó*, *csülleng*, *filleng*, *husáng*).

A szó alapjául szolgáló igék a „fityegő, billegő, ingó helyzetet, illetőleg mozgást érzékeltek” (TESZ. 1, 301.), a névadás az apró szőlőfürtök ilyenfajta helyzetére, mozgására utal.

bóbíta: ‘fészkes virágokban a magon nőtt repítő képződmény’

Hangfestő eredetű szó.

A *búb* : *bób* szóból alakult *-ita* kicsinyítő képzőbokkal (TESZ. 1, 314.)

„‘Fészkes virágokban a magon nőtt röpitő képződmény’ „jelentése tudatos műszóalkotás eredménye (TESZ. 1, 315.), a névadás a növényrész kiemelkedő, kipúposodó jellegére utal (vö. például *csucsor*, *csicsóka*).

bogáncs: 1.‘Carduns; szúrós levelű, virágú és termésű kórórszerű növény’ 2.‘ennek vagy más növénynek tüskés, szúrós termése’

Hangfestő eredetű szó. A *bog* főnévhez *-cs* kicsinyítő képző vagy ellátottságot kifejező képző járul, az *n* későbbi járulékhang (TESZ. 1, 321.)

A *bog* szó ‘kis csomó’ jelentésű, a növény „gömbölyű, tüskés, szúrós; ruhához, szörhöz gubancosan tapadó terméséről kaphatta nevét” (TESZ. 1, 321.) Tágabb értelemben *bogáncs*nak neveznek „több szúrós, lilásrózsaszín virágú, fészkesvirágzatú növényt (például egyes acatfajokat, a bojtorjánt stb.) Összetételekben is gyakori (például *szamár-bogáncs*, *hangyabogáncs*)” (CS–P, 31.).

Második jelentése rész-egész viszonyon alapuló névátvitel eredménye. Egyes acatfajoknak, illetve a bojtorjának a nevént való szereplése hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

Hasonnevei: **bogács, bógáncs.**

borzas: Melléknév, növénynevek előtagjaként, jelzőjeként fordul elő.

Hangfestő eredetű szó.

A *borzol*, *borzad*, *borzongat* stb. családjába tartozik, *-s* melléknévképzővel jött létre a többől (TESZ. 1. 351.)

Növénynevekben jelzőként szerepel, a növény szőrösségére, bolyhosságára, kócosságra utal. Pl. a *borzas turbotlya* termését „egyenletesen görbült rövid serteszőrök fedik” (Kis növényhatározó: 86.), a *borzaskatának* levelei szőrösek (Bogyósok, 184.).

bozontka: ‘Ceratophyllum’

Hangfestő eredetű szó.

A *bozont* szóból *-ka* kicsinyítő képzővel jött létre a növénynév.

A vizinövény levelei villásan szerteágazó sallangokból állnak (Erdő-mező növényei: 149.), talán az ebből adódó „bozontosság” a névadás indítéka.

bőfőgtető: ‘Eryngium campestre, ördögsekér’

Hangutánzó eredetű szó.

A *bőfőg* ige műveltető képzős származékának folyamatos melléknévi igeneve.

A névadás indítéka minden bizonnyal az, hogy okkal vagy ok nélkül bőfőgtető hatást tulajdonítottak a szóban forgó növénynek.

bubolyicska: 1.‘gumó’ 2.‘Chaerophyllum bulbosum, csemegebaraboly’. 3.‘Solanium tuberosus, burgonya’

Bizonytalan eredetű szó.

Vagy a *búb* hangfestő szóra vezethető vissza, ekkor *-la>-lya* képzővel és kicsinyítő képzővel jött létre; vagy szlovák eredetű jövevényszó (TESZ. 1. 374–375.) Hangfestő származása esetén *bóbiska* hasonneve is a *búb* szóból származik.

Ha a *búb* szóból eredeztethető, akkor ennek ‘kidudorodás, dudor’ jelentése motiválhatja a névadást (vö.: *bóbíta*, *csicsóka*, *csucsor*, *gumó*).

Második és harmadik jelentése rész-egész viszonyon alapuló névátvitel eredménye.
Hasonneve: **bóbiska**.

bubolyka: ‘Nymphaea, tündérrózsa’
Hasonneve: **hupolyag**.

buckó: ‘csomó, kidudorodás’
Hangfestő eredetű szó.

A *buc*-többől kicsinyítő képzővel jött létre (TESZ. 1. 404.)

Önállóan nem, csak összetételi tagként szerepel növénynevekben (buckafű ‘*Ammophila arenaria*’, *gyöngybuckó* ‘*Viscum album*’), a növények dudorosságára, csomóssága magyarázhatja a névadást (vö. *bunkó*, *bütyök*).

bunkó: ‘csomó, bütyök’

Bizonytalan eredetű szó, elképzelhető hangutánzó vagy hangfestő származása. (TESZ. 1. 389.)

Végződése kicsinyítő képző (TESZ. 1. 389.)

Csak összetételi tagként szerepel növénynevekben (bunkógomba ‘*Clavaria*’, *bunkós hagyma* ‘*Allium sphaerocephalum*’), jelentéséből kifolyóan a növény dudorosságára, bütykösségére utal (vö. *buckó*, *bütyök*).

bütyök: ‘csomó’

Valószínűleg egy hangfestő eredetű szócsalád tagja, a *butyók*, *bucka* stb. szavak rokona. (TESZ. 1. 104.)

Végződése kicsinyítő képző. (TESZ. 1. 104.)

Összetett növénynevekben szerepel (*szárbütykűfű* ‘*Polygonum aviculare*’), a növény bizonyos részének bütykösségére utal (vö. *bunkó*, *buckó*).

CICA:

cica: ‘barka’

Hangutánzó eredetű állathívó szó.

Hasonnevei kicsinyítő képzővel jöttek létre (*cicus*, *cicuka*, *cicula*), a *cikó* alak rövidítéssel és kicsinyítő képzővel (TESZ. 1. 432.), a *cicamaca* pedig ikerítődéssel (TESZ. 1. 427.)

A névadás indítéka az állat finom szőrzetének és a név által jelölt növényrésznek, a bolyhos, bársonyos virágzatnak a hasonlósága (TESZ. 1. 426.), erre utal a *cicabarka* elnevezés is.

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

Hasonnevei: **cicus**, **cicuka**, **cicula**, **cikó**, **cicamaca**, **cicamica**, **cicabarka**.

cicamacafa: ‘*Salix caprea*, fűzfá’

Előtagja hangutánzó eredetű.

A *cicamaca* ikerszó, „vagy a *cica* osztódásos ikerítésével vagy pedig a *cica* és a *maca* összetapadása útján, forradásos ikerítéssel jött létre”. (TESZ. 1. 427.)

Rész-egész viszonyon alapuló névátvitellel jött létre (vö.: *cica*).

Hasonneve: **cicukafa**.

cickafark: ‘Achillea’

Előtagja hangutánzó eredetű állathívószó (*cic*), illetve annak kicsinyítő képzős változata (*cica-*, *cicka-*).

A növény a *cicafark*, *cicfark*, *cicfarkúfű*, *cicfarkúkóró* stb. neveket az állati testrészhöz való hasonlósága alapján kapta; e növény molyhos, szőrös (Kis növényhatározó, 126.) (vö.: *cica*).

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

Hasonnevei: **cicfark**, **cickóró**, **cicafark**, **cicfarkúfű**, **cicfarkúkóró**, **cickafarkkóró**.

•cicegőfű: ‘Andropogon ischaemum’

Előtagja hangutánzó eredetű szó.

A gyakorító képzős hangutánzó igéhez folyamatos melléknévi igenévképző járul. A névadás motivációja a következő: „hosszúkás, lapos levelű fű, amellyel a két össze-szorított hüvelykujj közt éles, fűttenésszerű hangot lehet kelteni” (ÚMTSZ. 1. 683.) Ugyanez lehet az indítéka a *ciccogató* elnevezésnek is?

Hasonnevei: **cicögőfű**, **ciccogató** (?).

cuppánka: ‘Cuphea’

Hangutánzó eredetű szó.

A *cuppan* igéből *-ka* kicsinyítő képzővel alakult.

A *cuppan* ige „a sárban járásnak, súlyosabb test vízbe esésének hangját jeleníti meg” (TESZ. 1. 461.) Feltételezésem, hogy névadásának a motivációja megegyezhet a *csatak* és a *csattogó1* növényekével (vö. *csatak*, *csattogó1*).

CSATTOG, CSATTAN:

csatak: 1. ‘sásféle növény’ 2. ‘Dactylis glomerata, csomós ebír’

Hangutánzó eredetű szó.

Deverbális névszóképzővel vagy kicsinyítő képzővel alakult (*-k*) egy *csat-* tövű igéből.

Rapaics R. szerint (MNy.38: 297.) a *csattog* igével rokon, ami a sárban járás hangját jeleníti meg. A *csatak* szó ‘sár’ jelentésű volt eredetileg, a növény pedig élőhelye alapján kapta a nevét: ugyanis „vizes réteken növő sásféle növény” (ÚMTSZ. 1. 764.) (vö. *cuppánka*, *csattogó1*).

Térbeli érintkezésen alapuló névátvitel.

•csattanó: 1. ‘Datura stramonium, csattanó maszlag’ 2. ‘a csattanó maszlag bimbója, virága’ 3. ‘hólyagos sziléne’

Hangutánzó eredetű szó.

Az igéből melléknévi igenévképzővel alakult, *csattantó* változata szintén, de az ige mozzanatos képzős alakjából.

A gyermekjátékok egyik formája a növények bimbójával, szirmával való csattogtatás. Több növény is viseli e nevet: „a hólyagos sziléne virágcsészéjét fogják össze és pukkantják. A maszlag nagy fehér virágpártáját fogják össze zacskóvá és pukkantják” (Rapaics, MNy. 38, 297) (vö.: *patzogófü*, *pipacs*, *pitypang*, *pukkantó*).

Hasonnevei: **csattantó**, **csattanó maszlag**.

csattogó1: ‘Bolboschoenus’

Hangutánzó eredetű szó.

A *csattog* ige származéka, folyamatos melléknévi igenévképzővel jött létre.

Alapszava a sárban járás hangját idézi fel (Rapaics, Mny. 38, 297.) A *csattogó* „vizenyős helyen növvő réti gazfajta” (ÚMTSZ. 1. 769), véleményem szerint a névadás indítéka ugyanaz, mint a *csataké* (lásd *csatak*). Ráadásul a *csattogónak* van ‘vizenyős hely a legelőn’ jelentése is. (ÚMTSZ. 1. 769.)

Térbeli érintkezésen alapuló névátvitel.

Hasonneve: **csattogófű**.

•**csattogó2**: ‘Fragaria viridis, csattanó számóca’

Hangutánzó eredetű szó.

A *csattogó* és hasonnevei a *csattog* ige származékai: folyamatos melléknévi igenévképzővel alakultak, a *csattangó n* szervetlen járulékhang betoldódásával. A *csattangi* ját-szi szóképzéssel jött létre?

„Olyan fajta erdei eper, melynek gyümölcse kocsányáról leszakítva csattanó hangot ad” (ÚMTSZ. 1. 769.) — ez a névadás indítéka.

Hasonnevei: **csattangó, csattangi csattantóeper, csattogatotteper, csattogóeper, csattogóseper**.

CSENG:

csengettyűgomba: ‘Pluteus’

Előtagja hangutánzó eredetű szó.

Előtagja a *cseng* ige melléknévi igenévi alakja.

Ezeknek a gombáknak a kalapja kezdetben harang alakú (Kalmár – Makara, 1981, 143.), ez volt a névadás indítéka.

•**csengő**: ‘Rhinanthus, kakascímer’

Hangutánzó eredetű szó.

A *cseng* hangutánzó igéből melléknévi igenévképzővel jött létre.

„Magjait ... a felfűjt csészelevelek mögé rejtett tokban érleli. Ezek a kovadó tokból a csészébe rázódva még sokáig a szélben járó „csengőkóró” foglyaként csörögnek, zörögnek”. (Termések, 1988, 196.)

Hasonnevei: **csengőkóró, csörgőfű, rezgőfű²**.

csengőcske: ‘Campanula, harangvirág’

Hangutánzó eredetű szó.

A *cseng* alapszóból folyamatos melléknévi igenévképzővel és kicsinyítő képzővel jött létre, *csengettyűke* változata szintén.

Bizonyos harangvirágfélék viselik ezt a nevet, az elnevezés a növény virágkoronájának a formájára utal (Rácz, kézirat, 308.)

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

Hasonnevei: **csengettyűke, puffogtató**.

csikófark: ‘Ephedra’

Előtagja hangutánzó eredetű állathívószó.

A *csikófark* a mezei zsurló elnevezéseként (ÚMTSZ. 1, 830.) alaki hasonlóság alapján kapta a nevét. (Kis növényhatározó, 33.)

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

Hasonnevei: **csikófarkfű, csikófarkkóró**.

csikorka: ‘Gratiola officinalis’

Hangutánzó eredetű szó.

A *csikorog* ige tövéből kicsinyítő képzővel jött létre.

Névadási motivációja ismeretlen. Véleményem szerint két dologgal hozható kapcsolatba a névadás: egyrészt ismeretes hashajtó hatása, másrészt vízenyős területen él. (Erdő-mező növényei, 1980, 138.) Az utóbbi szempont alapján a *csatak* és a *csattogól* névadásával lenne rokonítható.

Hasonneve: **csikorgófű**.

CSILLOG, CSILLAN: Töve valószínűleg ősi hangfestő eredetű.

csilla: 1. 'káka' 2. 'nád hajtása' 3. 'gyékénybél'

A „csillog ige tövének igenévi alakulata”. (TESZ. 1, 527.)

A névadás indítéka nem tisztázott: „esetleg arra lehet gondolni, hogy a könnyen korhadó vízi, mocsári növények foszforeszkáló tulajdonsága az alapja”. (TESZ. 1, 527.)

csillagocska: 'Ranunculus acer, réti boglárka'

A növénynév kicsinyítő képzővel jött létre a *csillag* szóból.

A réti boglárkát valószínűleg alaki hasonlóság alapján jelöli (Kis növényhatározó). Hasonlóságon alapuló névátvitel.

csillagszar: 'moszatfajta'

Előtagja valószínűleg hangfestő eredetű szó.

„Moszatfajta, amely különösen harmatos reggeleken válik a földön láthatóvá” (ÚMTSZ. 1, 836.), feltehetően ez motiválhatta a névadást.

csillagvirág: 'Cosmos, pillangóvirág'

L. *pille*.

CSÖRGŐ-: Hangutánzó eredetű szó.

Különböző növénynevek előtagja. Folyamatos melléknévi igenévképzővel alakult, néhány összetett névben -s melléknévképzővel is előfordul (*csörgős*).

•**csörgőalma:** '??'

A névadás indítéka az ÚMTSZ. szerint a következő: a *csörgőalma* „olyan almafajta, melynek érett állapotban csörögnek a magjai” (1, 901.)

Hasonneve: **csörgősalma**.

•**csörgőfű:** 'Rhinanthus'

L. *csengő*.

CSÚCS:

csicsóka: 1. 'Helianthus tuberosus, burgonya' 2. 'a napraforgóval rokon növény, melynek megvastagodott gyökérgumói vannak'

Hangfestő eredetű szó.

Vagy „a *csúcs-ból* keletkezett -óka kicsinyítő képzőbokkal, vagy a R. *csicsó* 'csicsóka' -ka képzős alakulata. A *csicsó* maga is a *csúcs* főnév kicsinyítő -ó képzős *csucsó* származékának elhasonulások változata lehet” (TESZ. 1, 520.) A *csicsóka-picsóka* (ÚMTSZ. 1, 818.) alak ikerítéssel jött létre.

A *csúcs* 'dudor', 'valaminek a kiemelkedő része' szóból keletkezett, a nevét gumójának, termésének az alakja alapján kaphatta (vö.: *csucsor*). (TESZ. 1, 520.)

„Az első és a második jelentés régebbi adatokban nehezen választható szét egymástól. A csicsóka és a burgonya gumói ugyanis többé-kevésbé hasonlóak nemcsak alakilag, hanem felhasználási módjaikat illetően is”. (TESZ. 1, 521.)

Hasonnevei: **csecsóka, csicsóka-picsóka, picsóka, pityóka, csicsó.**

csucsor: 1. 'Solanum, burgonya' 2. 'muskátlí' 3. 'különféle gumós növények nevéként'
Alapszava hangfestő eredetű.

Nyelvújítási alkotás, a *csucsor* a *csúcs* főnév -r, *csucsorka* változata pedig -r és -ka képzős származéka. (TESZ. 1, 568.)

Különböző gumós növények nevéként szerepel, „a burgonya és a vele rokon növények gumójuk vagy termésük alapján kaphatták a nevet”. (TESZ. 1, 568.) (vö.: *csicsóka*)

Hasonneve: **csucsorka.**

•**csuhé:** 1. 'a kukoricacsövet borító levél' 2. 'a kukorica selyme'

Vitatott eredetű szó.

Vagy a *csuha* főnévvel azonos (ebben az esetben nem hangutánzó) vagy a hangutánzó *suhog*, *suhint* szavakkal rokon (TESZ. 1, 570.)

A kukoricacső borítólevelét nevezik így. „A névadás alapja a száraz csuhé suhogó hangja lehetett” (TESZ. 1, 570.) (l. *suska*).

csülleng: 'Isatis'

Alapszava hangfestő eredetű.

Nyelvújítási alkotás (Diószegi S., Fazekas M.), a *csüing* igéből jött létre játszi szónyújtással (TESZ. 1, 580.), alkotásmódjában rokonítható a *biling*-gel és a *filleng*-gel. (TESZ. 1, 580.)

A névadás motivációja is hasonló lehet, mint a *biling* és a *filleng* esetében, a növény csüngő helyzetével lehet kapcsolatban (hosszú kocsányokon csüngenek a növény levelei). (Termések, 75.)

Hasonneve: **csülleng.**

dongófü: 'Prunella vulgaris'

Az összetett szó előtagja hangutánzó eredetű.

A névadás indítéka a következő: „jó mézelő növény, és mint ilyen, szaporán dongják a méhek és dongók virágzás idején”. (Rácz, kézirat, 119.)

filleng: 'rokonértelmű a bilinggel'

Hangfestő eredetű szó.

Alapszava a *fityeg* ige, képzésmódja a *biling*, *csülleng* képzésmódjára hasonlít. (TESZ. 1, 301.)

A névadás indítéka is ugyanaz lehet, a növény fityegő, billegő helyzete, mozgása.

fintor: 'Melampyrum, csormolya'

Valószínűleg hangfestő eredetű szó.

Nyelvújítási elvonás a *fintorog*, *fintorit* igékből. (TESZ. 1, 916.)

„A növénynévi jelentés nyilván mesterséges alkotás, az elnevezés alapja azonban nem világos”. (TESZ. 1, 917.)

-FING:

görenyíng: 'Caleobdolon'

Az összetett szó utótagja hangutánzó eredetű.

A növény levele a két kéz között összedörzsölve görényszagot (bűdöset) áraszt, ez motiválta a névadást. (Rácz, kézirat, 167.)

Érintkezésen alapuló névátvitel.

•lófing: 'Lycoperdon, pöfeteggomba'

Utótagja ősi hangutánzó eredetű szó, igenévszói jellegű.

Szerepe és jelentése azonos a *-posz* és *-torty* utótagéval. E gombafajták puffanó, poszszanó hangot adnak, ha rálépnek, összeűzzák. (Gregor, Nytud.Ért. 80, 27.)

Hasonnevei: **bábafinggomba, bikafing, farkasfing, lófing, pöfing, l: pöfeteg, posz, tinótorty.**

GUB-: Valószínűleg hangfestő eredetű szó.

„Lehet, hogy a *gub-* törész a *bog* hangátvetéses változata” (TESZ. 1, 1100.), végződése kicsinyítő képző.

Az eredeti 'göngyölgődés, csomósodás' jelentés ad magyarázatot a névadásra, az elnevezés a növényrészek alakjára utal. (TESZ. 1, 1100.)

guba: 1. 'gubacs' 2.'buga mint virágzati forma' 3. 'gyümölcs, főleg gesztenye külső szőrös burka; toktermés' 4. 'mákfej' 5. 'fenyőtoboz' 6 'bimbó'.

98

gubacs: 1. 'tölgyfagubacs' 2.'bojtorján termése' 3. 'bojtorján' 4. 'fenyőtoboz' 5. 'kicsi, rosszul fejlődött gyümölcs'.

'Bojtorján' jelentése rész-egész viszonyon alapuló névátvitel eredménye.

gubó: 1.'gubacs' 2.'termés, főleg gesztenye külső burka; toktermés' 3.'buga' 4.'mákfej' 5.'fenyőtoboz'.

gumó: 'Knollen'

Hangfestő eredetű szó.

„A *gomolyít* rokonságába tartozik, de összefügghet a *gubó, guba* szavakkal is.” (TESZ. 1, 1106.) A szóvégi *-ó* igenévképző, vagy kicsinyítő-nagyító képző is lehet. (TESZ. 1, 1106.) A *gümő* a *gumó* magas hangrendű változata.

Összetételi tagként a növény gumós gyökerére utal (például *gumószeg*). (Termések, 165.)

gurgolya: 'Seseli, egyfajta ernyős virágú növény'

Hangutánzó eredetű szó.

A *gurít* ige családjába tartozik, a *gurgul* 'gurul' folyamatos melléknévi igeneve (TESZ. 1, 1108.)

„Növénynévként való felhasználásának szemléleti háttere nem világos.” (TESZ. 1, 1108.)

hentericskóró: 'Salsola'

Előtagja hangutánzó-hangfestő eredetű.

A *hempereg, hencseredik, hőmpölyget* stb. szavak rokona. (TESZ. 2, 92.)

Megegyezik a *ballangó* nevű növénnel, a névadás indítéka is ugyanaz lehet? (vö.: *ballangó*)

Hasonnevei: **balla, ballagó, ballangó, bandzsalgó, barlangó, bondor.**

hupolyag: 1. 'Nymphaea, tündérrózsa' 2. 'növény magjának hólyagszerű tokja'

Eredete bizonytalan.

Vagy a *hólyag* játszi szónyújtásával keletkezett; vagy ugyanannak a szócsaládnak a tagja, mint a *hoporjas*, ekkor hangfestő eredetű, végződése névszóképző. (TESZ. 2, 169.)

A *hupolyag* mint 'növény magjának hólyagszerű tokja' névadási indítéka az alapszó 'daganat, duzzanat' jelentésével magyarázható. Első jelentésében a névadás indítéka nem világos, talán hasonló lehet – alapszavuk hasonló jelentése folytán –, mint a *bubolykáké* (vö.: *bubolyka*).

Hasonneve: **bubolyka.**

jaj-: Növénynevek előtagjaként állhat.

„Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó” (TESZ. 2, 257.)

A *jajrózsa* ('*Rosa pimpinellifolia*') a vadrózsa egyik fajtája, „sűrűn sertetűskés száráról kapta a nevet” (Termések: 81.) Hasonló indítékú lehet véleményem szerint a *jajlinka* ('*Erysimum*') névadása (talán *szegecs* hasonneve is szúróságára utal) és a *jajkóró*, *jaj-jajkóró* ('*Cichorium*') névadása. Érdekes a *jajjajkóróban* a minél expresszívabb kifejezés érdekében a *jaj* szó megismétlése.

kígyószisz: 'Echium'

Utótagja hangutánzó eredetű.

A szó Diószegiék alkotása. (Rácz, kézirat, 214.)

Utótagja a *sziszeg* szóval állhat kapcsolatban, ami a kígyó jellegzetes, fűjásszerű hangját jeleníti meg. (TESZ. 3, 766.) A növény sajátossága, hogy virágjából a porzók és a kétágú bibe kiáll (Kis növényhatározó: 100), ez utóbbi a kígyó nyelvéhez hasonlít. Véleményem szerint ez a névadás motivációja.

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

*KÓK-:

kacs: 1. 'szőlő, borsó stb. kapaszkodója' 2. 'levélszár' 3. 'fattyúhajtás'

Hangfestő eredetű szó.

Kiterjedt szócsaládba tartozik, amelyikbe a *kuncsorog*, *kunkorodik*, *kankalin* stb. (TESZ. 2, 297.) Egyéb megnevezései főleg melléknévi igenévképzővel jöttek létre (*kunkorgó*, *kuncsorgó*, *kancsargó*, *konkorgó*) (TESZ. 2, 297.); -s melléknévképzős származéka jelzőként áll néhány növénynév előtt (*kacsos moha*).

A névadás indítéka a szócsalád alapjelentésével magyarázható ('hajlott, görbe, kunkorodott'). (TESZ. 2, 297.) (Vö.: *kankalin*, *konya*, *kunkor*.)

Hasonnevei: **kancsargó, kankó, kók, konkorgó, kuncsorgó, kunkorgó.**

kacs-karing: 'Scorpiurus, csigafű'

Előtagja hangfestő eredetű (l. *kacs*).

Utótagja a *kering* ige *karing* változata (TESZ. 2, 299.) A szó elvonás a *kacs-karingós* alapján. (TESZ. 2, 299.)

Névadási indítéka nem világos. Elképzelhető, hogy mindkét elnevezése – a *csigafű* is és a *kacs-karing* is – a növénynek vagy valamelyik részének a tekeredettségére, csavardottságára utal.

kankalin: ‘Primula’

Hangfestő eredetű szó.

Ugyanabba a szócsaládba tartozik, mint a *kacs*, *kuncsorodik*, *kunkorodik* stb. szavak (TESZ. 2, 347.) *Kankalék* hasonlóan -ék nomenképzővel jött létre. (TESZ. 2, 347.) *Konkó* és *vadbabakacsó* elnevezései népetimológias elferdítések. (TESZ. 2, 347.)

Alapszavuk jelentése ‘görbe, hajlott; görbül, hajlik’. A névadás indítéka az, hogy „a kankalin virágja a száron mintegy kampószerűen meghajolva csüng”. (TESZ. 2, 347.)

Más virágnevek is jöttek létre hasonló szemléleti alapon: például a lepényfa *kankó*, *kajla*; a nárcisz *kankó*, *kankósvirág*; a hóvirág *fehér kankós* (TESZ. 2, 347.); a salamonpecsétje *kankalinfü*; a kakasmandikó *kankuska*, *kankósdí*, *kankóvirág*, *piroskankósi*; a mezei kandilla *kankalinkó*. (ÚMTSZ.) (Vö.: *kacs*, *konya*, *kunkor*.)

Hasonnevek:

kankalin: **kankalék**, **konkó**, **vadbabakacsó**;

lepényfa: **kankó**, **kajla**;

nárcisz: **kankó**, **kankósvirág**;

hóvirág: **fehér kankós**;

salamonpecsétje: **kankalinfü**;

kakasmandikó: **kankuska**, **kankósdí**, **kankóvirág**, **piroskankósi**;

mezei kandilla: **kankalinkó**.

konya: 1. mn. ‘lehajló, lecsüngő’ 2. fn. ‘a varjúhájfélék családjába tartozó növény, köldökfű’

Hangfestő eredetű szó.

A *kunkorodik*, *kunyerál*, *kampó* stb. szavak családjába tartozik. (TESZ. 2, 559.) Végződése igenévképző. (TESZ. 2, 559.)

Jelzőként szerepel növénynevekben (például *konya zsálya* ‘*Salvia nutans*’), jelentéséből kifolyólag (‘ferde, hajlott’) a növény hajlottságára utal (vö.: *kacs*, *kankalin*, *kunkor*). Feltehetően a *köldökfű* növény esetében is ez lehet a névadás indítéka. Melléknév főnevesüléssel kapcsolatban vö. *pöfeteg*, *fehér kankós*.

kunkor: ‘*Heliotropium*’

Hangfestő eredetű szó.

Elvonás útján jött létre a hangfestő *kunkorodik*, *kunkorog* stb. szavak alapján, valószínűleg a Magyar Fűvészkönyv szerzőinek az alkotása. (TESZ. 2, 670.)

•**kotyó:** 1. ‘szilva’ 2. ‘főtt szilva’ 3. ‘túlérett gyümölcs, főleg szilva’

Hangutánzó eredetű szó.

A *kotyog* szó családjába tartozik, annak folyamatos melléknévi igeneve. (TESZ. 2, 595.) Érdekes módon a -g igeképző nélküli alakhoz járul az igenévképző.

‘Szilva’ jelentése valószínűleg a korábbi ‘főtt szilva’ és ‘túlérett szilva’ jelentésekből fejlődött ki, „a szilvalekvár főzése közben keletkezett rottyogó, fortyogó hanghatás, illetőleg a túlérett gyümölcs szotyóssága alapján”. (TESZ. 2, 595.)

‘Szilva’ jelentésben való szereplése érintkezésen alapuló névátvitel eredménye.

PATTAN, PATTOG:

lakatpattantó: ‘*Chelidonia majus*, fecskefű’

Összetett szó, utótagja hangutánzó eredetű.

Utótagja igenévi alak.

A névadás indítéka: a fecskefű „a matyó néphit szerint olyan növény, mely felnyitja a legerősebb zárat”. (Rácz, kézirat, 150.)

•**pattantyúfa**: ‘*Colutea arborescens*, dudafűrt’

Előtagja hangutánzó eredetű.

A *pattantyú* az -*n* mozzanatos képzős *pattan* ige folyamatos melléknévi igenévképzős származéka.

Termésével pukkanó hang adható (Termések:).

Hasonnevei: **hupolyagfa**, **pukkanófa**, **pukkantófa**.

•**pattogzófű**: ‘?’

Előtagja hangutánzó eredetű szó.

A *pattog* ige -*z* képzős származékának folyamatos melléknévi igeneve.

A névadás indítékára kétféle magyarázat is elképzelhető: „Virága alul fehér, hólyagocskazerű. Gyerekek felfűjják és pattogtatnak vele” (ORM.SZ.). A másik magyarázat: „Főzik a levét, pattogás (együtt melletti felpattogzó seb) ellen használják” (ORM.SZ.). Az első magyarázattal kapcsolatban vö. *csattanó*, *pipacs*, *pitypang*, *pukkantó*.

PILLOG, PILLANT:

pillangófű: ‘*Briza*, rezgőfű’

Előtagja hangutánzó-hangfestő eredetű.

Előtagja a *pill-* igető származéka.

„A növényke a szélben rezeg”, a név „a pillangó csapongó, ide-oda cikázó repülését szem előtt tartva a növény mozgására utal” (Rácz J., kézirat).

Hasonnevei: **remegőfű**, **repdesőfű**, **reszketőfű**, **rezgő**, **rezgőfű**¹.

pillangóvirág: *L. pille*.

pille: ‘*Cosmos*, pillangóvirág’

Hangutánzó-hangfestő eredetű szó.

A *pillant*, *pillog* stb. szócsalád *pill-* igetövének -*e* képzővel alakult és főnevesült folyamatos melléknévi igeneve. (TESZ. 3, 194.)

„Virágának formája és színei emlékeztetnek bizonyos lepkékre” (Rácz, kézirat, 229), ez indokolhatja a névadást. Erre utalhatnak *lepkevirág*, *pillangóvirág*, *ékeske* hasonnevei is.

Hasonnevei: **csillagvirág**, **pillangóvirág**.

PIMPINELLA:

•**pimpimparé**: ‘*Taraxacum*, gyermekláncfű’

Játszi alakítású szó, hangutánzó jelleggel.

A *pimpinella* latin eredetű növénynév játszi elferdítésével keletkezett. (TESZ. 3, 196.) Az -*aré* végződést D. Bartha Katalin a játszi képzők közé sorolja. (1958, 129.)

„A játszi szóalakításra az is lehetőséget adott, hogy a nyelvérzék a szót hangutánzónak vette; erre tárgyi alap is van: e nagyrészt üreges szárú növényfajták leszakításakor csattanó hang hallatszik (l. *pitypang*). A szó sokféle alakváltozatát is a játszi-hangutánzó alakulás magyarázza”. (TESZ. 3, 196.) (Vö.: *pimpó*, *pimpónya*.)

Hasonnevei: **pampuka**, **papatyivirág**, **pimpam**, **pimpimparévirág**, **pimpimpapa**, **pimpimpapa**, **pimpimpámpa**, **pimpimpál**, **pimpimbába**, **pípompápom**, **pimpompápom**, **pípompápa**, **pómpámpápa**, **pompompápa**, (l. *pitypang*).

•**pimpó**: ‘*Potentilla*’

Játszi alakítású szó, hangutánzó mozzanatokkal.

A latin eredetű *pimpinella* számos játszi alakítású változatának valamelyikéből (például *pimpónya*) rövidült. „Megformálódásában azonban közrejátszhattak hangutánzó

mozzanatok is, tekintve az e szócsaláddal jelölt növényfajok tulajdonságait (l. *pitypang*)” (TESZ. 3, 196.) (Vö.: *pimpimpáré, pimpónya*.)

Hasonneve: **pimpónya**.

•**pimpónya**: ‘Potentilla’

Játszi alakítású szó hangutánzó jelleggel.

A latin eredetű *pimpinella* növénynevű játszi alakítású változata. „A *pippónya* változat a *pitypang* szó *pippang* változatának hatásával is magyarázható” (TESZ. 3, 196.) (Vö.: *pimpimpáré, pimpó, pitypang*.)

Hasonneve: **pippónya, pimpó**.

•**pipacs**: ‘Papaver rhoeas’

Hangutánzó eredetű szó.

A *pattint* : *pattog* és a *paskol* : *paskol* szavak rokonságába tartozik (TESZ. 3, 202.) Számos alakváltozata van, ezek nem biztos, hogy mind egymásból fejlődtek ki, valószínűleg a hangutánzás síkján függenek össze (például *pacskó, patacs, papacs, pipancs*); népetimológiás alakulat a *papucs, papcsik, pipika* (Benkő, Mny. 57, 166–7.)

„A névadás alapja a gyerekeknek a növény egyes részeivel folytatott játékos tevékenysége, a száj elé vagy a tenyérre helyezett virágszirommal való csattogatás, pattogatás, esetleg a bimbónak a kézfejhez csattantása” (TESZ. 3, 202.) (vö.: *csattanó, pattogzófü, pitypang, pukkantó*.)

Hasonnevei: **pacskó, pipancs (pippancs), papics, papicsk, patacs, piparcs, papacs, pip (píp), pápícs, patác, pippan (pippany), pacsat, paticska, pipók, papanc, patics, pép, pipóka, pipika, pacskó, papucs, papcsik, papécsk, pitypalattyvirág, cucik**.

pipike: ‘Anthemis’

L.: *pipitér*.

pipitér: ‘Anthemis’

Bizonytalan eredetű szó.

Elképzelhető, hogy a hangfestő eredetű *púp* szóból (ami a *búb*-nak is rokona) szóhasadással létrejött *píp*-ből tréfas-játszi képzéssel keletkezett (TESZ. 3, 205.)

A névadás indítéka az, hogy „e virágok termő része ... félgömbszerűen kiemelkedik, mintegy kipúposodik a szíromlevelek közül” (TESZ. 3, 205.) Népetimológiával létrejött változatai a *piperefű* és a *pipike* (TESZ. 3, 205.)

Hasonnevei: **piperefű, pipike**.

pityóka: 1. ‘Solanum tuberosus, burgonya’ 2. ‘Helianthus tuberosus, csicsóka’

Bizonytalan eredetű szó.

Valószínűleg hangfestő, és a *pityke* főnévvel áll rokonságban; -óka végződése kicsinyítő képző (TESZ. 3, 220.) (vö.: *csicsóka*). A *picsóka* alakváltozat a *csicsóka* hatását tükrözi.

A névadás indítékáról így ír a TESZ (3, 220.): „Hangalakja a vele jelölt fogalomnak egyrészt jelentéktelen, lenézett voltára, másrészt kerekded formájára utalhat. ... A leki-csinyló jelentésárnyalatnak a szó hangalakjában való kifejeződése azzal magyarázható, hogy a szó keletkezésének időpontjában a burgonya még lenézett, jelentéktelennek tartott s ellenségesen fogadott növény volt”.

Második jelentése hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

Hasonnevei: **pityere, csicsóka**.

•**pitypang:** ‘*Taraxacum*, gyermekláncfű’

Hangutánzó eredetű szó.

A *pippang* alakváltozat kialakulásába lehet, hogy belejátszott a *pipacs* szó alakulásmódja; a *pippang* pedig hathatott a *pimpónya* szó *pippónya* változatának a létrejöttére. (TESZ. 3, 221.)

„A gyermekláncfű e nevének kialakulását a növény azon tulajdonsága magyarázza, hogy virágának az üreges szára leszakításkor csattanó hangot ad. Igen sokféle népi elnevezése közül némelyik kifejezetten is utal a csattanásra: vö. például *csattogógaz*”. (TESZ.3: 220.) (Vö.: *csattanó, pattogzófü, pipacs, pukkantó*.)

Hasonnevei: **csattogógaz, pimpang, pippang, pipevirág, pitypónya, (l. pimpimpáré).**

pocafű: ‘*Datura*, maszlag’

Előtagja hangutánzó eredetű állathívogató (malac, disznó) szó.

A TESZ. szerint (3, 229.) a névadás indítéka, a *pocafű* ‘maszlag’ jelentése kialakulásának az oka: „a maszlag termésének a tüskésdisznóhoz hasonló alakja”. Viszont a tüskésdisznót valószínűleg nem ugyanazzal a szóval hívogatták, mint a disznót (ha egyáltalán létezett külön szó a hívogatóására). Számomra nem tűnik meggyőzőnek ez a magyarázat a névadás indítékára.

PORC-: Összetett növénynevek előtagja vagy belőle képzett növénynév alapszava. Hangutánzó eredetű szó.

A *perceg, porcog, pörög* családjába tartozó *porcogó, porcika* szavak alapján elvonással jött létre a nyelvújítás korában. (TESZ, 3. 254.)

‘Kemény bütyök növények indáin’ jelentése miatt összetett növénynevekben a növény bütykös szárára utal (vö.: *bütyök, bukok, csúcs*). A *keserűfüre* (= *porcs, porcsfű*) utaló nevek esetében a *porc* szó keveredett az olasz eredetű *porcs* (porcino ‘disznófű’) szóval, ámbar ennek a növénynek a szára is bütykös. (TESZ. 3, 254.)

porcfű, porcgyom, porcika: ‘*Herniaria*’

porcogófü: ‘*Capsella bursapastoris*, pásztortáska’

porcfű, porcogópázsit, porcsfű, (szárbütykűfű): ‘*Polygonum aviculare*, porcsinkerőfű’.

•**posz:** ‘*Lycoperdon*, pöfeteggomba’

Hangutánzó eredetű szó.

Elvonás a *poszog* igéből vagy nomenverbum maradvány. (TESZ. 3, 264.) Összetételi tagként van magas hangrendű párja: *banyapössz*. Szerepel önállóan (*posz*), gombanevek előtagjában (*poszogomba*), gyakrabban az utótagjukban (*agnőposz, disznőposz, lóposz*), a *poszog, poszogat* gyakorító képzős igék melléknévi igenévi származékával is (*lóposzogó, banyaposszogató*) (Gregor, Nytud. Ért. 80, 26–7.)

A névadás indítéka ugyanaz, mint a *-fing, pöfeteg, tinótorty* esetében.

Hasonnevei: **agnőposz, banyaposz, banyaposszogató, banyapössz, disznőposz, lóposz, lóposzogó, lúdposz, poszogomba;** l. még: **pöfeteg; -fing; tinótorty.**

PÖFFESZT, PUFFAD:

•**pöfeteg:** ‘*Lycoperdon*’

Hangutánzó-hangfestő eredetű.

A *pöffeszt, püffed, puffad* stb. szavak családjába tartozik, a *pöfeteg* az igéből *-eteg*, a *pöffedék -ék* deverbális névszóképzővel jött létre. (TESZ. 3, 274.)

A névadás indítékával kapcsolatban vö. *-fing, posz, -torty*: „Bizonyos gombák természetesen akkor ad puffanó hangot, ha rálépünk” (Rapaics, MNy. 38, 296.) A pöfeteggombának a gomba duzzadságára utaló elnevezése még a *puhatag*. (TESZ. 3, 274.)

Hasonnevei: **pöffedék, puhatag**; l. még: *-fing; posz; tinótorty*.

puffogató: ‘Campanula, harangvirág’

Hangutánzó-hangfestő eredetű szó.

A *puffad, pöffed* stb. szavak családjába tartozik, a *puffog* ige műveltető képzős alakjából folyamatos melléknévi igenévképzővel alakult.

A harangvirág nevű növényt jelöli, a névadás indítéka nem világos.

Hasonneve: **csengettyűke**.

prüsszentőfü: 1. ‘Veratrum alba, fehér zászpa’ 2. ‘Achillea ptarmica, kenyérbél cickafark’

Előtagja hangutánzó eredetű szó.

Az előtag a mozzanatos képzős igéből folyamatos melléknévi igenévképzővel alakult.

A névadás indítéka nem világos. A növény valószínűleg tüszentést, orrfolyást idéző elő (például a szagával?), erre a tulajdonságára utal *náthafű* elnevezése is.

PUKKAN-:

halpukkantó: ‘szőlőfajta’

Utótagja hangutánzó eredetű szó.

Alkotásmódjával kapcsolatban vö. *pukkantó*.

A névadás motivációja a következő: „külső hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye, hiszen bogója nagy, ovális, húsos, halhólyagszerű” (Rácz, Nyr. 124/3, 332.)

•pukkantó: ‘Datura, maszlag’

Hangutánzó eredetű szó.

Alakváltozataival együtt a *pukkan* : *pakkan* ige műveltető képzős alakjából -ó (*pukkantó, pakkantó, puttyantó*), illetve -ú (*pukkantyú, pakkantyú*) melléknévi igenévképzővel jöttek létre. A *putyóka* az ige *ty*-s tövéből -óka kicsinyítő képzőbokkal alakult.

A névadás motivációja ugyanaz, mint a *csattanó* esetében (Rapaics, MNy. 38, 297.), sőt mindkettő a maszlag növényt (is) jelöli.

Hasonnevei: **csattanó, csattanóvirág, pakkantó, pakkantyú, pikkantyú, putyóka, puttyantó**.

•pukkanófa, pukkantófa: L.: *pattantyúfa*.

remegőfü: ‘Briza, rezgőfü’

Előtagja valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű.

A *remeg* igéből folyamatos melléknévi igenévképzővel jött létre.

Az ige eredetileg reszkető mozgást jelölt (TESZ. 3, 374.) Megegyezik a *rezgőfü*¹ nevű növénytel, a névadás indítéka is ugyanaz (vö. *rezgőfü*¹).

Hasonnevei: **pillangófü, repdesőfü, reszketőfü, rezgő, rezgőfü**¹.

repdesőfü: ‘Briza, rezgőfü’

Előtagja hangfestő eredetű.

A *rep*-tövből (TESZ. 3, 389.) gyakorító igeképzővel létrejött ige folyamatos melléknévi igeneve.

Ugyanazt a növényt jelöli, mint a *rezgőfű*¹, a névadás indítéka is ugyanaz (l.: *rezgőfű*¹).

Hasonnevei: **pillangófű, remegőfű, reszketőfű, rezgő, rezgőfű**¹.

rettegőfű: ‘*Gentiana pneumonanthe*, kornistárnics’

Előtagja valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű.

A *retteg* igéből folyamatos melléknévi igenévképzővel jött létre. A *reng, remeg, rezeg* igékkel csak a hangutánzás-hangfestés síkján függ össze, etimológiailag nem. (TESZ. 3, 399.)

„Tagjainak hangalakja eredetileg a konkrét rezgéssel, reszketéssel kapcsolatos hang-és mozgásképzetet jelenítette meg”. (TESZ. 3, 399.) Feltételezem, hogy a névadás indítéka hasonló lehet, mint a *rezgőfű*¹-é (l.: *rezgőfű*¹).

REZEG:

reszketeg: ‘*Anemona nemorosa*, berki szellőrózsa’

Hangfestő eredetű szó.

Az alapszavául szolgáló *rez-* igetövből deverbális nomenképzővel, *-eteg* melléknévképzővel alakult (TESZ.3: 394), majd főnevesült (a főnevesüléssel kapcsolatban vö.: *pöfete*g).

Az alapige eredeti jelentése ‘ide-oda mozog’ (TESZ. 3, 394.), a névadás indítéka hasonló lehet, mint a *rezgőfű*¹-é (l.: *rezgőfű*¹).

reszketőfű: ‘*Briza*, *rezgőfű*’

Előtagja hangfestő eredetű szó.

A *rezeg, rezzen* stb. szócsalád *rez-* tövéből alakult (TESZ. 3, 394.) A növénynevben az *ige* melléknévi igenévi alakja szerepel.

Ide-oda mozgást érzékeltet a hangalakjával, megegyezik a *rezgőfű*¹ nevű növényvel, a névadás indítéka is ugyanaz (l.: *rezgőfű*¹).

Hasonnevei: **pillangófű, remegőfű, repdesőfű, reszketőfű, rezgő, rezgőfű**¹.

rezgőfű¹: ‘*Briza*’

Előtagja hangfestő eredetű szó.

Az ide-oda mozgást kifejező *rezeg* igének a folyamatos melléknévi igeneve. Hasonneve (rezgő) önmagában, utótag nélkül áll.

A névadás motivációja: „Vékony, elágazó szárú, teteje tele minden mozdulatra rezgő, apró szürkészöld, finom levélkés magházakból összetett gömböcskékkel” (ORM.SZ.).

Hasonnevei: **pillangóvirág, remegőfű, repdesőfű, reszketőfű, rezgő**.

• **rezgőfű**²: ‘*Rhinanthus*, kakascímer’

L. *csengő*.

rezgőke: ‘*Gypsophila*, fátymvirág’

Hangfestő eredetű szó.

Alapszavából kicsinyítő képzőbokkal jött létre.

A névadás indítéka talán hasonló, mint a *rezgőfű*¹ (vö.: *rezgőfű*¹, *rezgőfű*²).

rezgő nyár: ‘*Populus tremula*’

Előtagja hangfestő eredetű.

Előtagjának keletkezési módját l.: *rezgőfű*¹. Itt a *rezgő* jelzői funkciója.

A névadás indítéka az, hogy a leveleit „a lemez síkjára merőleges lapított nyél a leg-

kisebb szélre mozgásba hozza” (Erdő-mező növényei: 45). A fafajta egyéb nevei ugyanerre a tulajdonságára vonatkoznak.

Hasonnevei: **reszketőfa, reszketeges nyár.**

sarkantyúka: ‘Tropaeolum majus’

Hangfestő eredetű szó.

A *sarkantyú* szóból *-ka* kicsinyítő képzővel jött létre.

A növény a nevét bizonyos részének a sarkantyúhoz való alaki hasonlósága alapján kaphatta: „a három hátsó csészelevel sarkantyúban végződik” (Kis növényhatározó: 94.)

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

Hasonnevei: **bírószarkantyú, sarkantyúvirág.**

sömörfű: ‘Ranunculus flammula, békaboglárka’

Előtagja vitatott eredetű szó.

Elképzeltető hangfestő eredete („hangalakja eredetileg az összezúgódást, ráncosodást jeleníthette meg”); vagy a *szem* szó származéka. (TESZ. 3, 579.)

A névadás indítéka nem ismert. Véleményem szerint vagy külső hasonlóság motiválhatta a névadást, vagy a betegség elleni gyógyító hatásra utal a név (mint például *varfű*). Vajon *lángfű* és *sebesítőfű* hasonnevei a növénynek ugyanarra a tulajdonságára utalnak, mint a *sömörfű*?

SUHOG:

husáng: 1. ‘Ferula sadleriana’ 2. ‘nagymeretű facsemete /suháng/’

Hangutánzó eredetű szó.

A *suhog* igéből hangátviteléssel jött létre, képzésmódja kapcsolatba hozható a *biling*, *csülleng*, *filleng* képzésmódjával. (TESZ. 2, 173.)

Első jelentése – a növény latin neve alapján (ferula) – tudatos műszóalkotás eredménye (TESZ. 2, 173.); az elnevezés a növény termetére (magasságára, egyenességére) utal, akárcsak *botfű* hasonneve.

Hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

•**suharc:** ‘Ferulago, mézgabürök’

Hangutánzó eredetű szó.

A hangutánzó *suhog* ige családjába tartozik (vö.: *husáng*), végződésének az alakulásmódja nem tisztázott. (TESZ. 3, 613.)

A névadás indítéka nem világos. Sásféle növényt jelöl, elképzelhető, hogy a növény *suhogó* hangja motiválta a névadást? Esetleg *ütőke* hasonneve is erre utal.

•**suska:** ‘a kukorica borítólevele’

Szláv jövevényszó, az azonos jelentésű *sústya* (‘kukorica borítólevele’) átvétele. (TESZ. 3, 621.)

Mi az oka annak, hogy felvettem az onomatopoeitikus növénynevek közé? Sok kicsinyítő képzős változata alakult (*suskó, susok, susorka, susujka*), „a kicsinyítő képzős fejlődéshez az is hozzájárulhatott, hogy a magyar nyelvérzék a szót a *susog* igehez kapcsolhatta, a száraz kukoricacső hántásakor hallható hang alapján” (TESZ. 3, 621.) (vö.: *csuhé*).

Hasonnevei: **suskó, susok, susorka, susujka.**

•**susogófa:** ‘*Cedrela sinensis*’

Előtagja hangutánzó eredetű szó.

A *susog* igéből melléknévi igenévképzővel jött létre.

A névadás motivációja nem világos. A szó hangalakja „a halkán zúgó, zizegő stb. hangjelenségeket érzékelteti” (TESZ. 3, 622.), ezzel lehet összefüggésben a névadás.

•**suttyogó:** ‘*Calysteiga*, sövényuszulák’

Hangutánzó eredetű szó.

A *suttyog* igéből melléknévi igenévképzővel jött létre.

A névadás indítéka nem világos. A TESZ. szerint (3, 625.) a *suttyog* igének ‘suhog’ jelentése is van, valószínűleg ezzel a jelentéssel függ össze valamiképpen a sövényuszulák *suttyogó* elnevezése (vö.: *suharc*, *husáng*).

szotyola: 1. ‘napraforgó’ 2. ‘napraforgómag’

Hangutánzó eredetű.

A *szottyán*, *szotyog*, *szotyol* szavak családjához tartozik, a *szotyol* (‘ütöget, vereget; ütögetéssel puhít’) igéből melléknévi igenévképzővel jött létre. (TESZ. 3, 790.)

„Jelentésének kialakulása vagy azzal függ össze, hogy a napraforgó magját a tányérből bottal szokták kivenni, vagy pedig az olajütés képzele adott indítékok kialakulásához.” (TESZ. 3, 790.)

Második jelentése rész-egész viszonyon alapuló névátvitel eredménye.

szunnyadó: ‘*Galanthus nivalis*, hóvirág’

Bizonytalan eredetű, talán hangfestő szó.

Feltételezésem, hogy a növény lehajtott feje indokolja a névadást, erre utalnak a növény *fehér kankós*, *nyakaszegett*, *nyakaszakadt* elnevezései is (vö.: *fehér kankós*).

Hasonneve: **fehér kankós**.

tátika: ‘Antirrhinum, oroszlánszáj’

Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű szó.

A *tár* és a *tág* szavak rokona, a szájtátás mozgásképzetére utaló *tát* igéből jött létre (TESZ. 3, 864.) kicsinyítő képzőbokkal. Más változatai szintén kicsinyítő képzővel alakultak (*táticska*, *tátocska*, *tátincs*), illetve folyamatos melléknévi igenévképzővel (*tátogó*, *tátogató*, *tátintó*).

A névadás magyarázata: a „párta felső és alsó ajkától formált „száj” csak a megporzó rovarok erőteljes vagy ujjunk gyengéd nyomására nyílik fel, egyébként az alsó ajak ki-domborodása a száját lezárja”. (Termések, 194.) Erre utalnak a növénynek *oroszlánszáj* és *medveszáj* elnevezései is.

Hasonnevei: **táticska**, **tátincs**, **tátintó**, **tátocska**, **tátogató**, **tátogó**, **tátos**, **tátosvirág**.

•**tinótorty:** ‘*Lycoperdon*, pöfeteggomba’

Utótagja hangutánzó eredetű szó.

A névadás indítéka megegyezik a -*fing* és -*posz* utótagúakéval (Gregor, Nytud. Ért. 80, 27.) (vö.: -*fing*, -*posz*).

Hasonneveit l.: -*fing*, **posz**, **pöfeteg**.

-**TOP:** ‘láb’

Összetett növénynevek utótagjaként fordul elő.

Hangutánzó eredetű szó.

A *tapos*, *topog*, *toppan* stb. szócsalád alapszavával azonos. (TESZ. 3, 940.) Alakulásmódja a TESZ. szerint kétféleképpen is magyarázható: A *top* : *tap* lehet ősi nomenverbum, amelynek megfelelői talán az uráli korig visszamennek; ez esetben az egész szócsalád ebből a töből sarjadt. Lehetséges azonban az is, hogy a viszonylag kései biztos előfordulású *top* főnév és ige elvonás a *tapos*, *topog* stb. igék alapján”. (3, 940.)

csibetopp: ‘Ornithopus’

L.: *csibeláb*.

farkastop: ‘Lycopodium’

Vélhetőleg szintén alaki hasonlóság motiválta a névadást.

libatop: ‘Chenopodium’

Nyelvújítási tükörszó (l.: *libaláb*).

A névadás alapja a növény levelei és a liba talpa közötti hasonlóság (Rácz, Nyr. 124/3, 333.), erre utalnak a növénynek *libaláb*, *libatalpú* stb. elnevezései is (l.: *libaláb*).

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

Hasonnevei: **libatopp**, **libatoppan**, **libatíppan**, **libaláb**, **libalábúfű**, **libatalpú**.

vicsor: ‘Lathraea squamaria’

Valószínűleg hangfestő eredetű szó.

A *vicsor* a *vicsorog* igéből jött létre szóelvonás eredményeként (TESZ. 3, 1142.), a *vicsorgó* elnevezés pedig folyamatos melléknévi igenévképzővel.

A névadás indítéka valószínűleg hasonló, mint a *tátika*é (vö.: *tátika*), a *tát* a száj kitátásának, a *vicsorog* a száj széthúzásának a mozgásképzetét idézi föl. (TESZ. 3, 1142.)

Hasonlóságon alapuló névátvitel.

Hasonneve: **vicsorgó**.

•zörgőfű: ‘Crepis’

Előtagja a hangutánzó eredetű.

A *zörög* ige folyamatos melléknévi igeneve.

A névadás indítékában talán rokonítható a *csengővel*?

zsurló: ‘Equisetum’

Vitatott eredetű szó.

Alapszava, a *súrol* vagy „hangutánzó szóként keletkezett a surrogó hangot adó érintés, dörzsölés kifejezésére”, vagy német jövevényszó (TESZ. 3, 1229.). Jelentéstapadással önállósult a *súrlófű*-ből. (TESZ. 3, 1229.)

A mezei zsurlót „régén önedények tisztítására használták” (Erdő-mező növényei: 123), tehát súrolásra. Ez magyarázza a névadást. Erre utalnak a növénynek más elnevezései is: *cindrót*, *cimmosófű*, *kannamosófű*, *sikár*, *siklófű*, *tálmosófű*.

IRODALOM

Benkő Loránd (1967–1984, főszerk.): *A magyar nyelv történeti – etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bálint Sándor (1957): *Szegedi szótár I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Benkő Loránd: Pipacs. Egy hangutánzó szó etimológiai problémái. *MNy.*, 57, 162–169.
- Blamey, Marjorie – Blamey, Philip (1988): *Termések erdön, réten*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Csapody István – Csapody Vera – Jávorka Sándor (1981): *Erdő-mező növényei*. Natura, Budapest.
- Csapody Vera – Priszter Szaniszló (1966): *Magyar növénynevek szótára*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Grau – Jung – Műnker (1996): *Bogyósok, vadon termő zöldszégnövények, gyógynövények*. Magyar Könyvklub.
- Gregor Ferenc (1973): Magyar népi gombanevek. *NyitódÉrt.*, 80. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Halászné Zelnik Katalin (1987): *Moldvai csángó növénynevek*. Budapest. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 36).
- Juhász Dezső (1989): Toponímia és onomatopoeia. *MNyTK.*, 183, 116–119. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kalmár Zoltán – Makara György (1981): *Ehető és mérges gombák*. Natura, Budapest.
- Móra Ferenc: Népies növénynevek a Kiskunság flórájában. *Nyr.*, 29, 16–20.
- Nyirkos István (1987): *Az inetimológikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen.
- Órmánysági szótár*. (1952, szerk.): Keresztes Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz János: Agármony és bakszakáll. *Nyr.*, 124, 1, 118–125.
- Rácz János: Húr szavunk a növénynevekben. *Nyr.*, 124, 2.
- Rácz János: *Nyr.* 124, 3, 329–337.
- Rácz János (2001): *Allatnevet tartalmazó növénynevek* (kézirat).
- Rapaics Raymund: Hangutánzó növénynevek. *MNy.*, 38, 296–297.
- Simon Tibor – Csapody Vera (1978): *Kis növényhatározó*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Új magyar tájszótár*. (1979) Főszerk.: B. Lőrinczy Éva, Akadémiai Kiadó, Budapest.

ZÁNTÓ EDINA NÖVÉNYNEVES HELYNEVEK IDEGEN NYELVTERÜLETEN

Növénynevek gyakran adják az alapját helyneveknek, akár dűlőről, akár hegyről, településről, folyóról stb. van szó. Ez a jelenség természetesen nemcsak Magyarországon gyakori, hanem a világ bármely országában, bármely nyelvében így van, tehát névtani univerzáléről van szó. Bizonyításképpen vizsgáljuk meg, hogy a külföldi szakirodalomban hogyan tükröződik ez a kérdés.

Ekwall a *Studies on English Place-Names* (1936) című munkájában külön fejezetet szentel a növény- és faneveket tartalmazó korai helyneveknek. Felosztja a növényeket csoportokra (például gabona, fa, borkor), ezeken belül pedig növények szerint halad. A szócikkek tartalmazzák a legkorábbi adatokat, a növénynév óangol (OE) formáját és a magyarázatokat.

110

A gabonafélékről megállapítja, hogy a korai helynevekben az *árpa*, *búza*, *rozs* nagyon gyakori (szemben a magyar helynevekkel), míg a *zab* csak későbbi adatokban jelenik meg. A *zab* egy különleges formájával (*pill-oat*) foglalkozik bővebben, amely ma már nem él, de a korai helynevekben nagyon gyakori: 1113: *Pilatehala*, 1271: *Pilatonhall*.

A különböző növények kategóriájába kerül a *kakukkszekfű* (ragged robin), *gomborka* (cuscutea – bár a jelentése változó), *vidrafű* (buckbean) *mályva* (mallow), *orvosi pemetefű* (horehound), *nád* (reed), *festőbuzér* (madder), *tárnics* (gentian), *laboda* (orach) stb. (A zárójelbe tett adatok a mai alakot tartalmazzák, nem az óangolt.) Ezekkel a növényekkel – kivéve a nádat – nem találkozhatunk a magyar helynevekben. Természetesen ennek oka a növények eltérő gyakorisága, az éghajlati különbség, illetve az, hogy a magyar helynevekben viszonylag ritka a lágyszárú erdei, mezei növény.

A bokrok, fák között találjuk a *rekettyét* (furze), a *galagonya* bogyóját (haw), a *körte* egy fajtáját (whitebeam), a *vadrózsát* (wild rosebush), a *bodzát* (elder-tree), a *magyalt* (holly), a *szilvát* (plum-tree), és a *hegyi szilt* (wych elm). Az itt felsorolt növények mindegyike előfordul a mi helyneveinkben is, sőt általában nagyon gyakoriak (a magyar kivételével).

Ekwall másik műve a *The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names* (4. kiad. 1991) is természetesen helynevekkel foglalkozik. Mivel szótár, így csak a bevezetőben mond egy-két gondolatot a

helynevekről. Említ egy pár növénynevet, amelyekből helynév keletkezhetett, elsősorban a gabonákból és a gyümölcsfélékből (*alma, körte, szilva, cseresznye*). Ezek nagyon sokszor megkülönböztető elemek. A szócikkek felépítése hasonló az FNESz. szócikkeinek felépítéséhez. Tartalmazza a címszó lokalizálását, a korai adatokat és a magyarázatot, például: „**Nurstead** K [Notestede DB, Nutstede 1242 Fees], N ~ Sf [Hnutstede c 995 BCS 1289]. 'Place where nuts grew'” (olyan hely, ahol dió nőtt). (Ekwall, 1991. 346.) A növénynevek közül csak néhányat néztem meg a szótárban (*tölgy, kőris, éger, dió, csipkebokor, fűz, nád*), de ezek éppen olyan gyakoriak, mint nálunk.

Reaney is említ munkájában, a *The Origin of English Place Names*-ben (4. kiad. 1969) egy néhány növénynevet. Ez a mű az angol helynevek eredetével foglalkozik, így történeti adatok sokaságát dolgozza fel. A mezőnevekről megállapítja, hogy a többségük a *Long Close, Short Ground* és a *Ryeland* (Rozsföld) típusba tartozik, és kevés az igazán érdekes név. Ilyen példaként tartja számon a *Croushulledowne* helynevet 1380-ból, melynek az első eleme az óangol *crôh*, jelentése sáfrány, ennek párja az 1675-ből való *Saffron ground furlong*, ahol már a ma használatos alakot (*saffron*) építették bele a helynévbe. A *bean* (*bab*) kérdésének is szentel pár gondolatot. Gyakori név Northamptonshire-ben és Cambridgeshire-ben. Az óangol alakja *bçan*, helynevekben a következő alakokban fordul elő (a teljesség igénye nélkül): *Bampton, Banstead, Benacre, Binstead*. A *bean-land* általánosan elterjedt alak Northamptonshire-ben, és különböző formákban fordul elő: *Banlands, Bantlands, Bandilands, Ballands* stb.

Cameron az *English Place Names* (2. kiad. 1969) című munkájában jó néhány növényt számba vesz, amelyek helynevek alapjaivá váltak. Hegyek, erdők, tisztások neveiben gyakori a növénynév. A motiváció okaiként hasonló szempontokat jelöl meg, mint a magyar névtudomány. A következő növényeket sorolja fel hegynevek részeként: „'rye' [rozs] at *Raydon, Reydon*, 'wheat' [búza] at *Whaddon*, 'clover' [lóhere] at *Claverdon*, 'broom' [rekettye] at *Brandon* [...] *Bromden*, and 'fern' [páfrány] at *Faringdon*, while *Black Heddon* means 'heather-covered hill' [hangával fedett hegy]”. (Cameron, 1969, 174.)

A helynevek első eleme is lehet fánév: *Mappleborough* (*maple* – juhar), *Thornborough* (*thorn* – csipkebokor), *Limber* (*lime-tree* – hársfa), lehet gabonaféleség: *Whatborough* (*wheat* – búza), lehet más növény is: *Farmborough, Farnborough* (*fern* – páfrány).

A völgyneveknél a következő növényeket veszi sorra: *Barden* (*badley* – árpa), *Hebden* (*hip* – csipkebogyó), *Croydon* (*wild saffron* – vadsáfrány óangol alakjából), *Hesleden* (*hazel* – mogyoró), *Sawdon* (*sallow* – fűzfa), *Yewden* (*yew* – tiszafa).

Nagyon gyakori, amikor a helynév *-ley*-re végződik, hogy növénynév áll előtte. A következőket sorolja a fák közül példának, és megjegyzi,

hogy szinte minden honos fafajta helynév alapjává válhat: *alder* (éger) – *Alderley*, *ash* (kőris) – *Ashley*, *aspen* (rezgő nyárfa), *birch* (nyír), *box* (puszpáng), *bramble* (földi szeder), *elm* (szilfa) – *Almeley*, *hawthorn* (galagonya), *hazel* (mogyoró), *lime* (hárs) – *Lindley*, *maple* (juhar), *oak* (tölgy), *plum* (szilva), *spruce* (lucfenyő) – *Sapley*, *willow* (fűzfa), *wychelm* (hegyi szil), *yew* (tiszafa), illetve a termesztett növények közül: *flax* (len), *oat* (zab) – *Oteley*, *wheat* (búza). Hasonlóképpen más növényekből is származik helynév: *bent grass* (szittyó vagy tippán) – *Bentley*, *broom* (rekettye), *clover* (lóhere), *fern* (páfrány), *furze* (rekettye) – *Farsley*, *reed* (nád), *teasel* (takácsmácsonya) – *Tasley*.

A fanevek nagyrészt megegyeznek a nálunk használatosakkal, de a termények, illetve a többi növény egy része eltér a magyar helynevekben előfordulótól.

Matthews nemcsak Nagy-Britannia helyneveit vizsgálja meg a *Place-Names of the English-Speaking World* (1972) című munkájában, hanem olyan területeket is, ahol angolul beszélnek.

Az angolszászok lelkes favágók voltak, és körülbelül harminc fafaját ismertek. Mivel a leggyakoribb növények a tölgy, a kőris, a csipkebokor voltak, így ezek szerepelnek sokszor a helynevekben, bár nem a mai hangalakjukban.

A csipkebokorról azért neveztek el sok területet, mert a farmokat körbeültették sövényként vele, és a farm megkapta a növény nevét. A fűzfa vizes területek növénye, kosárfonásra használják, így gyakran válik helynév alapjává: *Welwyn*, *Selborne*, *Withycombe* (három elnevezést említ a fűzfára, ezért különbözik a felsorolt nevek alakja). Az alma, a szilva, a körte vadon nőttek, gyümölcsükről mégis neveztek el területeket: *Pirton* (körte), *Plumpton*, *Plymouth* (szilva). A leggyakoribb az alma, hiszen leginkább ehető a gyümölcse, és őshonos a dión kívül: *Appleby*, *Appleton*, *Applegarth*, *Appledore* stb.

A kisebb növények közül nagyon gyakori volt a rekettye, amit az is bizonyít, hogy nem egy elnevezést használnak rá (*broom*, *furze*, *gorse*), de mára kiirtották a növényt. Ettől függetlenül a helynevek megőrizték az emlékét: *Bromfield*, *Brampton*, *Brandon* stb. A páfrány (*fern*) szintén gyakori növény volt. Az óangol *fearn* alak található meg *Farn-*, *Far-* alakban helynevekben: *Farnham*, *Farnborough*, *Farndon*, *Farleigh* stb. Vadvirágot ritkán fedezhetünk fel a helynevekben, de egy-két példát azért találni: *Primrose Hill* (kankalin), *Bluebell Wood* (harangvirág), *Cresswell* (zsázsa).

Végül ezekből a növény- és helynevekből azt a következtetést vonta le Matthews, hogy az angolszászok jól ismerték környezetüket és autentikus képet hagytak a vidékről, ahogy látták, érzékelték.

Field összeállította az angol mezőnevek szótárát (*English Field-Names*, 2. kiad. 1982), bár nem mindegyik név került be a szótárba, mert például a tulajdonosról elnevezett területeket kihagyta. Művének

bevezetőjében megállapítja, hogy viszonylag kevés forrás állt rendelkezésére, mert ezek a nevek jóval gyakoribbak az élő névhasználatban, mint írásban, és nem annyira állandóak; ha megváltozik a határ képe, megváltozhat a név is. Munkájában arra a kérdésre keresi a választ, hogy mit jelentenek a nevek („What does this name mean?”). Meghatározza a mező fogalmát, majd megállapítja, hogy ugyanazzal a módszerrel nevezik el napjainkban is a területeket, mint régen. Megvizsgálja a nevek szerkezeti felépítését: arra az eredményre jut, hogy leggyakrabban egy szóból állnak. Foglalkozik a névadás motivációjával, és hasonló kategóriákat állapít meg, mint amelyeket mi használunk: tulajdonos, méret, távolság, a föld minősége, mezőgazdasági termények és munkálatok, épületek, állatok, alak, történeti jelentőség stb. Végül a helynevek nyelvi viszonyait mutatja be, például: a hivatalosan leírt nevek a mérvadóak, de ezek – sajnos – elfedik a helyi jellegzetességeket, hiszen egy névnek több változata is lehet.

A növénynevekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a nevek gyakran utalnak a gazdaság múltjára, például az évszázadokkal ezelőtt termelt gabonákra. Sokszor találhatunk terményekről, zöldségekről, gyümölcsökről elnevezett helyeket. Vadnövények, páfrány, gyógynövények, bokrok is részét képezhetik mezőneveknek.

A szótári részből válogattam néhány olyan helynevet, melynek alapja növény neve. A szócikkek lokalizálják ezeket a mezőneveket, tartalmazzák a névváltozatokat, a név jelentését, adott esetben az óangol (OE), óskandináv (ON) vagy közé pangol (ME) alakot, amelyből a név létrejöhett, némelyik alkalommal még az adat előfordulásának idejét is.

Az égerfa (*alder*) nevét gyakran tartalmazzák helynevek, akár a mai alakban is: *Alder Bungs*, *Alderlands*, *Alderley*, *Alder Meadow*, *(The) Alders* stb. – ‘land on which alder trees grew’. Óangol alakja (*alor*) szerepel az *Allas* helynévben, ‘(land with) alder trees’.

Az alma (*apple*), a kőris (*ash*), a nyír (*birch*), a tölgy (*oak*), a zab (*oat*), a csipkebokor (*thorn*), a fűz (*willow*) viszonylag gyakran fellelhetők mezőnevekben:

Apley, *Appelhraye*, *Apple Croft*, *Apple Field*, *Apple Garth* (ON *apaldrs-garðr*), *Appletree Fields & Shaw*, *West Apple Tree* (*West-apeltre* 1207) stb.

Ash, *Ash Furlong(s)* (*Aschforlong* 1382), *Ash Hedge Close*, *Ashen Hill* stb.

Birchanger, *Birch Hill* (*Byrkhill* 1350), *Birch Ley Wood* (*Burcheley* 1538), *Birchen Field*, *Birk Rigg*, *Burks* (ON *birkī*) stb.

Oak and Elm (szilfa) *Piece*, *Oak Close*, *Oak Field* (*Okefeld* 1422), *Oaklands*, *Oaky Leasow* stb.

Oat Arrish, *Oat Close*, *Oat Edditch*, *Oat Etch* stb.

Thornhanger, *Thornhill*, *Thorny Field*, *Thorn Tree Balk* stb.

Willow Wood, *Willow Bed*, *Willow Garth(s)*, *Willow Hall*, *Willy Park* stb.

Egy-két ritkább növény is alkothat helynevet: *Almond Field* 'land by, or containing, almond trees' – mandula; *Fernel, Ferny Field* 'land covered fern' – páfrány; *Fir Tree Close, Fir Tree Piece* 'land near, or containing, fir trees' – (erdei)fenyő; *Fitch Field* – bükköny (vetch); *Nut Binns, Nuthangers, Nut Wood* – dió; *White Thorn Breck* (OE *br̥sc*) – kőkeny; *Wicken, Wicken Meadow* (OE *cwicen*) – berkenye (rowan tree).

Gould a *Looking at Place Names* (1978) című munkájában sorra veszi a helynévtípusokat (például víznevek, útnevek, farmnevek, mezőnevek stb.) és a helynevek eredet szerinti csoportjait (például kelta). Néhány mondat erejéig foglalkozik a növényneveket tartalmazó helynevekkel a farm- és mezőnevek között. Egynémely farmnév meghatározza a farm típusát: *Manor Farm, Copse Farm, Ryefields Farm* (rozsmező). A távolság, a méret, a talaj minősége mellett természetesen megtaláljuk a növények/termények nevét is a helynevekben: *Flaxland* (flax – len), *Hop Garden* (hop – komló), *Rye Croft* (rye – rozs), *Vineyard* (vine – szőlő).

Foxall Shropshire helyneveit gyűjtötte össze és elemezte *Shropshire Field-Names* (1980) című dolgozatában. Kiindulásként egy-két gondolatot ismertet a helynevek eredetéről, változásáról. A farmereknek szükségük volt arra, hogy meghatározzák, hol dolgoznak, hova vigyék az ebédjüket. Ezeket a neveket hivatalos dokumentumokban azonosítani lehet. Ma már számokat használnak a területek jelölésére. Sajnos a field-name-ek nem hosszú életűek, sok közülük csak tiszavirág-életű, mivel nincsenek lejegyezve, és a farmgazdaságokban gyorsak a változások (földbérleti jog, vetésforgó).

Foxall tipizálja a helyneveket, és az egyes osztályok szerint (méret, alak, földtípus – például szántó, bekerítés –, földrajzi helyzet, erdő, mezőgazdasági termények, építmények, halak, csúszómászók, rovarok, fák, virágok, régészeti érdekességek, történelem, templom stb.) külön kis fejezetekben vizsgálja őket. Ezek közül azokat választottam ki, amelyekben előfordul növény neve.

A len (*flax*) és a kender (*hemp*) körülbelül 150 évvel ezelőtt veszett ki Shropshire-ben. VIII. Henrik uralkodási ideje alatt kötelező volt termeszteni, a napóleoni háborúk idején pedig ösztönözték a termelésre az embereket. Azután a külföldi konkurencia miatt kipusztult, de emlékét megőrizték a helynevek: *Flax Yard, Hemp Butt*. A *flax* óangol változata (*lin*) is felbukkan helynevekben: *Lanacres, Linley, Linnegar*, bár annyit megjegyez Foxall, hogyha a *lin* alak helyett a *lind* alak van benne a névben, akkor lehet, hogy hársfáról (*lime-tree*) van szó. A kender nyelvjárási alakját (*cather*) is megtalálhatjuk: *Cather Piece, Cuther Croft* stb.

Néhány földdarab valaha ott termett növényről kapta nevét: *woad* (festőcsülleng) – *The Wadlands, Wadlocks*; *madder* (festőbuzér) – *Le Maderyorde* (1370), *The Madrins*; *saffron* (sáfrány) – *Saffron Hill, Saf-*

fron Yard; aniseed (ánizs) – *Annis Moor, Annus Field*; *barley* (árpa) – *Barlands, Lower Barrack*; *bean* (bab) – *Ben Furlong, Bin Field*; *codling* (főzőalma) – *Codling Orchard*; *muncorn* (gabonafajta) – *Muncorn Furlong*; *pear* (körte) – *Peartree Hill, Perry Ground*; *turnip* (OE: *nep* tarlórépa) – *Neaparies*; *peas* (OE: *pise* borsó) – *Pissing Hill*; *rye* (rozs) – *The Riley, Royals, Ryles*; *rue* (ruta) – *Rue Field*; *liquorice* (édesgyökér) – *Spanish Hayes*; *vine* (szőlő) – *Vinnegar, Vineyard*; *wheat* (búza) – *Wathill*; *holly* (magyal) – *Holly Castle, Holligores*; *vetch* (bükköny) – *The Vetch Croft, The Velvages*; *chicory* (cikória) – *Chickery Field*; *lucern* (lucerna) – *Lucern Fie*.

A fák közül számosat csupán megemlít, amelyek a leggyakoribbak Shropshire-ben: tölgy, kőris, tiszafa, csipkebokor, ezekhez azonban nem kapcsol helynévi példákat. A ritkábban előfordulókról ír néhány mondatot.

Az *alder* (éger) alakváltozatokban is él – *Ollers, Wallers, Walmers*.

Az *aspen* (rezgőnyár) – *Asps, Espleys*.

A *walnut* (dió) – *The Bannuts*.

A *birch* (nyír) – *Birch Meadow, Birkin Hill*, a tulajdonneves formákról (*Lord's Birch, Meg's Birch*) megjegyzi, lehet, hogy a középgangol *breche* alakból erednek, és művelésre alkalmas földet jelentenek.

A *wild plum tree* (vadszilva) nőtt a *Bulloes Tree Bank* területén.

Az *elm* (szilfa) és a *poplar* (nyárfa) ritka volt ezen a részen, de néhány névben megtalálható – *The Elm(s), Ellam Piece, The Poplar*.

A *mountain ash*-t (hegyi kőris) reprezentálják a következő alakok – *Wicky Tree, Witty Tree Leasow*.

A *willow* (fűzfa) gyakori a területen, sőt fajtáit is megkülönbözteti (*sally, withy*) – *Sally Yard, Withenall, Short Withys*.

A *bird cherry* (madárcseresznye) szerepel a következő alakban – *Bird Laurel*.

A *spindle tree* (kecskerágó) nyelvjárási alakja a *catty tree* – *Catties Lane*, másik alakja a *dogtree* – *Dogtree Meadow*, bár a megye egy némely területén az *alder* (éger), az *elder* (bodza) és a *guelder rose* (labdarózsa) szinonímájaként is használják.

Végül egy-két nevet már csak felsorol: *wild cherry* (vadcsereznye) – *Merry Tree Field*; *pine tree* (fenyő) – *Pantry*; *wild pear* (vadkörte) – *Wild Peartree Piece*.

A virágok közül nagyon sok alkotja helynév alapját. A vadvirágok régi nevei jelennek meg a helynevekben, bár ugyanaz a virágnév területenként más fajt is jelölhetett. A ritkábban előforduló nevek közé sorolja a következőket: *barberry* (borbolya) – *Barberry Meadow*; *bilberry* (fekete áfonya) – *Bilberry Hill*; *bindweed* (aprószulák) vagy *honeysuckle* (erdei lonc) – *Bines*; *woody nightshade* (fekete csucsor) – *Bittersweet*; *scabious* (ördög szem) – *Blue Button Piece*, bár a terület egyes részein a *blue button* nevet használják a *meadow cranesbill* (mezei gólyaorr), a

cornflower (búzavirág), a *sheep's bit* (hamis ördögyszem) és a *periwinkle* (meténg) neveként, a *cuckoo pint* (foltos kontyvirág) vagy a *ribwort* (lándzsás útifű) jelenik meg a *Bobbins* névben, a *corn marigold* (vetési aranyvirág) nyelvjárási alakja van a *The Bossells* névben; *broom* (rekettye) – *The Bromleys*; *knapweed* (búzavirág) – *Bullheads*; *teasel* (takácsmácsonya) vagy *tansy* (baradicskóró) szerepel a *Button Furlong*, *Button Piece* helynevekben; *goosegrass* (ragadványfű) (OE *clife*) – *Cleaver*; *dandelion* (pitypang) – *Clock Field*; *water figwort* (görvélyfű) – *The Cressets*; *autumn crocus* (kikerics) vagy *yellow flag* (sárga nősziorom) – *Daggers Field*; *daffodil* (sárga nárcisz) – *Daffy Leasow*; *broad-leaved dock* (réti lórom) – *Dock Yard*, *Botley Docks*; *snowberry* (amerikai hóbogyócsérje) – *Egg Hill*, *Egg Moor*; *iris* (nősziorom) középfangol alakja: *flagge*, *flegge* – *Flegwell*, *Flagwell*; *foxtail grass* (ecsetpázsit) – *Foxtails*; *furze* (rekettye) – *Fur Hill*; *gale* (fenyérmirtusz) vagy *bog myrtle* (illatos viaszbugyó) az óangol *gagel* és a középfangol *gaul* alakokból – *Gailey*, *Gaul*. A további növényeket említi még: galagonya, lengefű, vadrepce, iglice, mocsári gólyahír, csombormenta, majoránna, margaréta, borsmenta, zsázsa, pipacs, ribizli, keserűfű, olocsán, felfutó sövényeszulák, gyűjtőványfű, gyűszűvirág, borzas bükköny, hólyagos haszsegfű, fekete peszterce, nehézszagú gólyaorr, kutyabenge.

Ha végignézzük ezt a listát, és összehasonlítjuk a mi növényneveinkkel, óriási a különbség. Nálunk jóval kevesebb virág vagy lágyszárú növény játszik szerepet a helynévadásban. Viszont nálunk is változatos képet mutat a helynevekben felfedezhető növényvilág, ugyanúgy, mint Nagy-Britanniában, hiszen az Egri járás földrajzi neveiben körülbelül 110 fajta – de másfajta típusú – növénytel találkozhatunk. Magyarországon nincsen akkora jelentősége a festőnövényeknek, gyógynövényeknek, fűszernövényeknek, mint Angliában.

Room a *Concise Dictionary of Modern Place-Names in Great Britain and Ireland* (1983) című munkájának bevezetőjében néhány gondolatot ír a növényneveket tartalmazó helynevekről. A fákról adott helynevek nagyon elterjedtek függetlenül attól, hogy egy fáról vagy facsopotról van-e szó. Lehetnek ezek a nevek leíró jellegűek: *Broad Oak*, *Crowthorne*, *Fair Oak*, *Knotty Ash*, *Mountain Ash*, utalhatnak a fához kötődő eseményre, szokásra: *Burnt Oak*, *Gospel Oak*, *Honor Oak*, megjelölhetnek egy csoportot: *Five Ashes*, *Four Elms*, *Nine Elms*, *Three Oaks*. Érdekességgént jegyzi meg, hogy Kentben van egy *Sevenoaks* ('hét tölgy') nevezetű hely, igaz, hogy az utolsó kategóriába tartozna, de a név az 1200-as évekből való. Ez nem meglepő, mert a tölgyfa hosszú ideig él, és jellemző növénye Angliának.

Gelling munkájában a *Place-Names in the Landscape*-ben (1984) községnevekkel foglalkozik. Szóba kerülnek a növényneveket tartalmazó helynevek. Fafajonként (oak, ash, apple, alder, birch, elm, hasel, hawthorn, willow) meghatározza az óangol alakot, amiből a név kelet-

kezett, megadja a névalakokat, névváltozatokat, azok előfordulási helyeit (megyék szerint), esetleg magyarázatot fűz hozzájuk. Gelling egy-néhány óangol növénynevet külön is kiemel magyarázatokkal, például egyútt:

æspe OE, 'aspen-tree' (rezgőnyár), *Aspall*; *bȝce* OE, 'beech-tree' (bükk), *Bech Hill*, *Bitchfield*; *bōc* OE, 'beech-tree', *Bookham*, *Boughton*; *box* OE, 'box-tree' (puszpáng), *Boxford*, *Boxley*, *Boxted*; *byxe* OE 'box-tree', *Bix*, *Bexhill*, *Bexley*; *ellern* OE 'elder-tree' (bodza), *Elstead*, *Elstob*; *īw* OE 'yew-tree' (tisza), *Ewhurst*, *Iwode*, *Uley*; *lind* OE 'lime-tree' (hársfa), *Lyne*, *Lindal*, *Linwood*; *mapul* OE 'maple-tree' (juhar), *Maplebeck*, *Mappleton*; *mapuldor* OE 'maple-tree' *Mappowder*, *Mapledurham*, *Mapperley*; *wice* OE 'wych-elm-tree' (hegyi szil), *Horwich*, *Wichenford*, *Wishford*.

Algeo az ausztrál helyneveket vizsgálja a *The Australianness of Australian Placenames* című cikkében (1988). Egyes példái növényneveket tartalmaznak (sajátos stilsztikumú földrajzi nevekről, becenevekről van szó). Queensland területét ismert terményéről nevezték el *Bananaland-nak* ('banánföld'), fővárosát pedig *Banana City*-nek. Dél-Ausztráliában található *Wheat State* ('búzaállam'). Tanzániában is kapnak nevet mezőgazdasági terményekről területek: *Apple Isle* ('almasziget'), *Rapsberryland* ('málnaföld'). Victoriát *Cabbage Gardenek* ('káposztakert') nevezik, fővárosát stílszerűen *City of the Cabbage Garden*-nek.

Helleland (Norvégia) cikkében, a *Traditionen der Orstnamengebung*-ban (1995–96) hasonló kategóriákat állapít meg névadási motivációként, mint akár nálunk, akár angol nyelvterületen szokás: emberi tevékenység, természeti viszonyok, növényvilág, állatok, valláshoz fűződő kapcsolat, személyneveket tartalmazó helynevek stb. Sajnos a cikk rövidsége miatt nem térhetett ki a kis csoportok bővebb elemzésére.

Tyroller a német mikrotoponimákkal foglalkozik a *Typologie der Flurnamen (Mikrotoponomastik): Germanisch* (1995–96) című munkájában. A dülöneveknek két nagy kategóriáját különbözteti meg, a természeti és a műveltségi neveket. A természeti nevekhez tartozik például a talajról, növényzetről, alakról, természetes határokról, vízről stb. elnevezett dülönév, a műveltségihez pedig a földműveléssel (írtás, szántó, erdőgazdálkodás, állattenyésztés, rét, legelő stb.), iparral, közlekedéssel, régészeti lelőhelyekkel, vallással, néphittel stb. kapcsolatosak. A növényzet szerepét, jellegét három csoportra osztja: erdő és bokros terület, füves terület és puszta, kopár rész. Névadáskor akár egyetlen fát is figyelembe vehetnek, akár növénycsoportot is. Jelzőként a növénynévhez a kor vagy a sűrűség megjelölése is járulhat. A kaszálók területén található növények is hatnak a kaszálók elnevezésére. A szántók esetében a kultúrnövények (*Hanf* 'kender' – *Hanfand*, *Haar* 'len' – *Haaracker*) játszanak fontos szerepet, vagy akár a magvak, gyomnö-

vények. Gyümölcsfélék, ritkábban termelt növények is szolgálhatnak helynevek alapjául: *Baumgarten* ('gyümölcsöskert'), *Pelzgarten* ('gombáskert'), *Hopfenland* ('komlóföld'), *Hopfengarten* ('komlóskert'), *Weinberg* ('szőlőhegy'), *Weingarten* ('szőlőskert').

Összegzésül megállapítható, hogy bármely nyelvterület helyneveit vizsgáljuk, növények jelentős számmal vesznek részt a helynevek megalkotásában. Természetesen az éghajlattól, mezőgazdasági kultúrától függően más-más növények játszanak szerepet a névadásban. Mivel főleg Nagy-Britannia helynévanyagából gyűjtöttem példákat, a magyar helynévanyaggal összevetve megállapítható, hogy ott az elnevezések motivációi (állat, növény, épület, talaj, vallás, hiedelem, szín, térszinforma stb.) szinte ugyanazok. A helynevek alapjául szolgáló növényfajok egy részében – a magyar adatokkal összevetve – jelentős eltérés figyelhető meg (ezek elsősorban nálunk nem szereplő/ritkán előforduló lágy szárú növények – virágok, festőnövények, gyógynövények), ami természetes, hiszen más éghajlatú, más mezőgazdaságú országokról van szó.

IRODALOM

- Algeo, John (1988): The australianness of australian placenames. *Names*, 36, 180–184.
- Cameron, Kenneth (1969): *English Place Names*. Methuen & Co. LTD.
- Eichler, Ernst – Hilty, Gerold – Löffler, Heinrich – Steger, Hugo – Zgusta, Ladislav (Hrsg.) (1995–1996): *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*. I–III. Berlin – New York.
- Ekwall, Eilert (1936): *Studies on English Place-Names*. Wahlström & Widstrand I Kommission, Stockholm.
- Ekwall, Eilert (1991): *The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names*. Oxford at the Clarendon Press.
- Field, John (1982): *English Field-Names. A Dictionary*. Newton Abbot London, David & Charles.
- Foxall, H.D.G. (1980): *Shropshire Field-Names*. Shropshire Archaeological Society, Shrewsbury.
- Gelling, Margaret (1984): *Place-Names in the Landscape*. J.M. Dent & Sons Ltd., London – Melbourne.
- Gould, Nicholas (1978): *Looking at Place Names*. Kenneth Mason.
- Helleland, Botolov (1995–1996): Traditionen der Ortsnamengebung. Eichler, Ernst – Hilty, Gerold – Löffler, Heinrich – Steger, Hugo – Zgusta, Ladislav (Hrsg.): *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*. I–III. Berlin – New York. 1386–1392
- Matthews, C. M. (1972): *Place-Names of the English-Speaking World*. Weidenfeld and Nicolson, London.
- Reaney, P. H. (1969): *The Origin of English Place Names*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Room, Adrian (1983): *A Concise Dictionary of Modern Place-Names in Great Britain and Ireland*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Tyroller, Hans (1995–1996): *Typologie der Flurnamen (Mikrotoponomastik): Germanisch*. Eichler, Ernst – Hilty, Gerold – Löffler, Heinrich – Steger, Hugo – Zgusta, Ladislav (Hrsg.): *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*. I–III. Berlin – New York. 1434–1441.

HÁRI GYULA A LÉTESÍTMÉNYNÉV-ADÁS TÖRTÉNETI RÉTEGEI (18–20. SZÁZADI LÉTESÍTMÉNYNEVEK A VOLT MÓRI JÁRÁSBAN)

(VESZPRÉMI EGYETEM)

1. A létesítménynevek elsődlegesen a helyneveknek – mint tulajdonnévfajtnak – egy kevésbé kutatott, de el nem hanyagolható csoportját alkotják. Ugyan több ponton érintkeznek az intézménynevekkel, tárgynevekkel is, de helyhez köthető objektumként (helynévként) minden altípusuk értelmezhető. A létesítménynév denotátuma magában foglalja az épületek, építmények körét, de azoknál tágabban értelmezhető: minden olyan objektumot annak tekinthetünk, amely emberi munka eredményeként vagy annak következtében jött létre (példának okáért emberi beavatkozással határjellé minősített természetes képződmény: egy fa, amelyet megjelölnek; egy autóbuzsmegálló, melyet legfeljebb egy tábla jelez). A létesítményeket a lakóépületek száma alapján különíthetjük el a települések csoportjától, hiszen ez utóbbiak is emberi alkotások. Az előbbieket csak korlátozott számban tartalmazhatnak lakóépületeket (például az épületek csoportjából álló gazdasági szerepű létesítményeken [majorokban] általában 4–5 lakóháznál több nincsen). Ha a helyben lakó lakosság száma emelkedik és a gazdasági feladat mellett az épületcsoportnál a lakás funkciója is megerősödik, akkor inkább településről (pusztáról) beszélhetünk.

1.2. Az épület- és építménynevek eddigi névtani kutatását az is vizsgálta, hogy nagyon összetett, sokféle denotátumot, objektumféleséget megnevező helynévcsoportról van szó. A létesítménynevek – azonkívül a határnevek – elhanyagolása a földrajzinév-kutatásokban azzal is magyarázható, hogy a korai (középkori) magyar helynévanyagban a településnevek és mellettük a víz- és hegynevek képviseltetik magukat a legnagyobb számban. (vö. *Juhász*, 1997, 481.) Az 1960-as évektől induló, a szinkrón névanyagra összpontosító országos földrajzinév-gyűjtés a korábban elhanyagolt helynévtípusoknak (így a létesítményneveknek is) nagy tömegét tárta fel (vö. *Hoffmann*, 2003, 98.), a jelen dolgozat középpontjába állított névfajta feldolgozó munkák sora azonban elmaradt; egyelőre csupán egyes nevekkal, névtípusokkal foglalkoztak (korántsem a teljesség igényével például: *Berényi*, 1983, 1991; *Király*, 1976; *Kis*, 1999; *Kristó*, 1981; *Markó*, 1976; *Mező*, 2000; *Ördög*, 1981;

Pesti, 1976; *Rónai*, 1976, 1989; *Solymár*, 1985; *Sulán*, 1943; *Szövényi*, 1994; *Torma*, 1999 stb.). Közülük többen az általuk vizsgált névcsoport történeti vonatkozásaival foglalkoznak, vagy azt is említik (például: *Kristó*, 1981; *Mező*, 2000; *Pesti*, 1976; *Sulán*, 1943 stb.).

Jelen dolgozatban a létesítménynevek csoportját – Kálnási Árpád szatmári helynévvizsgálatainak módszerét felhasználva (*Kálnási*, 1996) – művelődéstörténeti-névélettani szempontból mutatom be: elsődlegesen azt dokumentálom, hogy egy-egy történeti, névkeletkezési időszakot milyen típusú nevek jellemeztek, továbbá hogyan jöttek létre korszakonként a létesítménynevek; esetenként arra is kitérek, milyen nyelvi különbségek észlelhetők a névadásban az egyes korokban.

Példáim Fejér megye volt Móri járása kilenc településének a történeti és jelenkori helynévállományát tartalmazó adattárából származnak, amelyet 1996 és 2002 között készítettem.¹ Az ott található létesítménynevek csekély kivételtől eltekintve három évszázad (18–20. század) névhasználatát jellemzik (jelentős hányaduk ebben a korban is keletkezett, egy részük viszont – például némelyik útnév, malomnév – néhány századdal korábbi névadás terméke), ezért alkalmasnak tartom őket leíró szerkezeti vizsgálatok elvégzésére. Ugyanakkor ez az időtartam már a történeti szempontú megállapítások lehetőségét is magában rejt.

1.3. A helynévi modellek időbeli változásai tükröződnek a helynevekben. A helynévtípusok koronkénti különbözősége és ezért kor meghatározó szerepe sok helynévkutatónál kiemelt szerepet kapott. A helynevek keletkezésének korára utalhatnak hangtani és morfológiai jegek, lexikális elemek, amelyek alapján a neveket kronológiai rétegekbe igyekeznek besorolni. Az önelvű névtan önállósodása előtt a településnevek álltak e tekintetben a történeti névtan érdeklődésének előterében (vö. például Kniezsa–Bárczi-féle történeti helynév-típológia: *Kniezsa*, 1943; *Bárczi*, 1958). A névadás történeti vetületeinek feltárása a településneveken s más makrotoponimákon kívül a mikrotoponimák körében is foglalkoztatta a kutatókat. (*Inczeffi*, 1970. 108–28.; *Balogh*, 1981; *Kálnási*, 1996)

A történeti helynév-típológiát és annak módszerét sok kritika érte. A helynévtípusok időben behatárolt rendszerét sikeresen Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László vizsgálatai támadták; módosítottak, finomítottak az időhatárokon, oldották azok merevségét. (*Kristó, Makk és Szegfű*, 1973–74) A típusok határait nehéz megadni: a kezdetek az adathiány miatt, a végső időpontok az analógiás újratermelődés, az elhúzódó elevenség okán nem határozhatók meg pontosan. (*Tóth*, 2001, 32.) A kérdéssel kapcsolatban Benkő Loránd megállapítását fogadhatjuk el: „az egyes helynévtípusok egyrészt inkább csak virágkorukat jelző mivoltukban, másrészt jobbra csak nyalábosan, egymást igazolva szolgáltatnak kronológiai fogódzókat egyes vidékek településrajzához.” (*Benkő*, 1998, 119.)

A Kniezsa-Bárczi-féle tipológia korlátait több terület vonatkozásában is megfogalmazhatjuk. Példaként említem a puszta személynévből keletkezett helynevek csoportját, amelyek az egyik álláspont szerint (Melich János, Kniezsa István, Bárczi Géza) a 13. századig jöttek létre, mások (Benkő Loránd, Lőrincze Lajos, Kázmér Miklós) azt mondják, hogy később, másodlagosan (rövidüléssel) is keletkezettek. Inczeffi Géza és Reuter Camillo azon a véleményen van, hogy ilyen helynevek a 16–17. században, sőt később is kialakulhattak. Mizser Lajos a 18–19. századból említ meg két szép, puszta személynévből keletkezett barlangnévi példát: *Subalyuka*, *Targyurka*. De alapjában véve úgy látja, hogy Moháccsal a személynév helynévvé válásának feltételei lényegesen megváltoztak: jobbára csak összetétellel alkothatnak földrajzi nevet. (Mizser, 1991, 356–7.) Kristó, Makk és Szegfű a 13. század közepe és a 15. század eleje között is kimutat ilyen neveket (Tóth, 35–6.). Anyagomban a 20. századi *Zseri* (Csu 241.) és *Hiller* (S 118.)² egyelemű, puszta személynévvvel megegyező alakú helynevek esetében az ellipszis igazolható, de az ugyanebbe a kategóriába tartozó *Zsildó* (Csó 42.)³ esetében már nem. A *-d* képzős földrajzi nevekhez is fűzhetők kétségek. A fehérvárcsurgói *Aszó* nevű völgyre utaló legkorábbi adataink ugyan csak a 18. század elejéről származnak (1717: *Asso völgyen* [Csu 473.]⁴), de a képzővel bővült első alakra mégis csupán a század végéről való az első példa: 1794 k.: *Aszodi Sessionalis Földekre*. (Csu 435.)⁵ Ennek fényében az egyetlen előfordulást felmutató 1751: *Erdőd hegy* (I 149.)⁶ helynévről korábbi névadatokat nélkülözve nehéz eldönteni, hogy a *-d* képzővel alkotott helynevek virágkorában (a 14. század előtt) keletkezett-e (az erre a területre vonatkozó források hiánya fenntartja ennek lehetőségét), vagy csupán későbbi alakulás eredménye.

Benkő Loránd szerint azonban az Árpád-kort érintő névtípusok közül példának okáért kronológiailag mindenképpen meghatározó a *-gy* és a birtokviszonyt jelölő *-aj/-ej* ~ *-é* képzős, továbbá lexikális tartalmukban a gyeprürendszerrel kapcsolatba hozható helynevek vallomása. Mindazonáltal a helynevek korjelölő lehetőségeiről nem mondhatunk le. (Benkő úgy véli, hogy a Kniezsa-féle helynévtípusok segítségével az Árpád-kor két-három települési korszaka és az akkori nyelvterület két-három kiterjedési szakasza többé-kevésbé megállapíthatónak tűnik – Benkő, 1998)

A mikrotoponimák körében Lőrincze Lajos felismerésén és Inczeffi Géza nyomdokain indulva Kálnási Árpád volt az, aki eddig a legnagyobb (négy járásnyi) és legváltozatosabb (minden helynévtípust felfölelő) névanyagon mutatta be helynévfajtként a földrajzi nevek keletkezésének történeti rétegződését. (Kálnási, 1996) Kálnási – a történeti helynév-tipológia módszereit alkalmazva, ugyanakkor az évszámokhoz kötődő történeti adatokat is szem előtt tartva – a mai helynévrendszer történeti kialakulásának feltárását tűzte ki célul maga elé, hi-

szen a szinkroniában különböző korú, eltérő jellegzetességeket, esetenként más-más korszakokban jellemző tulajdonságokat hordozó helynevek élnek együtt. Jelenlétük ténye és mértéke az élő névállományban, a rendszerből kiesők mibenléte életképességükre vonatkozóan is tartalmaz információt. Vizsgálataival a helynevek viszonylagos vagy pontos idejét igyekszik meghatározni; szándéka a helynevek közt jelenlévő „dinamikus szinkronia” feltárása. (7–8.)

2. Mivel a szinkrón népnyelvi anyag mellett a történeti adatokat is felhasználom, illetőleg a népnyelvi adatok szép számban korábban keletkezett neveket is őriznek, ezért a vizsgált nevek keletkezési rétegeinek, korának figyelembevétele is indokoltnak látszik. Erre a kérdésre azonban csak vázlatosan tudok kitérni. A ténylegesen csupán háromszáz esztendő létesítménynevei is bőséges lehetőséget kínálnak egy ilyen jellegű vizsgálat számára, ezért csak néhány jellemző részlet megmutatását vállalhatom.

Példáim között – a források időbeli megoszlása miatt is – a 17. századot megelőző korokból létesítménynév csak mutatóban akad. A *Történeti grammatika* a korai ómagyar korból vár- és útneveket, a kései ómagyar korból már épületneveket is hoz. (malmok, templomok stb.; vö. *Zelliger*, 1991; *Lőrinczi*, 1992) Néhány adatom várnév: a metonimikus *Csókakő* (Cső 138⁷., a 13. század végétől; szerkezeti típusainak koronkénti változását a metonimikus névátvitellel keletkezett helynevek válfajait tárgyaló fejezetben követtem nyomon), esetleg ebből a korból eredhet a módosuláson átesett, s csak a 18. századtól adatolt *Csoklia : Csikling* (I 205.)⁸ és alakváltozatai. A latin névadatok magyar helynevekkel történő megfeleltetésének problematikáját figyelembe véve az 1193-as *ad viam Almas* esetleg megfeleltethető az 1605-ös *Almasi Uttnal* (A 314.)⁹ előfordulásnak. 1603-ban találkozunk a terület földrajzi és történelmi szempontból is jelentős helyét, az elsődlegesen feltehetően nem a mesterséges gátat, hanem a természetes völgyszűkületet megnevező *Vaskapu* (Kb 63.)¹⁰ névvel. A kései adatolású nevek közül analogikusan talán Árpád-kori eredetűnek tekinthető az *Urkut* név. (1810, Kb 5.)¹¹

A többi helynév, tehát az adatok zöme az utóbbi háromszáz év terméke. E három évszázadban a helynévtípusok alakulása – mint történeti korszakokhoz – a (politikai átalakulásokhoz és az azokat követő) gazdaságtörténeti változásokhoz köthető. A Kálnási Árpád által alkalmazott korszakhatárokkal egyet lehet érteni. A 19. századi váltást inkább a század közepéhez kötném, ugyanis a berendezkedés polgári fordulatának agrárgazdasági, vidéket befolyásoló fejleményeként (ahol ezt a törvény adta lehetőséget a szabadságharc előtt nem használták ki) az úrbéri egyezségek, illetőleg a hozzájuk vezető út – 1848–49-et követően számos határbeli szabályozás révén – már az 1850-es években

éreztték hatásukat. A mű recenziójában Takács Péter is erre a megoldásra céloz. (Takács, 1997, 96–97.) A Szatmárban nagyjából egy időszakra tehető vízszabályozások a Móri járásban, a Gaján és a Móri-vízen hosszabban elhúzódtak, mintsem ilyen jellegű szempontként vehetnénk figyelembe. Másik határolóként a 20. század közepe magától értetődő történelmi határnak tekinthető.

A legelső időszak első szakaszában felbukkanó nevek egy része – jobbára történelmi megfontolásokból – a 17. századra is visszavezethető. A török háborúkhöz, elsősorban az 1601. évi úgynevezett sárréti csatához kapcsolhatók, attól időben nem sokkal később keletkezettek a következő elnevezések: 1772: *Tabor álas* (Kb. 191.)¹², 1752: *Tábor Hely* (A 254.)¹³, 1717: *Hajdu Temetéshez, Hajdu vagason*. (Kb. 89.)¹⁴ A vidék tizenöt éves háború utáni újjáéledése az 1630-as és 1650-es évek között teremtette meg – a lakosság részleges kicserélődésével – a magyar népiség, a területi nyelv további kontinuitását, a mai és 18–20. századi mikrotoponímia alaprétegének kezdeteit. Helytörténelmi megfontolásokból már a terület új birtokbavételének kezdetén fontos szerepet játszottak az utak és malmok, melyek egy része mint objektum mindenképpen középkori eredetű, elnevezéseik inkább csak a 17. századig vihetők vissza: *Vaskapu ut* (Kb 131.)¹⁵, 1718: *Palotai Bor hordo ut* (I 408.)¹⁶, 1717: *Asso uttyan* (Csu 431.)¹⁷, 1751: *Széna hordó ut* (Ta 86.)¹⁸, 1778: *Kü Malom* (Csu 190.)¹⁹, 1768: *Füßfa malom* (Csu 323.)²⁰, 1794 k.: *Csákberény Malomban* (Csu 451.)²¹

2.1. A török kiűzése utáni, 18. századi szervezett telepítésekkel meginduló építkezésekhez kapcsolható például a *Murva hordó Út* (1782, Kú 46.)²² név. A 19. század közepe előtti korszak létesítménynévi típusai közül az útnevek mint alapvető, korán jelentkező helynévfajták változatos képet mutatnak: *Öllős ut* (Csu 259.)²³, *Borhordó dűlő* (Csó 19.)²⁴, *Mohai ut* (Csu 297.)²⁵, *Csetényi ut* (Ta 62.)²⁶, 1773: *Határ uton* (Ta sz. n.)²⁷, *Malom ut* (I 104.)²⁸, 1725: *Csákvári malomban járó ut* (A 183.)²⁹. Az erdők nagybirtokok keretén belüli erdőgazdasági célú felhasználásának megindulásával – a Mária Terézia-féle úrbérrendezés követően – jelennek meg az erdei nyiladékok nevei. Legkorábbi adataik a 19. század közepéről származnak; ezek az adatok az *allé* földrajzi köznévi elemet mutatják (*Nagy álé* – Kb 215.³⁰, *Fő álé* – Kb 183.³¹), mai népi alakjaik viszont a rokon jelentésű *lénia* alakváltozatai (*Çső lénia* – Kb 215.³², *Diós lénia* – Kb 183.³³, *Határlinia* – Csó 105.³⁴). (E két közső helynévbeli jelentkezéséről lásd Kázmér, 1950, 235–8.)

2.2. A vízszabályozás következtében kialakult és megváltozott helyek nevei a létesítménynévi réteg szerény szeptét alkotják ezen a vidéken, de már a 18. század utolsó harmadától számolhatunk velük: 1839: *Canális*, 1847: *Kis Gaja* (Kb 133.)³⁵, 1813: *Csurgai Árok*,

Bódaiki Ásótt Árók (Csu 186., 188.)³⁶, 1857: *új gát* (Csu sz. n.)³⁷. A vízi létesítmények középkorra visszanyúló eredetű csoportjai a halgazdálkodással (1764: *puszta halastó* – A 74.)³⁸ vagy a patakalmokkal függnek össze (1769: *Malom Too* – V 215.)³⁹, 1852–54: *vaskapui Zuggo* – Kb 62.)⁴⁰).

2.3. A gazdasági célú létesítmények közül a korábbi/kezdetlegesebb extenzív állattenyésztés építményeit több adat jelzi: 1883: *Gulyákol* (Csu 490., már szántó)⁴¹, 1852: *Sörtvés szálás* (S 9.)⁴², *Mézeszálás* (Bodajk, Csó 335.)⁴³, *Usztató* (A 66.)⁴⁴; de a mintákat követő nagybirtokos gazdaságokban a 18. század végétől nagyobb számban már az istállózó állattartás épületei is jelen vannak: 1835: *márvány oszlopos istállóra* (Csu 63.)⁴⁵, 1835 u.: *cseléd marha istálló* (Csu 44.)⁴⁶, 1814: *Tamási Birka Istállóhoz* (Ta 18.)⁴⁷. A tényleges erdőgazdálkodás megindulása előtt a nagy területű erdők kihasználásában az erdei iparoknak volt jelentős szerepe: 1751: *Szén égető* (Kú 50.)⁴⁸, 1786: *Mész égető Kemenczéket* (Ta 128.)⁴⁹, 1753: *Mellari Hamu Hazat* (I 201.)⁵⁰, 1821: *Jáger háznál lévő mész Kemenczében* (Kb 200.)⁵¹, 1847: *Héjszobára* (A 181.; már szántó).⁵²

2.4. A rendszeres és rendezett emberi szerveződésekkel párhuzamosan kiépülnek az alapvetőbb szolgáltató létesítmények. A 18. században a járást átszelő *Győri út* mellett három határbeli csárda szolgálta az utazók igényeit: 1847: *Kintsem csárda* (Csu 537.)⁵³, 1794: *Pap Haraszti Vendég fogadon* (Csu 198.)⁵⁴; a harmadik a megye északi végében, a dobospusztai határban. A települések szélén álló vendégfogadók első adatai is viszonylag koraiak: 1778: *Kuti Vendégfogadónál* (Kú 19.)⁵⁵, 1847: *Urodalmi Vendégfogadó* (A 28.)⁵⁶. Ebben a névtípusban a templomok nevei az elsődlegesek, de a középkorból csak latin adatok ismeretesek. Megnevezésükben a *(szent)egyház* kifejezés sokáig tartotta magát: 1785: *Csokakeői Szentegyházra* (de ugyanitt: *Csókakői Templomra* – Csó 57.)⁵⁷, 1902: *szent egy házba* (V 15.)⁵⁸ és 1764: *Római Catholica Templom* (A 53.)⁵⁹; kiveszett, archaikus alakként egyes helyeken (például Mecsérpusztá) adatközlők is ismerték (vö. *Zolnai*, 1901, 283. Székesfehérvárra). Az egyházak a 17–18. században szervezték meg iskoláikat, bár azok – a közösségek tehetőségétől függően is – sokáig a tanító lakásának egy helyiségét jelentették csupán: 1788: *Schulhaus* (Kú 20.)⁶⁰, 1833: *Katholika Oskola Ház* (A 31.)⁶¹, 1839: *Iskola Házunk* (Ta 11.)⁶². A helyi közigazgatás intézményei, építményei a polgári korszak előtt is megvoltak, önálló épület testesítette meg őket. Mint állandó községi alkalmazottakhoz a jegyzőkhöz kötődtek, azok szolgálati lakását is adták (1794: *Notarialis Ház* – Csu 51.,⁶³ 1758: *Falu Háznak* – Kú sz. n.,⁶⁴ 1847: *Jegyzői lak* – A 49.)⁶⁵); olykor azonban (például a körjegyzőségek létrehozásával, kisebb községekben a jegy-

zői állás megszűnésével – vö. községi törvény: 1871. évi XVIII. tc.) más, a község által ellátott, birtokolt funkciókat is betöltötték (gemein *hauß* [1780–90] : *Hójdôha`osz* – Ta 16.).⁶⁶

2.5. A lakóépületek közül ebből a korszakból legtöbb adatot az uradalmi, községi, egyházközségi javadalmi házakra találhatunk: 1833: *Reformata Pap ház* (A 42.)⁶⁷, 1794: *Papista Mester* (Csu 92.)⁶⁸, 1835: *Papharaszti Jáger ház* (Csu 198.)⁶⁹, 1761: *Kutty Birkás ház* (Kú sz. n.)⁷⁰, 1794: *Tehén Pasztor Háza* (Csu 39.)⁷¹, 1820: *Notarius Lakás* (Csó sz. n.)⁷², 1794: *M. Uras. Szamtartó Ur Háza* (Csu 152.)⁷³, 1774: *Poklos Kutnál lévő Tiszti Házhöz* (Kb sz. n.)⁷⁴, 1789: *Vaskapui Mólnár házhöz* (Kb 99.)⁷⁵, 1835: *Ácslakás* (Csu 137.)⁷⁶, 1835: *Béres hauß* (Csu 457.)⁷⁷. Ezeken kívül uradalmi lakóépületek (1835: *M(é)l(tó)sagos Uraság Kastéllya* – Csu 161.)⁷⁸, árendált házak (19. sz. közepe: *Tak-sásház* – Csó sz. n.)⁷⁹ nevei említhetők meg itt. A valamely intézményt magába foglaló épületek megnevezésében az intézmény neve a *-ház* elemmel együtt alkotja a létesítmény nevét; anyagomban éppen a korszak vége felé zárul le az ilyen alakulatok virágkora, de a 19. század második feléből is akadnak ilyen névadatok: 1874: *Iskola ház* (Csó 50.)⁸⁰, 1874: *Csókai Plébánia Ház* (Csó 70.)⁸¹, 1885: *parochia ház* (Csu 105.)⁸². Sőt, az élő névanyagban is: *Plébániaház* (VeMFN4. 36/413.), *Iskolaház* (SzoMFN1. 2/17.). A Magyar nyelv történeti etimológiai szótára az *iskola* szóra már 1519 körül idéz ‘épület’ jelentésben példát (TESz. *iskola* a.), az Erdélyi magyar szótörténeti tárban az *iskolaházra* az első adat 1614-ből származik (SzT. *iskolaház* a.). A *parókia* 1613-ban már ‘paplak’ jelentésben adatolható (EWUng. *parókia* a.), ‘egyházközség’ értelme valamivel későbbi (1629-ből, uo.). A *plébánia* szónak már első adata (1269) egyként értelmezhető ‘paplakás’-nak és ‘egyházközség’-nek is (EWUng. *plébánia* a.). A *plébániaház* formát csak 1825-ből közli a TESz. (*plébánia* a.) Mindhárom esetben a szó elsődleges jelentése (a *-ház* elem nélkül): ‘valamely intézmény’. A kiegészült alakok viszont később jelentkeznek, tehát a tárgyalt szavak jelentésének épületre való vonatkoztatásában jelentőségük csupán másodlagos; a *Plébániaház* → *Plébánia*, *Parókiaház* → *Parókia*, *Iskolaház* → *Iskola* alakváltozás az ‘épület’ jelentéssel kapcsolatban nem tehető fel.

2.6. A temetkezési helyek között a rendezett, a középkorban templom körüli, majd a reformációtól kezdve, a római katolikus temetők tekintetében pedig Mária Terézia 1775-ös egészségügyi rendelete nyomán települések szélén kialakult felekezeti temetők a jellemzőek. Ezek az akár egyetlen sírból álló, akár a szórványos és tömegsírokat magukba foglaló határbeli, rendszerint települések határvonalánál fekvő temetőhelyek is gyakoriak ebben az időszakban, még annak végén is. (A magyarázat a sörédi *Rác temetőt* [S 116.] az 1848-as pákozdi

csatához és Jellasić horvátaihoz köti)⁸³. Ilyen alkalmi temetők a már említett *Hajdútemetésen* kívül a *Koldus Temetés* (1781) : *Koldus Temető* (1788, Kú 54.–Ta 91.)⁸⁴. Az elnevezőkkel közel sem egykorú temetkezésre utal a *Kunhalmok* (1860) : *Hum halom* (1865, Csu 248.)⁸⁵ név, és ugyanilyen objektumra vonatkoztatható a *Halmok* dülönév is (Csu 368.)⁸⁶.

2.7. A néhány határt jelölő objektum is erre a korszakra tehető. Legtöbbjük a török kor után megelevenedő települések közt, a birtokjog és birtokigények szabályozása, tiszteletben tartása céljából szükségessé váló határmegújításoktól eredeztethető: 1717: *gyapáros halom hatartul* (Csu 557.)⁸⁷, 1794: *antiquis duabus Crucibus signata et vulgo Cspor-Fa vocitata est* (Csu 199.)⁸⁸, 1794: *antiquus Lapideus agger vulgo Köves Határ dictus* (Csu 212.)⁸⁹, 1811: *Háros Határnál* (V 234.)⁹⁰. A példáknál nem igazolható, de sok esetben ezek – mivel a települések részleges kontinuitása a hódoltság kori visszaesés ellenére is minimális mértékben biztosított volt – 17. századi, sőt korábbi objektumokra és elnevezésekre mennek vissza.

2.8. Elpusztult középkori és újabb épületek, épületcsoportok helyének megnevezései a 17. század közepéig mehetnek vissza. A középkori eredetű létesítményeknél, falvaknál a pusztulás, pusztasodás leggyakrabban a 16. század második felének, leginkább a tizenöt éves háborúnak az eseményeivel hozható összefüggésbe: 1769: *Falu hely* (V 132.; a 19. században már szántóföld)⁹¹, 1731: *Pusztá Templomon alul* (Kú 91.)⁹². Egyéb példa: 1857: *Pusztá Csárdai* (Csu 537.)⁹³. Itt említhetők a gyakran honfoglalás előtti eredetű (általában védelmi funkciót ellátó) építmények maradványait jelölő nevek: 1819: *sántz* (Csó 282.)⁹⁴, 1717: *Sánczokig* (Csu 517.)⁹⁵, 1865: *Kis- és Nagysáncz* (V 92., 97.)⁹⁶. Újabb keletű adatok esetén a népi elnevezés kialakulásának pontosabb ideje bizonytalan, bár feltűnő objektumok valószínűleg nem maradnak évszázadokig név nélkül: 1927: *királyszállás* (I sz. n.)⁹⁷; illetőleg határnévben már 1854-ben: *Király szállás R(ied).* – I 383.⁹⁸, *Török-árok : Török-sáncok* (Csó 110.)⁹⁹. Ilyen létesítményre utal a *Wahrhegy* (19. sz. első fele, Csu 272.)¹⁰⁰ név is.

2.9. A járás területére a 18. században betelepülő nem magyar lakosság idegen nyelvű névanyaga is jellemző: Bakonykútin, Balinkán, Gútamásin, Gánton (és Kőhányáspusztán), Isztiméren, Móron, Pusztavámon, Vérteskozmán (és Kápolnapusztán) német, Bakonycsernyén a magyar hatásoknak inkább kitett szlovák. Nagyvelegen az egykori részben felvidéki tót eredetű lakosság szlovák névtani hagyatéka gyakorlatilag elhanyagolható. A nyelvi és helynévanyagot illető kölcsönhatások, párhuzamos névadás, átvételek, az átadó, névadó nyelv kilé-

tének felderítése, a folyamatok mineműségének mennyiségi tényezői (milyen hatások, a lakosság nyelvi megoszlásának mértéke befolyásolta-e és hogyan az átadást) további részletes (részben településtörténeti) mikrokutatásokat igényelnek. (vö. *Pogány*, 1971) Csak felsorolásszerűen említek néhány példát a német névanyag első keletkezési korszakából: 1788: *Bodajker weg* (Kú 66.)¹⁰¹, 1847: *Kirchen steig* (Kú 61., már szántó; az Isztimérre vezető út elnevezésének idejét a telepítés 1759-es és a bakonykúti templom építésének 1810-es dátuma határozza meg)¹⁰², 1821: *Mühl-weeg* (I 104.)¹⁰³, 1788: *Wiech-Trieb* (Kú 102.)¹⁰⁴, *Tiðkðnstájh* (Kú 88.)¹⁰⁵, 1855: *Oede Kirche Linie* (Kú 121.)¹⁰⁶; 1854: *Reitchul R(ied)*. (I 17., már szántó)¹⁰⁷, 1855: *Sandgruben* (Kú 157., már erdőrészt)¹⁰⁸, 1788: *Schafler hof* (Kú 95.)¹⁰⁹; 1778: *Kutier Wirtshause* (Kú 19.)¹¹⁰, 1780–90: *gemein hauß* (Ta 16.)¹¹¹, 1858: *Guthier Schulhaus* (Ta 11.)¹¹², 1858: *Kapelle* (Ta 1.)¹¹³, 1779: *Kuthier fleiß-bank* (Kú sz. n.)¹¹⁴; 1788: *Forstner hauß* (Kú sz. n.)¹¹⁵, 1788: *halter hauß* (Kú 24.)¹¹⁶, 1851: *Beamtenhaus* (I 12.)¹¹⁷, 1858: *G: Hebamswoch(nung)* (I 43.)¹¹⁸, 1858: *Arendators wohnung* (I 61.)¹¹⁹, *Trájhájlð* (I 16.)¹²⁰; a névadás terminus ante quemje kiderül a forrásokból: az 1858-as telekjegyzőkönyvben még csak három lakóház áll az utcának ezen az oldalán¹²¹, az 1883-ban készült telekkönyv és kataszteri térkép 15 épületet regisztrál ugyanitt¹²²). A névadás további szakaszaiban a német nyelvű példákat összevonom a magyarokkal.

3.1. A létesítménynév-adás történetének második szakaszában (a 19. század közepe és a 20. század közepe között) néhány területen az objektumok tekintetében érezhetőek a változások, s ezek a névadásban is tükröződhetnek. Az utak fenntartásának történetében 1850 a fordulópontra, a legfontosabb utakat állami kezelésbe vették (*álladalmi közutak*), az *országos utak* a megyék védőszárnyai alá kerültek. A községek közötti közlekedésben szerephez jutó *községi utakat* az érintett településeknek kellett fenntartaniuk, amelyet az 1871. évi XVIII. tc. 123. §-a, majd az 1891. évi I. tc. szabályozott (*Bogár*, 1986, 17–21.); *Vicinális ut* (Csó 326.)¹²³, 1894: *a vicinális uton* (V 135.)¹²⁴, *Macskaköves ut : Köves ut* (Csó 196.)¹²⁵. A tagosítással, a megművelt területek egyseégeinek alaki szabályozásával, mérnöki kimérésével, a közös (községi és uradalmi) használatú területek felszámolásával a magántulajdon szerepének megnövekedése miatt nehezebbé vált a területek megközelítése, ezáltal megszorodott a mezői utak, dűlőutak száma is, de nem kell elfelejteni, hogy – mivel a határ sem rajzolódott át teljesen – az előző korszakban is jelentős volt ez az úttípus (vö. *Kálnási*, 1996, 173–4.): *Bödönkúti dűllő* (Csó 197.)¹²⁶, *Bagógumyhai dűllő* (Csó 261.)¹²⁷, *Birkázs dűllő* (Csu 345.)¹²⁸, *Srég dűllő* (A 263.)¹²⁹, *Falufődek dűleje* (A 267.)¹³⁰, *Erdőfődek dűleje* (A 305.)¹³¹, *Zsöllér dűllő* (V 137.)¹³², *Mérán-fődi dűllő* (S 110.)¹³³. A legelőre vezető csordajárások

legelőelkülönítést követő adatai már az új kiméréssel megváltozott állati csapásokat jelölik: 1883: *marha csapás* (Csu 8.)¹³⁴, *Vihony* (V 115.)¹³⁵ A vasútvonalak építése és elnevezése is ebbe a korszakba esik az 1860-as évektől: 1895: *Székesfehérvár-Szönyi vasút* (Csu 232.)¹³⁶, valamint a hozzájuk kapcsolódó őrházak (*Két árok közti baktérház* – Csu 534.)¹³⁷ és állomások egy része (1924: *Fehérvárcsurgó m(egál-ló)h(ely)* – Csu 489.)¹³⁸. Az iparvasutak, gazdasági vasutak is ekkor keletkeztek, csupán visszafejlesztésük nyúlik át a következő időszakra: *Alumínium ércbányaiparvasút* [1938] : *Kisvasút* (Csu 178., S 126.)¹³⁹, *Kizsvasút* : *Lórésin* (A 294.)¹⁴⁰, *Hillér-kitérő* (S 118.)¹⁴¹. Az egyik híd kőből való elkészítésére utal az *új híd* név (1888, V 90.)¹⁴², a *Cimént-prukő* (I 234.)¹⁴³ is e korszak terméke.

3.2. A vízrajzi nevek közül egyes kutak itt említhetők meg, részben keletkezési idejük – az ásott kutaknál: *Tēdñðprund* (Kú 9.)¹⁴⁴, *Bolont-kut* (Kú 147.)¹⁴⁵, *Kössék-kut* (Csó 55.)¹⁴⁶, *Szárasz-kut* (I 302.)¹⁴⁷, *Kámár-kut* (A 189.)¹⁴⁸, *Uj-kut* (A 308.)¹⁴⁹, részben bővítményi tagjuk vonatkozása kötődik ehhez a korszakhoz: *Vég György-kut* (Csó 270.)¹⁵⁰. Az uradalmak halgazdasági beruházásai jobbra a 20. század első felében valósultak meg: *Halastavak* : *Igari-halastavak* (Csu 523.)¹⁵¹, *Éggyes-tó*, *Kettes-tó* (Kb 156–7.)¹⁵², *Teelő* (V sz. n.)¹⁵³, *Tőtés* (V 214.)¹⁵⁴.

3.3. A korszaknak megfelelő gazdasági célú létesítmények között korjelölő értékűek a mezőgazdasági és feldolgozó ipar létesítményei: 1931: *Szeszgyár* (V 61.)¹⁵⁵, 1924: *Uradalmi villanytelep* (Csu 30.)¹⁵⁶, 1900: *községi vágóhid* (Csu 98.)¹⁵⁷, *Olajütő* (Csu 142.)¹⁵⁸, *Észih-fa 'brik* (Ta 3.)¹⁵⁹, *Gattër* (Csu 30.)¹⁶⁰, *Cselényi-féle fűrészmalom* (Kb 97.)¹⁶¹. Speciálisabb állattartásra utal a *Csirkaház* (1883, Csu 168.)¹⁶², és inkább ideköthető a *Parádésistáló* (V 54.)¹⁶³ név; a *Hétházi lóistáló* (I 354.)¹⁶⁴ nem hordoz pontosabb korjelző nyelvi-tartalmi jegyeket, de a névvel jelölt objektum ebben az időben keletkezett. Az úrbéri egyezségek rendelkeznek a házépítéssel összefüggő volt jobbágyi/községi anyagvételi helyekről: hol adhatók ki ezek a határban. Az ilyen nevek jelentős része keletkezhetett a 19. század közepén: *földvétel* [1866] : *Cíglőslő* : *Khótplocn* (Kú 103.)¹⁶⁵, *Homokozsgödör* (Csó 66.)¹⁶⁶, illetőleg valamivel később is: *Gazdák kübányája* (A 225.)¹⁶⁷, *Pobrányibánya* (S 92.)¹⁶⁸. A kőbányák száma az 1891-es úttörvény hatására növekedett meg (*Hanzély*, 1960, 78.): *Kübánya* (Csó 142.)¹⁶⁹, *Tuskósbánya* (S 52.)¹⁷⁰. Ebből a szempontból ábrázolja az 1895-ben készült *Fejérmegye közutjainak térképe* a kavics- és kőbányákat, valamint a mészégetőket. 1891 előtt például templomépítés miatt nyitottak bányát (1773 k.: *Murva Gödrök*, Kú 69.; az isztiméri templom munkálataihoz)¹⁷¹ vagy 1860-ban a Déli Vasút építkezéseivel az isztiméri Tűzkő-

ves-árokban (amelyet éppen kövületei miatt nyilvánítottak védetté) kezdték meg vörös mészkö bányászását (I 170.)¹⁷². A közegészségügy fejlődésével az elpusztult állatok szakszerű elhelyezését írták elő a községek számára: 1924: *Dögtemető körülárkolása ... a dögeteret* (Csu 388.)¹⁷³. A paraszti magántulajdon megjelenésével alföldi tanyarendszer a vizsgált településeken ugyan nem alakult ki, de a tehetősebb paraszti réteg az uradalmi központok mintájára a 19. század utolsó harmadától kisebb majorokat hozott létre (*Tótrét* – I 77.¹⁷⁴, 1931: *Ange-lipsz* – I 96.¹⁷⁵), a nagybirtokosok is igyekeztek jobban kihasználni maguk vagy bérlőik révén gazdaságuk területét (1903: *Csókakői belmajor* : *Ujmajor* – Csó 73.¹⁷⁶, 1931: *Ménész* – Kb 1.¹⁷⁷, 1884: *Felső major* – A 165.¹⁷⁸, 1884: *Alsó major* – A 285.¹⁷⁹).

3.4. A szolgáltató létesítmények között az átalakulást leginkább a földesúri kiváltságokhoz (regáléhoz) köthető építmények névadásának változása jellemzi. A 19. század közepe előtt a feudális kötöttségek közt meghatározó *uradalmi* és az ellenszolgáltatás fejében jogokban részesített *községi* jelzőt kapó létesítmények a 19. század második felétől megszaporodnak; szabad, polgári tulajdonukat a nevükbe kerülő, már nem feltétlenül csupán a bérlőre, hanem a tulajdonosra is utaló, szinte elmaradhatatlan személynévi névrész mutatja. Így a kocsmáknál: *Guti-kocsmá* (Csu 58.)¹⁸⁰, *Rájhaød-Viðcha 'űsz* (I 35.)¹⁸¹, *Vég Miháj-kocsmá* (Csó 44.)¹⁸², *Stingli-kocsmá* (S 10.)¹⁸³, üzleteknél: *Vájz-bót* (Csu 27.)¹⁸⁴, *Lővi-Kvőb* (I 32.)¹⁸⁵, *Filotázs-bót* (A 60.)¹⁸⁶, mészárszé-keknél: *Kindli hentēs* (A 23.)¹⁸⁷, kovácsműhelyeknél: *Vinkölman-Smíd* (Kú 3.)¹⁸⁸, *Simon-műhej* (Csu 19.)¹⁸⁹, *Marcsa kovács* (A 25.)¹⁹⁰. A szövetkezeti tulajdont jelzi a *Hangya* (V 36.)¹⁹¹, *Szövetkezeti bót* (Csó 78.)¹⁹² név. A közigazgatás helyi központjának megnevezésére a polgári közigazgatási átszervezés következtében, a hivatali teendők és az apparátus bővülésével a *Község-ház* név vette át a jegyző lakására utaló elnevezések szerepét. A jegyző lakása a község-házhoz csatlakozó szolgálati lakássá vált (*Jeddzőlakás* – A 48.)¹⁹³. A lakosság szám és a tanulólétszám növekedése, a polgári iskolatörvény előírta magasabb követelmények az iskolaszervezetben és így részben az elnevezésekben is éreztették hatásukat. Az iskolaházak a tanítólakástól független épületek lettek (a *tanító* már nem jelentette metonimikusan az iskolát), a csoportbontásos oktatás új tantermeket (*Kisiskola*, *Nagyiskola* – Csu 128–9.¹⁹⁴) és épületeket igényelt (*Ójdi Sój* : *Régi iskola* – I 36.¹⁹⁵, *Ásó iskola* : *Nájhi Sój* : *Ujj iskola* – I 47.¹⁹⁶). A Károlyi család ezért támogatta a tanítással, gondozással foglalkozó szatmári irgalmas nővérek rendjének letelepedését a 19. század végén Fehérvárcsurgón: 1940: *Római katolikus elemi leányiskola*, *Római katolikus elemi fiúiskola* (Csu 80., 87.)¹⁹⁷. A 19. század végén jelennek meg az első óvodák: 1940: *Fehérvár-csurgói római katolikus ovoda* (Csu 80.)¹⁹⁸. Az időszakra jel-

lemzőek a polgári önszerveződések és a hozzájuk kapcsolódó kulturális és sportlétesítmények: *Levente-ház* (Csu 91.)¹⁹⁹, *Leventepája : Leventeplacc* (V 152.)²⁰⁰, *Katolikus kör* (Csu 92.)²⁰¹. Itt említem meg az azóta határrészt jelölő *Cserkész tábor* nevet is (Kb 250.)²⁰². A korszak találmánya az állandó épület megtestesítette posta (1914: *posta hivatal* – Csu 33.)²⁰³ és a mozi (1945: *Turul Mozgó* – Csu 41.)²⁰⁴. Politikai kapcsolódású, az 1940-es évek első feléhez köthető épületnév a *Bundista ház : Buntha 'usz* (I 28.)²⁰⁵

3.5. A háznevek közül az első világháborút követő évtizedekhez fűzhető a néhány tanyanév, melyek mai jelentéséből – ha benne is volt – a gazdasági létesítmény jelentésáryalata már hiányzik: *Kuruc-tanya* (Csó 228.)²⁰⁶, *Kotlácsik-tanya* (V 188.)²⁰⁷. Némelyik lakóépület nevét is – annál fogva, hogy a benne szereplő személy, család vagy intézmény korhoz köthető – itt lehet szerepeltetni: *Marsócki jeddző háza* (Csó 54.)²⁰⁸, 1931: *Zseri szállás* (Csu 241.)²⁰⁹, *Marsóvcki-Ha 'osz : Pa 'ppënhájm-féle ház* (Ta 10.)²¹⁰, *Rózbërgër-kastëj* (Csó 27.)²¹¹, *On-csa-házak* (S 41.)²¹². Az átalakulás a javadalmi házak terén is jelentkezik. Az elkülönítés újabb állomását, a községi vagyon felosztását mutatja Fehérvársurgón az egykori községi pásztorházak megosztása, aminek révén e szolgálati épülettípus struktúrája átszerveződik. A gazdaközönség elnevezései a községek hagyományát folytatják, de az egyik denotátuma új; a zselléréké, amely az egyik régi pásztorházzal egyezik meg, új nevet kap, utalva az aktuális birtokosokra: *Zsellërház* (Csu 39.)²¹³. A gazdasági változásokhoz igazodva jelent újat a *Gépészház* (A 61.)²¹⁴ név.

3.6. Az úrbéri egyezségek a felekezetek temetőire vonatkozóan is tartalmaznak ígervényeket. A településszéli temetők bővítésének lehetősége gyakorlatilag ezzel rendeződik először (az 1850–70-es években), az egymásra temetések rendszere ekkor szűnik meg. Az új temetők, temetőrészek kialakulása nyelvi síkon is tükröződik: 1875 k.: *Új Temető – Régi temetők* (Csu 112–3.)²¹⁵, *Ójdi Frithov* (I 39.)²¹⁶

3.7. Ekkor keletkezett a keresztek és az egyházi szobrok nagyobbik része. Ennek okát az ilyen alkotásokat emeltető hívők egyéni szerepvállalásának, feltehetően az adakozás személyességének megnövekedésében is láthatjuk: *Vurukokð-Krájc* (Kú 104.)²¹⁷, *Remëte-körösz* (Csó 32.)²¹⁸, *Vaskërszt* (Csu 219.)²¹⁹, *Flórián-szobor : Ha 'lihð Floriðn* (I 55.)²²⁰. A szőlőhegyek népességének emelkedése nyomán az időszak elején vagy már a 19. század első felében állították fel ott az első haranglábakat, és keletkeztek az első ilyen elnevezések: *Bácsói harangláb* (Ta 124.)²²¹, *Bitói harangláb* (Kb 47.)²²². Az emlékállítás célja ekkor is megjelenik: *Turul* (Csu 544.)²²³, *Emlékkő* (I 417.)²²⁴. Az első világháborús emlékműveknek csak az 1945 utáni tulajdonneveit ismerjük.

4.1. A létesítménynév-adás harmadik korszaka a közlekedési létesítmények között a korábbi korokhoz hasonlóan jellegzetes típusokat is hozott létre: *Nyócvanëggyes* : *Műut* (S 115.)²²⁵, *Bekötőut* (Csó 326.)²²⁶, *Üzemi ut* (V 201.)²²⁷. Mivel némelyikük nyomvonala az ugyanazon kiindulási és végcél között létesült korábbi utakkal összehasonlítható részben vagy egészben eltér, kiépítésük az addigi névrendszerre is hatással van: *Műut* (S 115.) *országut* > *Régi országut* (S 86.)²²⁸, *Üzemi ut* > *Csernyei ut* (V 201.) 1883: *Csernyei út* > *Régi Csernyei ut* (V 174.)²²⁹. Korábbi közlekedési létesítmény továbbfejlesztése révén pedig az út régi nevét kezdi kiszorítani: *Igari ut* ↔ *Bekötőut* (A 243.)²³⁰, *Nagy ut* ↔ *Bekötőut* (Csó 326.).

4.2. A vízrajzi nevek legújabb rétegét a közelmúlt kultúrmérnöki beruházásai jelzik: *Gát* (Kb 62.)²³¹, *Gaja csatorna* [1969] : *Új-Gaja* (Csu 540.)²³², *Horgásztó* (Csu 246.)²³³, *Vaskapu tározó* [1969] : *Csurgai-tó* (Csu 479., Kb 61.)²³⁴. Új keletkezésű kútnév ehhez az időszakhoz semmiképpen nem kapcsolható, a belterületi kutak szerepét kiváltja a *Vizakna* (Csu 528.)²³⁵, *Vizmű* (Kb 27.)²³⁶, *Viszház* (Kb 91.)²³⁷, *Visztorony* (Kb 251.)²³⁸. Hozzájuk kapcsolható a *Visztisztító* : *Szenyvisztelep* (Csu 520.)²³⁹ is.

4.3. A korszak állattartó telepei méretükben nem térnek el a korábbi századok több ezer aprómarhát is tartó majorjaitól és aklaitól, az istállózás mértéke és a szervezeti forma különbözőségei (az újabbak nagyobb szövetkezetek, gazdaságok részlegeiként léteznek) azonban igazolják az új elnevezéseket: *Juhászat* (Csu 278.)²⁴⁰, 1990: *Kacsatelep* (V 181.)²⁴¹. Hogy példának okáért nem *Birkásmajor* az aktuális név, az a nyelvi forma változását jelzi. A gazdasági célú létesítmények körében település- és kistérség-történeti szempontból a terület legnagyobb horderejű és kihatású változása az ipari jellegű bauxit- és üveghomokbányászat megindulása volt. A névanyagra az előbbi tette a nagyobb hatást, fokozva az ilyen jellegű következményeket azzal is, hogy hozzájárult Kincsesbánya ipari település kialakulásához. Ezért a modern gazdasági célú létesítményneveket célszerű Kincsesbánya helynevei alapján bemutatni. A bányaműveléshez fűződő jellegzetes elnevezések a bányatérsegek és azok részeinek nevei: *József-akna* (209.)²⁴², *Iszka kettő* (172.)²⁴³, *Új feltárás* (206.)²⁴⁴, *Bitói külfejtés* (225.)²⁴⁵, *Kincsesi légakna* (237.)²⁴⁶, *Szállítóakna* (81.)²⁴⁷, *Hányó* (14.)²⁴⁸; a bányához kapcsolódó egyéb gazdasági létesítmények: *Bulgár rakodó* (7.)²⁴⁹, *Bitman-műhej* (9.)²⁵⁰, *Homlogbuktató* (12.)²⁵¹, *Józsefi komprésszorház* (155.)²⁵², *Lőszerraktár* (252.)²⁵³. A termelő üzemeket több és speciálisabb létesítmények képviselik, mint korábban: *Bélüzem* (3.)²⁵⁴, *Tésztaiüzem* (17.)²⁵⁵. A tárolóhelyek között ekkor jelennek meg a köz(ös)ségi szeméttelpek: *Szeméttelép* (206.)²⁵⁶. Az elpusztult állatok elhelyezé-

sére létesített helyek megnevezésében a *Döktemető* helyett – úgy tűnik, hogy – inkább a *Dökkut* elnevezést használják (S 92.²⁵⁷, Csú 388.²⁵⁸). A mezőgazdaság nagyüzemi egységeinek átalakulása a gazdasági majorok új elnevezéseiben a korábbiaktól eltérő névhasználatot eredményezett: a termelőszövetkezeti/állami gazdasági majorokra a téeszek neve mellett (az újakra és régiiek folytatójára egyaránt) a korábbi korszak paraszti tulajdonú közepegazdaságaira általánosan (az ország más területein is) használt *tanya* megnevezést (is) alkalmazták (vö. *Pelléné*, 1980, 100.): *Tanya* (Kú 95.)²⁵⁹, *Váralja Tsz* [1990] : *Téesztanya* (Csó 303.)²⁶⁰, *Szivakuti-tanya* (Csú 281.)²⁶¹. Az új nagyüzemmel új egységek is keletkeztek: *Szárittó* (V 165.)²⁶², *Téeszporta* (A 228.)²⁶³, 1990: *Keverő* (A 227.)²⁶⁴

4.4. A szolgáltató létesítményeknél a már ismertek között újabb névtípusok is megfigyelhetők. A kocsmák körében az emlékeztető és konvencionális nevek megjelenése: 1978: *Váralja vendéglő* (Csó 90.)²⁶⁵, *Karám* (Csú 13.)²⁶⁶, *Be Csali kocsmá* (Kb 65.)²⁶⁷ említendő, s újabb vendéglátóipari létesítménytípusok jelentkezését tapasztalhatjuk: 1997: *Tóparti Büfé* (Csú 378.)²⁶⁸, 1997: *Lángossütő* (Csú 411.)²⁶⁹, *Éva* (Kb 43.)²⁷⁰, *Présszó* (S 39.)²⁷¹, *Panzió* (Csú 56.)²⁷². Az 1950-es évek jellegzetes üzlete a *Nébbót* (Kb 23.)²⁷³. A mézárászok egy részfunkcióját váltja fel a *Huzsbót* (I 34.)²⁷⁴. A patikák a tárgyalat településeken csak ebben a korszakban jelennek meg: 1997: *Ezüst Kehely Gyógyszertár fiók gyógyszertára* (Csú 32.)²⁷⁵. A *Benzinkút* (Csú 4.)²⁷⁶ sem régi fejlemény. Az 1950-es évektől a közigazgatás átalakításával a helyi központok megnevezése is módosul, illetőleg a szóbeli névhasználatban gazdagodik: a *Községház(a)* mellé: a *Tanácsház*, *Tanácsháza*, az 1990-es évektől pedig a *Polgármesteri Hivatal* alakok járulnak. Az iskolák államosítása inkább csak hivatalos szinten az *Általános iskola* megnevezést vezeti be. A ma ismert és használt sportlétesítmények ebben a korszakban alakulnak ki: *Fodbalpálya* (Kú 110.)²⁷⁷, 1997: *Sportpálya* (Csú 154.)²⁷⁸, *Tornaterem* (A 100.)²⁷⁹. A művelődés (*Kulturház* : *Kultur* – Csú 126.²⁸⁰, *Könyvtár* – A 112.²⁸¹), kikapcsolódás (*Strand* – Kb 55.²⁸², 1997: *Ikarus (IMAG) Horgásztanya* – Csú 373.²⁸³), turizmus (*Vasutas-pihenő* – Csú 222.)²⁸⁴ számos újfajta létesítményt teremt. Az egészségügyi intézmények is nagyrészt csak most formálódnak ki: *Orvos* : *Rendelő* (I 30.)²⁸⁵, 1997: *Állatorvosi rendelő* (Csú 103.)²⁸⁶, *Mentőállomás* (Kb 17.)²⁸⁷, *Süjfürdő* (Kb 40.)²⁸⁸

4.5. A lakás célú létesítmények körében a névfajta névadásának harmadik szakaszába sorolható a *Pédagógusház* (Csú 43.)²⁸⁹; a szolgálati lakások sorát a korábbiakhoz mérve csak kevés további példa szaporítja: *Doktorlakás* (Csú 25.)²⁹⁰, 1962: *Moha rakodó I. sz. MÁV lakóház* (Csú 562.)²⁹¹; a még élő régi nevek nagy részére a feledés vár. Újabb

– a jogi lehetőségeket kihasználó – fejlemény a szolgálati/javadalmi lakások esetében, hogy a helynév személynévi része nem a használót, hanem a tulajdonost nevezi meg: *Erdészház : Varga-ház* (I 355.).²⁹² A tárgyalt időszak jellegzetes lakóépületei a munkásszállások (*Legényszálló* – Kb 26.²⁹³, *Bikakolostor* – Kb 233.²⁹⁴), az ideiglenes (fából készült) lakóépületek (*Barak* – I 434.²⁹⁵, *Némét barak* – Kb 173.²⁹⁶), a lakóterlepi tömbházak (*Hatvanlakás* – Kb 38.²⁹⁷, *Sáfházak* – Kb 51.²⁹⁸).

4.6. A Kincsesbányához kapcsolódó vasútállomások ekkor jönnek létre (*Moharakodó* – Csu 561.²⁹⁹, 1967: *Moha rakodó felső v(asút)á(l-lomás)*. – Kb 207.³⁰⁰, 1973: *Kincsesbánya v(asút)á(l-lomás)*. – Kb 13.³⁰¹), s a második világháború után alakítják ki az autóbusz-közlekedés kiépítésével párhuzamosan a megállók rendszerét (*Buszmégáló* – Kú 22.³⁰², *Buszforduló* – I 15.³⁰³, 1962: *Magyaralmás, Posta* – A 58.³⁰⁴, 1962: *Magyaralmási elág(azás)*. – Csu 428.³⁰⁵).

4.7. Az újabb temetőnevek közül névtanilag a *Ruszki temető* név (Csu 158.)³⁰⁶ mond újat, a többi csupán településtörténetileg tesz hozzá a korábbi nevekhez: az isztiméri *Réformátus temetőt* (I 24.)³⁰⁷ az úgynevezett magyar-szlovák lakosságcseré során az egykori Komárom vármegye északi feléből oda került magyarok hozták létre.

4.8. Az emlékművek szerepe a névtípusok között megnő: *Ruszki emlékmű : Orosz emlékmű : Szovjet emlékmű* (Kb 45.)³⁰⁸, *Bányászemlékmű* (Kb 22.)³⁰⁹, *Negyenötös emlékmű* (Csó 56.)³¹⁰, *Tizennyócas emlékmű* (Csó 65.)³¹¹, *Hősök szobra* (I 53.).³¹²

4.9. A korszak legtöbb német neve a magyarokkal egyezik meg, önálló német elnevezés csak elvétve akad: *Poszt* (I 33.)³¹³, *Ójdi poszt* (I 43.).³¹⁴

5. A jelenkor élőnyelvi elnevezései között mindennapos, hogy két névkeletkezési korszak elnevezései szinonimákként együtt élnek (*Pusztá : Tanya* – Kú 95.³¹⁵, *Vaskapu-malom : Gattër : Cselényi-féle gattër : Cselényi-féle fűrészmalom* – Kb 97.³¹⁶ *Hitelszövetkezet : Szövetkezet : Takaréka* – A 27.³¹⁷), bár a névváltozás gyakran nem nyelvi okból, hanem a funkció átalakulása miatt következik be (*Pásztorház : Ovoda* – Csó 97.³¹⁸, *Vörös ház : Várbüfé* – Csó 136.³¹⁹, *Viðcha 'osz : A'Ángeli-ház* – Ta 7.³²⁰). Jó adatoltság mellett az is előfordul, hogy három korszak névadásának jellegzetes termékei egy objektumban együtt vannak jelen: *Nagy ut : Vicinális ut : Bekötőút* (Csó 326.)³²¹, *Borhor-dó düllő : Rádz düllő : Natysarló ut* (Csó 19.)³²², *Kis malom : Gattër; -be : Villanytelep : Pálinkaház : Szeszfőzde* (Csu 30.)³²³, *Lóistálló : Parádésistálló : Kastéistálló : Téeszistálló* (Csu 145.).³²⁴

JEGYZET

1 Az adattár kéziratára a következőképpen hivatkozom a továbbiakban: Móri járás. Az egyes települések megjelölésére az alábbi rövidítéseket alkalmazom: A: Magyaralmás, Csó: Csókakő, Csu: Fehérvárcsurgó, I: Isztimér, Kb: Kincsesbánya, Kú: Bakonykúti, S: Söréd, Ta: Gúttamási (közigazgatásilag Isztimér része), V: Nagyveleg. A nem lokalizált adatra az sz. n. (szám nélkül) rövidítés utal. Az adatokat azonosító számok az említett adattárban szereplő sorszámokkal azonosak. A történeti adatokat előfordulásuk éve vezeti be vagy kíséri. Móri járás 103.

2 Móri járás 274.

3 Móri járás 60.

4 Móri járás 123.

5 Móri járás 119.

6 Móri járás 163.

7 Móri járás 66–67.

8 Móri járás 168.

9 Móri járás 239.

10 Móri járás 194.

11 Móri járás 191.

12 Móri járás 206.

13 Móri járás 235.

14 Móri járás 196.

15 Móri járás 200.

16 Móri járás 182.

17 Móri járás 119.

18 Móri járás 144.

19 Móri járás 98.

20 Móri járás 109.

21 Móri járás 121.

22 Móri járás 44.

23 Móri járás 105.

24 Móri járás 59.

25 Móri járás 107.

26 Móri járás 142.

27 Móri járás 148.

28 Móri járás 160.

29 Móri járás 230.

30 Móri járás 208.

31 Móri járás 206.

32 Móri járás 208.

33 Móri járás 206.

34 Móri járás 63.

35 Móri járás 200–201.

36 Móri járás 98.

37 Móri járás 132.

38 Móri járás 223.

39 Móri járás 259.

40 Móri járás 193.

41 Móri járás 124.

42 Móri járás 267.

43 Móri járás 79.

44 Móri járás 222.

45 Móri járás 89.

46 Móri járás 88.
47 Móri járás 139.
48 Móri járás 44.
49 Móri járás 148.
50 Móri járás 168.
51 Móri járás 207.
52 Móri járás 229.
53 Móri járás 128.
54 Móri járás 99.
55 Móri járás 41.
56 Móri járás 219.
57 Móri járás 61.
58 Móri járás 247.
59 Móri járás 221.
60 Móri járás 42.
61 Móri járás 220.
62 Móri járás 138.
63 Móri járás 88.
64 Móri járás 55.
65 Móri járás 221.
66 Móri járás 138.
67 Móri járás 220.
68 Móri járás 92.
69 Móri járás 99.
70 Móri járás 55.
71 Móri járás 87.
72 Móri járás 80.
73 Móri járás 96.
74 Móri járás 214.
75 Móri járás 197.
76 Móri járás 95.
77 Móri járás 121.
78 Móri járás 96.
79 Móri járás 80.
80 Móri járás 60.
81 Móri járás 62.
82 Móri járás 92.
83 Móri járás 274.
84 Móri járás 145., 45.
85 Móri járás 104.
86 Móri járás 114.
87 Móri járás 130.
88 Móri járás 99.
89 Móri járás 100.
90 Móri járás 260.
91 Móri járás 254.
92 Móri járás 48.
93 Móri járás 127.
94 Móri járás 77.
95 Móri járás 127.
96 Móri járás 251.
97 Móri járás 185.
98 Móri járás 180.

- 99 Móri járás 63.
100 Móri járás 106.
101 Móri járás 46.
102 Móri járás 45.
103 Móri járás 160.
104 Móri járás 49.
105 Móri járás 48.
106 Móri járás 51.
107 Móri járás 154.
108 Móri járás 54.
109 Móri járás 48.
110 Móri járás 41.
111 Móri járás 138.
112 Móri járás 138.
113 Móri járás 137.
114 Móri járás 55.
115 Móri járás 55.
116 Móri járás 42.
117 Móri járás 154.
118 Móri járás 156.
119 Móri járás 157.
120 Móri járás 154.
121 Fejér Megyei Levéltár. Fejér vármegyei községek kataszteri iratainak levéltári gyűjteménye. Isztimér
122 Uo. Térképtár. Kataszteri térképek. Isztimér.
123 Móri járás 79.
124 Móri járás 254.
125 Móri járás 71.
126 Móri járás 71.
127 Móri járás 75.
128 Móri járás 111.
129 Móri járás 235.
130 Móri járás 236.
131 Móri járás 238.
132 Móri járás 254.
133 Móri járás 273.
134 Móri járás 85.
135 Móri járás 253.
136 Móri járás 102.
137 Móri járás 127.
138 Móri járás 124.
139 Móri járás 97., 275.
140 Móri járás 237.
141 Móri járás 274.
142 Móri járás 251.
143 Móri járás 170.
144 Móri járás 41.
145 Móri járás 53.
146 Móri járás 61.
147 Móri járás 174.
148 Móri járás 230.
149 Móri járás 238.
150 Móri járás 75.
151 Móri járás 127.

152 Móri járás 204.
153 Móri járás 261.
154 Móri járás 259.
155 Móri járás 249.
156 Móri járás 87.
157 Móri járás 92.
158 Móri járás 95.
159 Móri járás 137.
160 Móri járás 87.
161 Móri járás 197.
162 Móri járás 97.
163 Móri járás 249.
164 Móri járás 178.
165 Móri járás 50.
166 Móri járás 61.
167 Móri járás 233.
168 Móri járás 272.
169 Móri járás 68.
170 Móri járás 270.
171 Móri járás 46.
172 Móri járás 166.
173 Móri járás 115.
174 Móri járás 158.
175 Móri járás 160.
176 Móri járás 62.
177 Móri járás 190.
178 Móri járás 228.
179 Móri járás 236.
180 Móri járás 89.
181 Móri járás 155.
182 Móri járás 60.
183 Móri járás 267.
184 Móri járás 86.
185 Móri járás 155.
186 Móri járás 222.
187 Móri járás 219.
188 Móri járás 41.
189 Móri járás 86.
190 Móri járás 219.
191 Móri járás 248.
192 Móri járás 62.
193 Móri járás 221.
194 Móri járás 94.
195 Móri járás 155.
196 Móri járás 156.
197 Móri járás 90., 91.
198 Móri járás 90.
199 Móri járás 91.
200 Móri járás 255.
201 Móri járás 92.
202 Móri járás 210.
203 Móri járás 87.
204 Móri járás 88.
205 Móri járás 155.

206 Móri járás 73.
207 Móri járás 257.
208 Móri járás 61.
209 Móri járás 103.
210 Móri járás 138.
211 Móri járás 59.
212 Móri járás 269.
213 Móri járás 87.
214 Móri járás 222.
215 Móri járás 93.
216 Móri járás 155.
217 Móri járás 50.
218 Móri járás 60.
219 Móri járás 101.
220 Móri járás 157.
221 Móri járás 147.
222 Móri járás 192.
223 Móri járás 128.
224 Móri járás 183.
225 Móri járás 274.
226 Móri járás 79.
227 Móri járás 258.
228 Móri járás 272.
229 Móri járás 256.
230 Móri járás 234.
231 Móri járás 193.
232 Móri járás 128.
233 Móri járás 104.
234 Móri járás 123., 193.
235 Móri járás 127.
236 Móri járás 192.
237 Móri járás 196.
238 Móri járás 210.
239 Móri járás 126.
240 Móri járás 106.
241 Móri járás 256.
242 Móri járás 207.
243 Móri járás 205.
244 Móri járás 207.
245 Móri járás 209.
246 Móri járás 210.
247 Móri járás 195.
248 Móri járás 191.
249 Uo.
250 Uo.
251 Uo.
252 Móri járás 204.
253 Móri járás 210.
254 Móri járás 191.
255 Uo.
256 Móri járás 207.
257 Móri járás 272.
258 Móri járás 115.
259 Móri járás 49.

260 Móri járás 77.
261 Móri járás 106.
262 Móri járás 256.
263 Móri járás 233.
264 Uo.
265 Móri járás 63.
266 Móri járás 85.
267 Móri járás 194.
268 Móri járás 115.
269 Móri járás 117.
270 Móri járás 192.
271 Móri járás 269.
272 Móri járás 89.
273 Móri járás 192.
274 Móri járás 155.
275 Móri járás 87.
276 Móri járás 85.
277 Móri járás 50.
278 Móri járás 96.
279 Móri járás 224.
280 Móri járás 94.
281 Móri járás 225.
282 Móri járás 193.
283 Móri járás 114.
284 Móri járás 101.
285 Móri járás 155.
286 Móri járás 92.
287 Móri járás 191.
288 Móri járás 192.
289 Móri járás 88.
290 Móri járás 86.
291 Móri járás 130.
292 Móri járás 178.
293 Móri járás 192.
294 Móri járás 209.
295 Móri járás 184.
296 Móri járás 205.
297 Móri járás 192.
298 Móri járás 193.
299 Móri járás 130.
300 Móri járás 207.
301 Móri járás 191.
302 Móri járás 42.
303 Móri járás 154.
304 Móri járás 222.
305 Móri járás 119.
306 Móri járás 96.
307 Móri járás 154.
308 Móri járás 192.
309 Uo.
310 Móri járás 61.
311 Uo.
312 Móri járás 156.
313 Móri járás 155.

- 314 Móri járás 156.
 315 Móri járás 49.
 316 Móri járás 197.
 317 Móri járás 219.
 318 Móri járás 63.
 319 Móri járás 65.
 320 Móri járás 137.
 321 Móri járás 79.
 322 Móri járás 59.
 323 Móri járás 87.
 324 Móri járás 95.

IRODALOM

- Balogh Lajos (1981): Néhány megjegyzés földrajzi neveink történeti rétegződéséről. *MNyTK.* 160. 115–7.
- Bárczi Géza (1958): *A magyar szókincs eredete.* 2., bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1998): *Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. (Különös tekintettel a település- és népiségtörténeti kutatásokra.)* In: Benkő Loránd: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 111–20. (Korábbi változata: A helynevek szerepe az Árpád-kori népességtörténeti kutatásokban. Kovacsics József [szerk.]: *Magyarország történeti demográfiája I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége.* 96–105. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.)
- Berényi Zsuzsanna Ágnes (1983): *A budapesti nagyvársátelep mikrotoponímiája.* MND. 34. Budapest.
- Berényi Zsuzsanna Ágnes (1991): A Csepel Vas- és Fémművek vágányainak elnevezései. *NÉ.* 13. 97–113.
- Bogár Pál (1986): Fejér megyei úthálózat kialakulása, fejlődése. H. n. [Székesfehérvár]. EWUng. = Benkő Loránd (Hrsg.) (1992–94): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen.* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann István (2003): *Magyar helynévkutatás 1958–2002.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen.
- Inczefi Géza (1970): *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső (1997): Névtudomány – magyarságtudomány. (Néhány gondolatvázlat). *MNyTK.* 209. 477–83.
- Kálnási Árpád (1996): *Szatzmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.* A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 67. Debrecen.
- Kázmér Miklós (1950): Nemzetközi szavak földrajzi neveinkben. *MNy.* 234–41.
- Király Lajos (1976): Ipartörténeti emlékek Somogy megye földrajzi neveiben. *SzTK.* 156–63.
- Kis Tamás (1999): A kocsma- és csárdanevek keletkezési típusai. *NÉ.* 21. 323–9.
- Knieza István (1943): Keletmagyarország helynevei. Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok.* I. 111–313. A Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének évkönyve, Budapest. (Reprint kiadása: 2001. Lucidus Kiadó, Budapest.)
- Kristó Gyula (1981): Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.* Tomus LXXI. 21–8.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László (1973–74): Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.* Tomus XLIV, XLVIII.

- Lőrinczi Réka (1992): Összetett szavak és szoros szókapcsolatok. *TNytt.* II/1. 853–910.
- Markó Imre Lehel (1976): Zala megyei helynevek ipartörténeti vonatkozásai. *SzTK.* 171–6.
- Mező András (2000): Árpád-házi szentek templomai a Felső-Tisza vidékén. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 35. 257–86.
- Mizser Lajos (1991): Földrajzi nevek személynévekből. *A Herman Ottó Múzeum Tudományos Közleményei* 27. 354–8. Miskolc.
- Móri járás = Hári Gyula (2002): *Létesítménynevek névtani vizsgálata Fejér megye egykori Móri járásában* 2. Doktori disszertáció, Budapest.
- Ördög Ferenc (1981): A patikanevek keletkezés módjai. *MNyTK.* 160. 235–9.
- Pesti János (1976): Ipartörténeti vonatkozások Baranya megye földrajzi neveiben. *SzTK.* 151–6.
- Pogány Irén (1971): A nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának néhány szempontja a dúllőnévkutatásban. *A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései.* ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 6. 55–62. Budapest.
- Rónai Béla (1976): Tolna megye földrajzi neveinek ipartörténeti vonatkozásai. *SzTK.* 165–9.
- Rónai Béla (1989): Keresztek a nevek világában (Keresztek és ami mögöttük van). *MNyTK.* 183. 162–6.
- Solymár Imre (1985): Belmajor és Külmajor. *NÉ.* 10. 15–7.
- Sulán Béla (1943): *Gazdaságtörténeti vonatkozású helynevek Rozsnyó határában. Hospodársko-dejepisné mená v chotári rožňavy.* Kassa Klny. *Az Uj Magyar Museum* II. kötetének I. (III.) füzetéből.
- SzoMFN1. = Farkas Ferenc (1986): *Szolnok megye földrajzi nevei I. A Jászberényi járás.*
- Szövényi Katalin 1994. *Háznevek a Vendvidéken.* MND. 126. Budapest.
- SzT. Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* I–IV. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 1975–84; V–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest – Bukarest. 1993–96.; IX– Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár. 1997–
- SzTK. = Babics András (szerk.) (1976): *Szekszárdi tájkatató konferencia 1975. Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában.* Dél-Dunántúli konferencia. Szekszárd, 1975. okt. 22–23. Szekszárd.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–84): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Takács Péter (1997): Kálnási Árpád: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. *NÉ.* 19. 94–9.
- TNytt. = Benkő Loránd (szerk.) (1991–92): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I., II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Torma István (1999): Leányvár. *NÉ.* 21. 168–75.
- Tóth Valéria (2001): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abaij és Bars vármegye).* A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen.
- VeMFN4. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc – Varga Mária (2000, szerk.): *Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás.* MNyTK. 194.
- Zelliger Erzsébet (1991): A szóösszetétel: *TNytt.* I. 523–52.
- Zolnai Gyula (1901): Fehérmegei nyelvsajátságok. *Nyr.* 273–84.

SZABÓ T. ATTILA
16. SZÁZADI MAGYAR NÖVÉNYNEVEK ÉS
NÖVÉNYISMERET VÁRADI LENCSES GYÖRGY
(1530–1593) EGÉSZ ORVOSSÁGRÓL VALÓ
KÖNYV AZAZ ARS MEDICA
CÍMŰ MUNKÁJA TÜKRÉBEN

(VESZPRÉMI EGYETEM)

*Édesapám, idősb Szabó T. Attila (1906–1987)
– az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár megálmodója –
születésének 100. évfordulójára,
rendszeres hérvégi erdő-mezőjárásaink emlékére.*

A tanulmány egy 16. századi kiadatlan nyomdai kézirat – Váradi Lencsés György (1530–1593) Az egész orvosságról való könyv azaz *Ars medica* – rekonstruált szövegének és elektronikus adatbázissá szervezett változatának növényneveit, a szerző növényismeretét és ennek a név- és ismeretanyagnak az elmúlt hat évszázadban megfigyelhető sorsát veszi vizsgálat alá. A vizsgált anyag külön érdekessége, hogy egyrészt a korai magyar természettudomány európai kapcsolatainak, másrészt a magyar nyelvterület nyugati, keleti és északi peremterületei között lévő, hat évszázaddal ezelőtti szoros kapcsolatok kiemelkedő dokumentuma.

Az elvégzett elemzésekből és összehasonlításokból egyre élesebb körvonalakkal rajzolható ki a 16. századi általános magyar növényismeret és növényhasználat, a magyar kert általános képe: az *Egész orvosság könyve* azaz *Ars medica* alapján (kimutatott) növényhasználati gyakoriság, valamint az egyéb forrásokban fellelhető gyakoriságok alapján több-kevesebb biztonsággal a kerti termesztésben, a természetes flórából való begyűjtésben vagy a kereskedelmi úton való beszerzésben az 1500-as években kimutatható legfontosabb szerepet játszó fajok sorrendje rajzolódik ki. Tükröződnek a számokban a legáltalánosabban használt szántóföldi termesztésben lévő fajok is: az árpa, a bab, a borsó, búza, len, lencse stb.

A spontán flórából a bakfű, bodza, borostyán, csalán, csengőfű, cser(e)fa, diófa (termesztve is), ebtjefű, egérfarkfű, egres (termesztve is), eper, farkasalma (valószínűleg termesztve is), fehér üröm, fekete üröm, fekete gyopár, földi bodza, földitök, kakukkfű, kapotnyak, katan(g)kóró, konkoly, kömény (termesztve is?), köröntőfű (kolostorkertekben?), lómenta, macskatövis, mogyorófa, ökörfark, ökörnyelv, örvénygyökér, papmonya (termesztve is?), sárkerek, sóska, szaporafű, székfű, szeder (termesztve is?), torma (kertekben is), tök, útifű fajok használatára volt a legtöbb javaslat.

A kerti növények közül a csombor, az édesgyökér, fehér liliom, fehér mályva, fodormenta, fo/g/khagyma, istenfája, iszóp, kapor, káposzta, kékliliom, kender, levendula, levisticum, majoranna, mák, mustár, pápafű, hagyma, párhagyma, petrezselyem, répa, retek, rebarbara, rozmarin, de mindenekelőtt a rózsa, és nem utolsósorban a ruta, valamint a sáfrány, saláta, uborka, viola, zsálya volt a leggyakoribb.

A gyümölcsök közül az alma gyógynövényként már viszonylag ritkább, sokkal gyakoribb például a birsalma, és nem ritka a cseresznye, barack, gesztenye, mandula, naspolya, szőlő, tengeriszőlő (ribizli).

Az egzotikus fajok közül az aloes, babér, ciprus, citrom, fahéj, faolaj, gyömbér, mastix (pisztácia), nádméz (cukornád), narancs, pomagranát (gránátalma), puszpáng, levendula, tömjén szerepelt a legtöbb receptben.

A tanulmányt egy reneszánsz- és reformkori magyar gyógynövénykertnek – a növények gyógyászati jelentőségét is sejtető – növényjegyzéke zárja.

*

Ez a feldolgozás valójában kiemelt fejezet Váradi Lencsés György (1530–1593) *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* című, hat könyvből álló munkájának évtizedek óta készülő természettudományi feldolgozásából. A szempont meghatározta a célt is, amely tehát nem filológiai, „csak” természettudományos: felmérni és mélységében (taxonómiai változatosságában), valamint szélességében (egyes növényi taxonok felhasználásának sokszínűségében) bemutatni az immár hat évszázaddal korábban élt eleink növényismeretét és növényhasználatát.

Külön érdekessége ennek a feldolgozásnak, hogy egy már hat évszázaddal korábban készült, regionális és egyben európai jelentőségű nyomdai kézirat rekonstrukcióját is el kellett előbb végezni: a korai európai tudományosságnak ez a maga nemében egyedülálló dokumentuma egyrészt Nyugat-Európa (elsősorban olaszok, franciák, németek) és a magyar nyelvterület, másrészt Nyugat-Magyarország, Kárpátalja és Erdély közötti tudományos – mindenek előtt élettudományi, nyelvi – kapcsolatok kiadható kéziratá érlelt tárháza.

A kézirat azonban a magyarság és benne Erdély, 16. századi sorsában osztozott – a pusztulásban. Nem került be a szellemi körforgásba, és sem a magyar szaknyelvi, sem a magyar szakmai (egészségtani, tudomány- és művelődéstörténeti, élettudományi stb.) általános műveltségbe nem épült be szervesen mind a mai napig. De hatott, hat és remélhetőleg hatni fog a jövőben is. Bár Lencsés György művének teljes, a mű jelentőségének megfelelő színvonalú kiadására és „felmutatására” a magyar és az európai tudományosság számára még nem került sor. Dolgozatunk szerény előmunkálat e feladat egy részének teljesítésére.

TÖRTÉNETI VISSZAPILLANTÁS

A 16. század magyar növényismeretére vonatkozó szemlélet elsősorban a 20. század első felében, a botanika „florisztikai” korszakában alakult ki, abban az időben, amikor a történeti ökológiai megközelítés még nem is csírázott és a művelődéstörténet sem volt fogékony a természettudományok iránt. (Gombocz, 1937; Rapaics, 1932; Takács, 1927) Ezért a 16. századi magyar növényismeret jellegéről, terjedelméről még a legilletékesebbek, a botanikusok és művelődéstörténészek körében is meglehetősen nagy a bizonytalanság. Ez a bizonytalanság valójában már tudatlanság a most felnövekvő „ökológus”, „természetgyógyász”, „környezetközpontú” nemzedékek körében: el sem tudják képzelni, hogy hat évszázaddal ezelőtt élt eleink mennyivel szorosabb, mennyivel személyesebb kapcsolatban éltek a növényi környezettel, bizonyos értelemben mennyivel „ökológusabbak”, „zöldebbek” voltak, mint a mai „zöldek”.

Ennek az ellentmondásnak a felismerésében sokat segítettek az 1970-es évek elején az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társ biológiai címszavainak szerkesztése során szerzett tapasztalatok (Szabó T. A. sen., szerk, 1976–1984: I–IV.; 1993–2005: V–XII.). Már az első kötet szerkesztése során olyan különleges történeti növényismereti anyag bukkant elő, mint például az alakor (*Triticum monococcum*), alma (*Malus domestica*), árpa (*Hordeum vulgare*) vagy bab (*Vicia faba* vs. *Phaseolus vulgaris*) faj alatti változatossága, a változatosság megnevezése, a változatok történeti és földrajzi elterjedése Erdélyben. Ezek a kérdések azóta is foglalkoztatják e sorok íróját. (Például Szabó, 2004a, 2004b, 2005)

Külön figyelmet érdemel az, hogy a Szótörténeti Társ köteteiben egészen más jellegű történeti-etnobotanikai anyaggal találkozunk, mint a Herbáriumokban vagy Lencsés György munkájában; ez utóbbiakban például nyoma sincs a pelyvás diploid ősbúzákra, az alakorokra vonatkozó – Nyugat-Európában a 16. században már ismeretlen, de Erdélyre még ma is jellemző – archaikus tudásnak. Amikor a Szótörténeti Társ kiadása a negyedik kötetrel (mely – korántsem véletlenül – éppen a „Házsongárd” címszóval fejeződött be), reménytelennek látszó helyzetbe került, éppen ennek a történeti-etnobotanikai tudásanyagnak a feltárására indult meg 1988-ban, már Budapesten és Szombathelyen, az első négy kötet digitális feldolgozása: a címszavak legrégebbi, első adatainak elektronikus adatbázissá szervezése. Az 1990-ben elkészült Minta Szótörténeti Társ, a Minta Szótár végül a legelső magyar szöveges adatbázist és képeket is tartalmazó „multimédiás” tudományos sugárlemez (CD-ROM) lett – és ebben az értelemben korszakhatárt is jelez a magyar „digitális tudomány” hajnalán. (Szabó, 1990)

Ami a növényismeretben leginkább érdekelt botanikusokat illeti, egyesek eleinknek az akkori növényi környezethez, növényi változa-

tossághoz való viszonyát inkább lazának, növényismeretét pedig felületesnek vélik, mások éppen ellenkezőleg, úgy képzelik, hogy ez a kapcsolat nagyon mély és szoros volt; élénken élt még benne a természeti népekre jellemző tudásanyag, a halászó-vadászó, gyűjtögető életmód emléke. A kérdéskör iránti érdeklődés élénk ugyan (Grynaeus és Papp, 1977, 1978; Szabó, 1978, 1979; Surányi, 1985; Várkonyi és Kósa, 1993), azonban a mai napig nem készült el a magyar történeti etnobotanika kritikai feldolgozása.

Az 1500-as évek magyar növényismeretéről szinte csak a korabeli kéziratos és nyomtatott nyelvi emlékek alapján alkothatunk hiteles képet. Ebből a szempontból a magyarság szerencsés helyzetben van Közép-Kelet Európában: nyelvterületünkön nyomtatott herbáriumok és orvosbotanikai, orvosi könyvek formájában a korabeli európai tudományosság magyar nyelvű emlékei – szomszédainkkal összehasonlítva – gazdagnak mondhatók (*Melius*, 1562?, 1578; *Lencsés*, 1577k., 1610k.; *Szabó*, 2000; *Clusius* és *Beythe*, 1583, 1584; *Clusius*, 1584, 1601; *Frankoviith*, 1585, 1588; *Beythe*, 1599, valamint a kéziratos emlékekre vonatkozólag lásd *Grynaeus* és *Papp* 1977, 1978-as feldolgozását; a felsorolásba *Lencsés* György kézirata kinyomtatásra előkészített munkaként került be). Ezek az emlékek azonban a korabeli növényismeret szempontjából még csak részben vannak feldolgozva. (*Gombocz*, 1937; *Grynaeus* és *Papp* 1977; *Szabó*, 1978, 1979)

Ebben a feldolgozásban – mely kiadásra előkészített kézirat egy fejezete – a *Lencsés* György szellemi környezetében feltételezetten vagy bizonyítható módon szerepet játszó kortársak növényismeretét hasonlítjuk össze. Ebbe az értelmiségi körbe elsősorban a fentebb idézett 16. századi szerzők tartoztak. Munkásságuk tere a török hódítások nyomán széttöredezett és népességében is megzavart Magyarországon a nyugat-dunántúli várakban – elsősorban Sárváron és Németújváron –, valamint Kelet-Magyarországon (Debrecenben), a Partiumban (Nagyvárad) és Erdélyben (Kolozsvár, Gyulafehérvár) volt. Visszafelé tekintve a nyugati végeken, Sárváron, Németújváron, Sopronban, Bécsben és Pozsonyban futottak össze nagyjából 1535 és 1585 között azok a szájak, mely köré a magyar nyelvű tudományosság kialakulása szempontjából fontos szerepet játszó szellemi kör – *Sylvester* János és *Szegedi Kőrös Gáspár* révén *Melius Juhász Péter*, *Purkircher György*, *Carolus Clusius*, *Beythe István*, *Beythe András* és *Lencsés György* is bekapcsolható.

Témánk szempontjából elsősorban a *Sylvester-féle Grammatica Hungarolatina* (Sárvár 1539, mint kiindulópont), a *Melius-féle Herbarium* (Kolozsvár 1578), a *Clusius* és *Beythe* által összeállított *Nomenclator Pannonicus* (Németújvár 1583), valamint a *Beythe András* nevével jelzett *Fiveskönyv* (Németújvár 1595) anyagával kell összehasonlítani az *Egész orvosságról való könyv*, azaz *Ars medica* növényisme-

retét (Gyulafehérvár, 1577k.; ezt a művet különböző szerzők különböző címekkel idézik, például Varjas és követői általában a *16. századi magyar orvosi könyv* címformát használják a szerző megjelölése nélkül; itt és a továbbiakban mi is felváltva használjuk a rövidebb címformákat ugyanannak a forrásnak a jelölésére: *Orvosság könyve*, *Egész orvosságról való könyv* és *Ars medica*).

Váradai Lencsés György (1530–1593) a Báthoryak udvari embere volt, és Báthory Zsigmond fejedelmi számvevőjeként halt meg. A növények csak gyakorlati szempontból, elsősorban mint gyógynövények érdekelték. Ez határozta meg növényismeretét, növényhasználatát. Ezt az ismeretet a térben és időben hozzá legközelebb álló Melius-féle *Herbárium*-ban közölt adatokkal összevetve az első, ami szembetűnik, hogy a teológiai, fiológiai képzettségű Meliust (valamint a kéziratot feltehetőleg sajtó alá rendező ifjabb Heltai Gáspárt és körét is) jobban érdekelték a növények nevei, mint Lencsést. Lencsés György inkább gyakorlati ember volt, kevesebb növénynevet sorol fel, de a felsoroltakat bizonynal jobban ismerte, mint Melius. Melius ugyanis munkájában közel háromszor annyi növénynevet sorol fel, mint Lencsés, de ez a sok név kevesebb taxonra (fajra, változatra) vonatkozik. Az *Orvosság könyvének* mintegy 840 növénynevéből eddig kereken 690 jelentését sikerült több-kevesebb biztonsággal azonosítani 475 – mai értelemben vett – növényrendszertani egység (nemzetség, faj, alfaj, változat) nevével, míg a *Herbárium* 2188 növényneve alapján mindössze 450 mai értelemben vett rendszertani egység volt azonosítható. A Melius által használt 1236 magyar, 625 görög-latin és a 325 német növénynév jelentős része tehát társnévnek, szinonimának tekinthető: durva közelítéssel egy növényfajra Meliusnál átlagban 2–3 magyar, 1–2 latin-görög és 1 német szinoníma jut. Lencsés viszont az általa felhasználásra javallott 475 növényi taxon sok ezer alkalommal való jelölésére mindössze 690 ma is azonosítható magyar és latin-görög növénynevet használ, tehát növényismerete meglepően következetesnek és szilárdnak tekinthető. A magyar növénynevek mellett gyakran használ ugyan a magyarban meghonosodás útjára lépett latin-görög neveket, de úgyszólván sohasem terheli a szövegét maga teremtette, bizonytalan jelentésű és zavaró tükörfordításokkal, felesleges szinonimákkal. A szövegében csak kivételesen bukkannak fel német növénynevek. A Lencsés által használt kereken 60 latin vagy görög növénynév közé azonban nem számoltuk be a feltehetőleg már akkoriban magyarosnak érzett neveket, például a rozmaring, vagy a bazsalikom nevét. A „tudományos” nevek között mindössze 14 kéttagú növénynév szerepel – természetesen ezek sem a mai értelemben vett binominális nevek –, ezek között azonban 10 esetben az egykori kettős név már őrzi a mai hivatalos binominális név egyik vagy másik elemét (például *assa foetida*, *bendicta laxativa*, *centaurium minus*). Az egytagú latin nevek közül több a

mai tudományos nemzetségnevekben őrződött meg (például *ammi*, *aquilegia*, *cicer colchicum*, *euphorbium*, *euphrasia*, *saxifraga* stb.).

Az *Orvosság* könyvének magyar növénynevei jól besorolhatók abba a rendszerbe, melyet a *Herbárium* növényneveinek és a népi növényneveknek a vizsgálata során alakítottunk ki. (*Kabán*, 1978; *Péntek*, 1985) A továbbiakban – a példa kedvéért elvégzett esettanulmányként – a jelzős szerkezetű növényneveket vizsgáljuk meg közelebbről, két szempontból:

1. Hogyan különbözteti meg Lencsés jelzők segítségével az egy adott kategórián belül (például az almák, borsók, babok esetében) hasonlóknak tekintett növényeket, illetőleg

2. Miként segíthetnek Lencsés jelzői a névadás indítékainak (például a háziasítás mértéke, az eredet, a termőhely, a felhasználás módja) tisztázásában.

Az 1. és 2. szempont szerint csoportosított példákat külön növény-név-jegyzékekbe foglaltuk. A csoportosítás eredményeként gyűjtőneveknek tekinthetők és csak korlátozottan használhatók például a következő nevek: *agaricum*, *alma*, *apiom*, *búza*, *árpa*, *len*, *mandula*, *menta*, *rózsa*, *szegfű*, *szekfű*, *tömjén*, *útifű* stb.

Nehezen meghatározható irányú és erősségű háziasításra, illetve az említett faj háziasított vagy intenzíven használatba vont társfajának a létezésére utalnak például a következő nevek: *vadbazsalikom*, *vadcipros*, *ebkapor*, *vad kékliliom*, *vadmustár*, *igaz nárdus*, *vadtorma*, *vadrépa*, *vadruta*, *vadsáfárny*, *vadangelika*, *vadápiom*, *vadkéke*, *vad kender és vadmender*, *vad körtvély*, *vad lednek*, *vad olajfa*, *vad pomagránát*, *vad sárgarépa*, *vad szekfű* v. *vadszekfű?*, *vad zsálya* (az egybe- és különírás itt és a továbbiakban tulajdonképpen azt valószínűsíti, hogy azonos vagy – egybeírás esetén – különböző nemzetségekbe tartozó-e a jelzett taxon).

Földrajzi eredetre, illetőleg terjedési útvonalra utalnak az *alexandriai dió*, *alexandriai tök*, *sárga tengeribarack*, *basarózsa*, *bécsifű*, *bécsikömény*, *bécsisáfrány*, *bécsiszekfű*, *besztercei szilva*, *indiai nardus*, *indiai bors(ó)*, *libiai euforbiom*, *törökborsó*, *görögdimye*, *olaszvirág*, *fenum grecon*, *kaukázfű?*, *olaszkömény*, *szerecsenkömény*, *krétabeli dictamnus*, *macedóniai petrezselyem*, *stecados arabinum*, *szerecsendió*, *tatárkása*, *töröktök* jelzős növénynevek.

Termesztési és/vagy alaktani tulajdonságokat jellemeznek például a következő nevek: *fejér cékla*, *édes pomagránát*, *édes mandula*, *fáieper*, *fáisoska*, *fáegres*, *fájszeder*, *földi bodza*, *földiborostyán*, *földifenyő*, *földfüsti*, *földiszeder*, *földitömjén*, *földitök*.

Termőhelyre (erdő, mező, víz, kert, kolostorkert stb.) utaló nevek is viszonylag bőségesen fordulnak elő: *fárafolyóborsó*, *búzában termő konkoly*, *benedicta* v. *pápafű* (kolostorkert!), *boldogasszony-mentája*, *boldogasszony-tenyere*, *erdeiborsó*, *erdei mályvarózsa*, *erdeiruta*,

*erdeitorma, erdeitök, erdeiuborka, mezei menta, mezei kömény, mocsári menta, parragi rózsza, forráshelyenvaló-saláta, hegyentermő-ruta*¹.

Ritkák – és éppen ezért a különböző növényismereti források (szerzők) közötti kapcsolatok felderítésére támpontként szolgálhatnak – például a következő nevek: *assa foetida, babicsfű, bajfű, bársonyvirág, gyapot, haas, heliotropium, herba paris, hermodactylus, holdfű, iszlagfű, istenkásája-virág, juncus odoratus, jujuba, kakaslábfi, kalárisfű, kelésfű, kelkáposzta, keménygyökér, kerek náthafű, keselyűfű, keserűhagyma, kis földiborostyán, lábmósófű, licium, levesticom, medvefülfű, méregfű, metélő hagyma, meténg, okádóhagyma, öreglapu, östör, őszikököröcsin, paréj, paris, parietaria, pecsétésfű, pénzlevelűfű, puszpáng, ragadófű, rühfű, sanikor, sandaraca (?), sárfű, sárgabarack, sárga mirobalanum, sárgarépa, sárga somkóró, sasafű, scilla, scrophularia, seprőfa, serapium(?), serekomolyó, sobrabkors, som, spinác, sulyom, szakadtű, szarvaséltetőfű, szarvasmák, szentjánosfű, szentkeresztű, szentkinkóró, szulák, tabacum, varjulábfi, zanót.*

LENCSES GYÖRGY NÖVÉNYNEVEI AZ „ORVOSSÁG KÖNYVE” TÜKRÉBEN

148

Aligha tekinthető csupán szakmai elfoglaltságnak az a vélekedés, hogy az (orvos)botanika a csillagászzal és orvostudománnyal összehasonlítható szerepet játszott az újjászületés korának tudományosságában, és ezáltal – közvetve – az egész újkori tudományosság kialakulásában. Európában szinte valamennyi tudományos rangot kivívott nemzet esetében a *Herbáriumok*, az orvosi füveskönyvek voltak az újkori természettudományok legnagyobb terjedelmű és hatású összefoglaló kézikönyvei. (Szabó, 1978) Ebben a növények iránti érdeklődésben a növények viszonylag könnyű hozzáférhetősége mellett talán szerepet kapott a reformáció általános hangulata, az üldözök és üldözöttek gyanakvása is. A korszak inkvizíciós viszonyai között ugyanis az égboltot fürkésző csillagász, az égitestek mozgása iránt érdeklődő fizikus vagy az emberi testet boncoló, a szó legszorosabb értelmében véve is vesékebe látó orvos nyilván gyanúsabb lehetett, félelmetesebb és ártalmasabb ellenfélnek tetszett az inkvizíció számára, mint a virágok neveivel, természetével és hasznával foglalatосkodó orvosbotanikus-füvészh. A botanikusoknak tehát bizonyos értelemben jobb volt az esélyük a szellemi túlélésre. Nem véletlen, hogy Clusius vagy Melius is némiképpen menedéknek tekintette saját életében a botanikát. A világnézeti bonyodalmak hiánya miatt a botanikában bizonyos értelemben a fejlődés inkább folyamatos volt, mint forradalmi: itt elevenen élt a középkori kolostorkerteknek, a mai botanikuskertek elődeinek a hagyománya, és társadalmi igény is létezett a gyógyító növények, a növényi gyógyszer-

rek iránt (a tápnövényekről nem is beszélve). Tény az, hogy a 16. századi orvosi könyvek gyógyszereinek jelentős hányada növényi eredetű volt, növényi hatóanyagokra alapozott.

Lencsés Györgyöt mint orvosbotanikust mindeddig sem a magyar botanikatörténet, sem az orvostörténet nem tartotta számon. (*Gombocz*, 1936; *Varjas*, 1941) Ebben a vonatkozásban először Rácz Gábor és L. Szini Karola említi Lencsést (*Rácz és Szini*, 1968) és ezen a nyomon elindulva kezdődött meg a kódexben megőrzött botanikai ismeretek rendszeres feldolgozása az 1970-es évek második felében, a Melius- féle *Herbárium* megjelenésének 400. évfordulójára készülő emlékkiadás előmunkálatai kapcsán. A munka során vált nyilvánvalóvá a Lencsés-féle gyűjtemény fontossága a korai magyar növényismeret és növényhasználat értékelése szempontjából. Most a felismerés nyomán felszínre került eredményeket összegezzük, annak megjegyzésével, hogy Lencsés növényismerete bizonyára meghaladta a kor átlagát, de ő ennek ellenére sem tekinthető a szoros értelmében vett orvosbotanikusnak.

A kezdetben sajnos meglehetősen tervszerűtlenül megindított feldolgozás nagyvonalakban a következő szakaszokra oszlott:

1. A szöveg végigolvasása, a receptek beszámozása a 16. századi magyar orvosi könyv Varjas-féle kiadásában.

2. A növénynevek kiemelése aláhúzással a receptekben, majd az alapszövegben is. (Ez a munka később kiegészült az állatneveknek a tudás és felhasználás jellegéből adódóan némileg eltérő jellegű feldolgozásával.)

3. A kiemelt neveket és számokat Sz. Tóth Magda hagyományos (kézi) módon, eredeti helyesírás szerint mutatóba szervezte.

4. Később – nagyjából 1980–1985 között a teljes „szerzői kézirat” rekonstruálása során – megtörtént a mutató kiegészítése a Varjas-féle kiadásból hiányzó, később felfedezett és utólag feldolgozott részekben található növénynevekkel.

5. Végül egyeztetttük az eredeti helyesírású és a kiadásra előkészített, átírt szöveget. Ennek az első öt szakasznak a munkálatai 1987 előtt, már Kolozsvárott lezáródtak.

6. Az elektronikus feldolgozás előkészítése 1989-ben kezdődött. A saját eredményeinket előbb összevetettük a 16. századi orvosi könyv szóalak-mutatójával – a Jakab László és Bölcskei András (1988) által elvégzett első elektronikus feldolgozás eredményeivel –, majd az utóbb feltárt részekkel kiegészített és mai helyesírással értelmezett szöveg alapján elkészítettük az *Orvosság könyve* (azaz: a Lencsés-féle *Ars medica*) természettudományos szempontokat figyelembe vevő és az MTA számítógépes hálózata révén egy ideig (az 1990-es években) mindenki számára hozzáférhető elektronikus adatbázisát (vö. <http://www.iif.hu/d-b/emsz>). Az AMED adatbázis építésének első szakasza 1992-ben fejeződött be, az adatbázis karbantartása, kiegészítése (például a botanikai

vagy az idegen nyelvű értelmezésekkel) azonban elmaradt. Ekkor készült el – már elektronikus úton – az *Orvosság könyve* mai helyesírásra átírt szómutatója is (az elektronikus feldolgozás technikai részéért Dugmanics Imrét és Bíró Zsoltot külön köszönet illeti). Az elektronikus szómutató részben pontosította ugyan a számszerű eredményeket, de nem tette feleslegessé a már kézilleg elkészített mutatórendszert. Tekintettel ugyanis a feladat jellegére, egy minden tekintetben tökéletes mutatót sem kézi, sem pedig gépi módszerrel nem lehetett elkészíteni. Az elektronikus adatbázis megléte azonban lehetővé teszi, hogy egy-egy konkrét esetben bármilyen, kellő mélységű, részletességű jelentés vagy szókapcsolat-vizsgálat gyorsan elvégezhető legyen az *Ars Medica Electronica* című CD-ROM segítségével. (Szabó és mtsai., 1996, 2000)

A hagyományos feldolgozás eredményeként állt össze az a növény-névjegyzék, melynek alapján több mint 10.000 16. századi magyar gyógynövény-használati adatát lehet manuálisan is viszonylag gyorsan megtalálni az alapszövegben.

Mivel a tanulmánykötet jelen fejezetét a hagyományos módszerekkel végzett feldolgozás során, tehát lényegében már 1989-ben lezártuk, a számítógépes vizsgálatok eredményei itt csak részben vannak beépítve. Ennek megfelelően az itt felsorolt adatok elsősorban tájékoztató jellegűek és nagyságrendeket tükröznek. Egy-egy részletkérdés vizsgálata során a pontos statisztikai értékelést az elektronikus adatbázis segítségével lehet elvégezni.

7. A *Herbárium* növénynév-anyagának feldolgozása során követett módszerek (Gombocz, 1937; Kabán, 1978; Szabó, 1978) alapján elvégeztük a Lencsés-féle növénynevek botanikai azonosítását. Ennek a munkafázisnak az eredménye volt az első, 1469 címszóból álló 15–17. századi összehasonlító magyar növénynévjegyzék. Ennek a jegyzéknek a Melius-féle 1236 növénynévből 599 (tehát a teljes anyagnak majdnem a fele, pontosan 48,5%-a) szerepelt Lencsés Györgynél is. Tekintettel arra, hogy Lencsés kézírata nem herbárium, tehát elsősorban, illetőleg egyáltalán nem botanikai jellegű, ez igen figyelemre méltó mennyiségnek, illetve egyezésnek tekinthető.

Még érdekesebb azonban az, hogy a teljes jegyzék 1469 nevéből ke-
reken 200 (tehát e teljes anyagnak mintegy 14%-a) csak Lencsésnél szerepel, hiányzik viszont a többi megvizsgált forrásból. Ez a 16. századi magyar orvosi könyv teljes magyar növénynév-anyagának körülbelül az egynegyede. Megjegyzendő, hogy az arányok becslése során jelentős számértékbeli eltérések adódhatnak abból, hogy például mit tekintünk magyar névnek, illetőleg hogy a teljes magyar névanyagból számolunk-e, vagy az összetett növényneveket bokrosítjuk. De akár-hogy számolunk is, pillanatnyilag úgy látszik, hogy a 16. századi magyar növényismeretnek és növényhasználatnak jelentős részét egyedül Lencsés György munkája őrizte meg.

ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATOK

Lencsés növényismeretét felmérő jegyzék elkészítése során a következő vizsgálatokat végeztük el:

1. Összehasonlítás a Grynæus és Papp (1977, 1978) által összeállított, képek segítségével azonosított növénynév-glosszák korai magyar növénynév-jegyzékével;

2. Összehasonlítás az idősb Szabó T. Attila (1943, 1958) által közölt erdélyi magyar gyógynövény- és gyógyszernév-jegyzékekkel;

3. Összehasonlítás Melius Juhász Péter *Herbáriumának* (1578) növényismeretével;

4. Összehasonlítás a Clusius és Beythe (1583, 1584, 1711) által szerkesztett *Nomenclator Pannonicus* növénynévanyagával;

5. Összehasonlítás a Frankovith féle *Hasznos ... könyv* (1583, 1585) növénynévanyagával;

6. Összehasonlítás a Mathiolus alapján készült Zay Anna-féle (1718) *Herbáriummal* (Szabó és Sz. Tóth, 1982), melyet a Lencsés-féle *Ars medicat* lemásoltató Rhédeiné b. Wesselényi Kata érdeklődése és gondossága őrzött meg számunkra;

7. Összehasonlítás a *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből* című kötet is nagyjából 1603 és 1703 közötti időszakból származó növényneveivel (Hoffmann és mtsai., 1989);

8. Összehasonlítás Diószegi Sámuel *Orvosi fűvész könyve Practica* részének növényneveivel (Diószegi, 1813);

9. Összehasonlítás a kalotaszegi etnobotanikai monográfia recens etnobotanikai növénynév-anyagával. (Péntek és Szabó, 1985);

10. Összehasonlítás Erdély a legrégebbi idők – vélhetően az 1200-as évek – óta egy helyben működő, az egykori kolozsmonostori bencés apátság, a későbbi kolozsvári agráregyetem gyógynövénykertjének 1987-ben meglévő növényállományával. (Szabó, 1987);

11. Összehasonlítás a mai hivatalos magyar növénynévanyaggal. (Priszter, 1987)

12. Összehasonlítás a szombathelyi és a veszprémi főiskola, illetőleg egyetem „etnobotanikai” és „környezetbotanikai” gyűjteményeinek, a Beythe István Kertnek (Szombathely) és a Beythe András Kertnek (Veszprém, 1988–2005) élőgyűjteményeivel, valamint az ezekhez leginkább kapcsolódó németújvári (Güssing, Ausztria), leideni (Hollandia) és bázeli (Svájc) történeti kertek növényanyagával.

A következőkben ezekből az összehasonlító vizsgálatokból mutatunk be néhány példát.

A KÉPEK RÉVÉN AZONOSÍTHATÓ KORAI NÖVÉNYNÉV- GLOSSZÁKHOZ VALÓ VISZONY

1978-ban és 1979-ben Grynaeus Tamás és Papp József módszertanilag is jelentős, alapos tanulmányban tekintették át a 13–16. századi magyar növényismeretre vonatkozó adatokat őrző ikonográfiákat. Kimutatták, hogy a régi magyar növénynevek és az ezeknek megfelelő növényfajok azonosítására tett eddigi kísérletek jelentős részben téves, vagy legalábbis esetenként igazolhatatlan, bizonytalan eredményekhez vezettek. (Flatt, 1891; Gombocz, 1914, 1936; Rapaics, 1932; Magvary-Kossa, 1929; Szabó, 1978, 1979) Rámutattak arra, hogy viszonylag milyen ritkák az egykori és a mai tudás egyeztetését módszertanilag is helyesen megvalósító tanulmányok, azok a vizsgálatok, melyek az összetartozó növényi kép és név, illetőleg legalább a növényleírás és név egyidejű vizsgálata révén történtek. (Flatt, 1910; Rapaics, 1934; Gombocz, 1936) Arra is felhívták a figyelmet, hogy az általuk követett módszer sem mentes a hibalehetőségektől: az ősnymotatványok képanyaga általában gyenge, a metszetek felhasználása, társítása az egyes leírásokhoz sokszor következtelen vagy éppenséggel esetleges, a glosszáírók maguk is gyakran hibázhatnak akár tudatlanság, akár hanyagság miatt, de komoly tévedésekhez vezethettek régen és vezethetnek ma is a magyar népi növényismeret táji és helyi eltéréseiből adódó értelmezési különbségek, a gyakori szinonimák és homonimák is.

Grynaeus és Papp régi magyar növénynévjegyzékük összeállítása során a következő kódexek, ősnymotatványok, illetőleg régi könyvek ábrái és leírásai mellé többnyire kézírással bejegyzett neveit, illetőleg képeit használták: Corvina, Castanate Könyvtár, Herbarium Vincentine 1491. (Fuchs, 1542, 1545; Dornsteinus, 1540; Clusius, 1583; Clusius-Beythe, 1584; Péchi, 1591) Ezekben 59 15. századi, 478 16. századi és 175 17. századi, tehát összesen 713 korai magyar növénynevet azonosítottak, és kapcsoltak értelemszerűen 538 botanikailag is többé-kevésbé azonosítható egykorú növényábrázoláshoz. Ezek alapján 382 20. századi tudományos növénynévvel lehetett a régi magyar neveket azonosítani, 318 esetben a faj, 61 esetben a nemzetség, három esetben pedig ezen felüli rendszertani egységek (például moha, zuzmó) szintjén.

A Grynaeus és Papp által vizsgált teljes anyagból, tehát 713 adat alapján azonosított 538 növénynévből (100%) 293 – tehát a teljes anyagnak közel 55%-a – azonos vagy igen hasonló jelentésben fordul elő Lencsés György munkájában is. Ugyanakkor a táblázataikban szereplő 382 mai értelemben vett taxon több mint 80%-át (három évszázad glosszáírói által ismert növények nagy többségét, több mint 300 fajt) Lencsés is említette, ismerte, ajánlotta. (Megjegyzendő, hogy a nemzetségnevek szintjén végzett azonosítás, illetőleg számítás Lencsés kárára torzít.) Ezen túlmenően a nevek alapján pontosan nem azonosítható növények között

is voltak bizonyára olyanok, melyeket Lencsés szintén ismerhetett. Nem sikerült viszont kimutatni Lencsés György munkájából a régi magyar glosszában szereplő következő fajokat (a felsorolásban a Lencsés által talán ismert, de nála bizonytalanul azonosítható taxonokat kérdőjellel jelöltük, annak megjegyzésével, hogy a mai „linneánus” taxonómia rendszertani egységeit a 16. századra vetíteni eleve anakronizmus): *Aconitum longifolium?*, *Aconitum lycoctonum?*, *Adinathum cuneatum*, *Alliaria officinalis*, *Amaranthus retroflexus*, *Anthemis tinctoria?*, *Asparagus sp.?*, *Asplenium trichomanes?*, *Bellis perennis?*, *Calluna vulgaris*, *Centaurea cyanus?*, *Chlorocyperus longus?*, *Coronilla varia?*, *Coronilla sp.*, *Cuscuta (europaea?)*, *Daphne laureola*, *Epilobium roseum*, *Erica carnea*, *Erodium cicutarium?*, *Eruca sativa?*, *Euphorbia falcata?*, *Euphorbia cyparissias?*, *Euphorbia sp.*, *Filipendula hexapetala?*, *Fumaria sp.?*, *Gagea pratensis*, *Galeopsis pubescens*, *Geranium columbinum*, *Hemerocallis lilio-asphodelus?*, *Juniperus sabina?*, *Lathyrus tuberosus?*, *Lilium martagon*, *Linaria vulgaris/alpina*, *Lystera ovata*, *Lycopsis arvensis?*, *Malva alcea?*, *Mercurialis annua*, *Nasturtium officinale?*, *Nigella arvensis?*, *Orchis purpurea*, *Ornithogallum comosum?*, *Peucedanum officinale?*, *Pimpinella sp.*, *Polygala major*, *Polygonatum latifolium?*, *P. odoratum?*, *Pteridium aquilinum*, *Ranunculus arvensis?*, *Ranunculus auricomus*, *Ranunculus sp.*, *Scrophularia nodosa?*, *Solidago virga-aurea*, *Sorghum sp.*, *Sisymbrium sophia?*, *Tagetes erecta*, *T. patula*, *Tragopogon orientale?*, *Trifolium campestre?*, *T. pratense?*, *Typha latifolia?*, *Zea mays*.

A KÉPEK SEGÍTSÉGÉVEL NEM AZONOSÍTHATÓ EGYKORÚ ERDÉLYI MAGYAR NÖVÉNYNÉVGLOSSZÁK

A képek segítségével nem azonosítható egykorú erdélyi magyar növénynévglosszákhöz fűződő viszony vizsgálata idősb Szabó T. Attilának (1943, 1958) idevágó közlései alapján történt. A hivatkozott közlések közül az első egy címlaptalan, 25 levéllel csonkult kötet, melyet feltehetőleg a kolozsvári református kollégium egykori híres orvos-tanára, Pataki Sámuel köttetett be, valamikor 1758 és 1784 között, és ő adhatta a könyvnek a kötet gerincén olvasható címet is: *De herbis et simplicis medicamentis*.

Ebben a kötetben 266, szócikkekként külön szójegyzékbe szedett bejegyzés van szövegkörnyezetében, megfelelő latin növénynevekkel, mutatván, hogy milyen latin növénynevek magyar megfelelőit ismerték a nagyjából 16. századi, kisebb részben későbbi, 17–18. századi glosszairók.

1958-ban közölte idősb Szabó T. Attila azt az erdélyi növénynévjegyzéket, melyben 89. 16. századi, 421 javarészt 17. századi és kisebb

részben 18. századi lapszéli bejegyzések formájában fennmaradt anyagot dolgozott fel. Ezek a korai magyar növénynevek Dioszkoridész (*Discorides*) *De medicinali materia libri sex* című munkájának Lonicerus által bővített, görög, latin, héber és német növényneveket, gyógyszerneveket és állatneveket, leírásokat tartalmazó 1543-ban Marburgban megjelentetett kiadásában kerültek bejegyzésre. A bejegyzések többsége feltehetőleg egyetlen kéztől, a kötet név szerint is ismert tulajdonosától, Varsóci Miklóstól származott 1642 tájáról. Varsóci ebben az időben a gyulafehérvári fejedelmi kancellária íródeákja és hites jegyzője volt. Maga a kötet nem sokkal ezután, már 1658 körül a kolozsvári református kollégium tulajdonába került. A 18. századi növénynevek Dioszkoridésznek egy korábbi, 1527-ben Velencében kiadott munkájába voltak beírva.

A 89 16. századi növénynévből 68, tehát mintegy 76% azonos vagy hasonló értelemben szerepel az *Ars medicab*an is (ezeket az Adattári részben ST-vel jelöltük). Ez a jegyzék, anyagának háromnegyed része révén, meglepően szilárd 16. századi magyar növényismeretet sugall. Ezt a növényismeretet mai szemmel népi növényismeretnek érezzük, de a maga korában egyúttal tudományosnak is minősíthető, hiszen ebben az időben vált a népi növényismeret a tudomány részévé. A jegyzék sok adata azonos a Calepinus szójegyzékből ismert nevekkel (például folyóborostyán, földimogyoró), Melius növényneveivel (például nap-utánjáró, olaszországi kakukkfű, turbolya) vagy a Szikszai Fabricius Balázs szótárában lévő nevekkel (például kökörcsiny virág, köszméte). Ugyanakkor szép számmal vannak itt olyan nevek is, melyeket más forrásokból nem ismertünk, valamint olyanok, melyek itt jelentkeznek először.

A 361 17. századi és kisebb részben 18. századi magyar növénynévből további 150 (azaz közel 42%) szerepel Lencsésnél is. A számítás csak tájékoztató jellegű, mert esetenként csak önkényesen lehetett eldönteni, hogy a szójegyzék egy-egy növénynevét önálló címszónak tekintjük-e vagy sem.

A fennmaradó 212, Lencsés által nem említett növénynévből abban a korban általánosan (így hát Lencsés számára is) ismert lehetett számos további növény, illetőleg növénynév, például a bükk, sás, cédrus, kökörcsin neve. Egykorú forrásokban ritkábban ugyan, de felbukkan további 69 magyar növénynév (33%) – a megvizsgált forrásokban ezekre a nevekre 118 különféle utalást találtunk. Ezek azok a ritkább növénynevek, melyek alkalmasnak látszanak arra, hogy a korai magyar növényismeret forrásanyagának a korabeli szerzőkre gyakorolt hatását (kellő fenntartásokkal ugyan) de némiképpen követhessük. (*1. táblázat*)

1. táblázat. Közös magyar növénynevek a 16–18. századi források teljes (*) anyagában, illetőleg a „ritka” növénynevek esetében. (* – Tájékoztató adatok, a teljes anyag alapján számítva. A csillag nélküli nevek esetében csak a ritka növénynevek százalékos egyezését számoltuk)

Források / szerzők	Évszám	Közös (%)	Megjegyzések (361=100%)
<i>Szójegyzékek</i>			
1. Murnelius szójegyzék	1533	2,5	latin-magyar
2. Besztercei szójegyzék	15. sz.eleje	2,5	idem
3. Schlägli szójegyzék	u.a.	3,4	idem
4. Calepinus-féle szótár	1585	5,1	többnyelvű
<i>Könyvek, kéziratok</i>			
5. Lencsés: Ars medica	1577k.	41,5*	kézirat
6. Melius: Herbárium	1578	35,5*	kézikönyv
7. Szikszai: Dictionarium	1590	26,6	szótár
8. Clusius: Nomenclator	1583	12,7	etnobotanikai gyűjt.
9. Pápai: Pax corporis	1690	5,9	monográfia
10. Kájon: Herbárium	1656	5,1	kézirat
11. Nadányi: Kerti dolgok	1669	0,8	kézikönyv

A vizsgált magyar nevek közül 209 – tehát a teljes anyag több mint 78%-a – a megfelelő latin növénynevek bizonyágtétele alapján azonos vagy hasonló értelemben szerepel Lencsés Györgynél is. Ezeket az egyezéseket az *Adattár* megfelelő részében tételről tételre haladva feltüntettük (vö. a kötetbe szánt teljes tanulmányban). Külön felsorolásba kerültek azok a magyar és latin-görög növénynevek, melyeket Lencsés György munkájában nem találtunk.

AZ ORVOSSÁG KÖNYVÉBEN ÉS A HERBÁRIUMBAN TÜKRÖZŐDŐ NÖVÉNYISMERET ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A Melius-féle *Herbárium* (MH) 1236 magyar növénynevéből 760 név nem fordul elő az *Orvosság könyvében* (AM). Ennek alapján Meliusnak Lencséshez viszonyított függetlensége 61,5%. Ugyanakkor 406, Lencsés által is használt növénynevet lehetett kimutatni Melius anyagában, tehát a kölcsönösség (ami nyilván nem jelent egyben feltétlenül közvetlen kapcsolatot is) közel 33%.

A mindkét munkában előforduló ritka növénynevek száma 70 körül van. Ezek a növénynevek már kifejezhetnek valamiféle közvetlenebb kapcsolatot. Ebben a tekintetben azonban a kölcsönösség Melius és Lencsés között nem éri el a 6%-ot, tehát a két munka egymástól függetlennek tekinthető.

Lencsés György 1166 magyar növénynevéből Melius nem ismer, illetve nem használ 826 nevet, Lencsésnek a Meliushoz viszonyított függetlenségi mutatója tehát magasabb, közel 71%-os. Szerepel viszont az

Orvosság könyvében 340 Melius által is használt növénynév, ennek megfelelően a Lencsés „függetlenségi” értéke csak 29%, azaz sokkal alacsonyabb, mint a Meliusé.

Ha a ritka növénynevek együttes előfordulását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy Lencsés 112 ilyen, a maga korában is feltehetőleg ritkának tekintett növénynevet használ. Az ebből számított kölcsönösségi mutató 9,6% Lencsés esetében, Meliushoz viszonyítva.

Ezek a mutatók azonban sajnálatos módon csak a hatások mértékét jelzik, keveset árulnak el a hatások irányáról.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a ritka nevek kölcsönös használata Meliusnál csak 5,7%, ugyanez az érték Lencsés esetében 9,6, ebből arra lehet következtetni, hogy Lencsés jobban ismerte a tudásanyagot, mint Melius, Melius viszont kevésbé volt birtokában annak a tudásnak, amelyikre Lencsés alapozott munkája során. Az sem kizárható, hogy Lencsés – valamilyen formában – használta Melius munkáját (ez a vélekedés éppenséggel a feltételezett, de mindeddig nem bizonyított korábbi Melius-kiadásra vonatkozó vizsgálatok körébe is bevonható volna, bár inkább a korra jellemző ismeretanyag hatása valószínűsíthető). Érdekes itt arra is utalni, hogy a két kézirat egy időben és egy ideig együtt várhatott a megjelenésre 1577-táján Kolozsvárott a Heltai-féle nyomdában; Melius kézírata megjelent, Lencsésé nem. (2. táblázat)

Lencsés és Melius között elsősorban ott érezhető különbség, hogy Lencsés bátrabban merített a hagyományos és egyértelműbb magyar népi növénynevek világából és – különösen a gyakori növények esetében – sokkal egyértelműbben, biztonságosabban használta azokat, mint Melius. Az is kiolvasható belőle, hogy az *Orvosság* könyve Melius *Herbáriumától* független alkotás. A ritka növénynevek alapján számolt közvetlen kölcsönösségi érték viszont nem zárja ki azt, hogy Lencsés valamilyen formában ismerte, használta Melius munkáját.

Nem érdektelen röviden összehasonlítani azt, miként használja a két szerző a jelzős szerkezeteket a különböző növénynevekben. Az egymással valamilyen okból összetéveszthető növények alaktani megkülönböztetésére használt jelzős szerkezetek gyakorisági megoszlását Lencsés és Melius esetében a 3. táblázatban foglaltuk össze.

2. táblázat. Melius Juhász Péter és Lencsés György munkáiban a növénynév-ismeret és -használat közötti párhuzamosságok

Vizsgált szerzők és minták	Tételszám	%	Megjegyzések
Lencsés György növénynevei			
A. Teljes anyag	1166	100,0	
B. Ebből Melius is ismer	340	29,1	AK=ált.kölcs.ért.
C. Ebből ritka név	112	9,6	KK=közz.kölcs.ért.
D. Melius nem használ	826	70,8	AF=ált.fügt.ért.
Melius Péter növénynevei			
A. Teljes anyag	1236	100,0	
B. Lencsés is ismer ebből	476	38,5	AK=ált.kölcs.ért.
C. Ebből ritka név	70	5,7	KK=közz.kölcs.ért.
D. Lencsés nem használ	760	61,5	AF=ált.fügt.ért.

$$\text{Általános Kölcsönösségi Érték (AK)} \quad AK = \frac{B \times 100}{A}$$

$$\text{Közvetlen Kölcsönösségi Érték(KK):} \quad KK = \frac{C \times 100}{A}$$

$$\text{Általános Függetlenségi Érték (AF):} \quad AF = \frac{D \times 100}{A}$$

3. táblázat. A növényalaktani különbségek számontartására alkalmas jelzős növénynevek gyakorisága Lencsés és Melius munkájában

Alaktani megkülönböztető jelző	Lencsés szám %	Melius szám %		
apró	9	8,2	7	4,5
arany	2	1,8	5	3,4
fehér	31	27,2	21	14,2
fekete	15	13,6	18	12,2
kék	4	3,6	6	4,1
kis, kisebb	5	4,5	20	13,5
(apró+kis)	14	12,7	27	17,0
nagy, nagyobb	8	7,3	27	17,2
őreg (nagy értelemben)	8	7,3	2	1,3
(nagy+őreg)	16	14,6	29	18,1
sárga	8	7,3	13	8,8
széles	0	0,0	7	4,7
szőrös	0	0,0	6	4,1
tővises	12	10,1	6	4,1
veres	10	9,1	15	10,1
összeg	110	100,0	148	100,2

Lencsés esetében az alakra (*széles*, *szőrös*, de kivétel a *tővises*) és a nagyságra (*kis*, *nagy*) vonatkozó jelzők ritkábbak, mint Meliusnál, vi-

szont gyakoribb a két (inkább valamilyen minőséget, mint szint jelző) *fehér* és *fekete* jelzős szerkezeten alapuló megkülönböztetés.

A termőhelyi különbségekre utaló megkülönböztetéseken alapuló jelzők gyakoriságának az összehasonlítása a két munkában a következőképpen alakult:

4. táblázat. A termőhelyi különbségek számontartására alkalmas jelzős növénynevek gyakorisága Lencsés és Melius munkájában

Termőhely-megkülönböztető jelző szám	Lencsés %	szám	Melius %	
erdei	6	10,7	35	21,1
földi	15	26,8	11	6,3
mezei	2	3,6	47	27,0
réti	0	0,0	7	4,0
vízi	13	23,2	13	7,5
vad	20	35,7	28	16,1
kerti	0	0,0	33	19,0
összegzés	56	100,0	174	100,0

Lencsés tehát elsősorban a vad növények között tett különbséget a különböző jelzők (*földi*, *vízi*) révén, Melius számára viszont fontosabb volt a *kerti*, *termesztett* és a *nem termesztett*, *vad* növények közötti különbségtétel, illetőleg a vad növényeken belül az, hogy milyen nagy növényzettípusban (*erdei*, *mezei*, *réti*) jellegzetes az adott növény. Nem igazán érthető, hogy Lencsés miért nem használja a *kerti* jelzőt növénynevekben – ez a megkülönböztetés az egész munkában csak egyetlen esetben, körülíró szerkezetben fordul elő, így: *kertbéli*.

Tanulságos a növénynévanyag összehasonlítása a földrajzi eredet szerinti megkülönböztető jelzők tekintetében is. (5. táblázat)

5. táblázat. A földrajzi eredetbeli különbségek számontartására alkalmas jelzős növénynevek gyakorisága Lencsés és Melius munkájában (példák)

Eredet-megkülönböztető jelző	Lencsés szám	%	Melius szám	%
bécsi	4	23,5	2	10,5
magyar	0	0,0	2	10,5
német	0	0,0	2	10,5
olasz	4	23,5	8	42,1
tengeri	5	29,4	2	10,5
tót (am, szlovén)	0	0,0	2	10,5
török	4	23,5	1	5,3
összeg	17	99,9	19	99,9

Megjegyzés: a táblázatok szempontjai és adatai csak példajellegűek, hiszen a minden szempontra és értékre kiterjedő pontos számszerű vizsgálat az eljövendő, a két munkából időközben elkészült elektronikus adatbázisok megfelelő adatait kiértékelő következő nemzedék feladata. Ebben a táblázatban terjedelmi és más okokból sem szerepelnek például olyan fontos eredetjelzők, mint az *alexandriai*, *arábiai*, *indiai*, *jeruzsálemi*, *libiai*, *palesztinai* stb.

Lencsés, illetőleg magyar adatközlői, úgy tűnik, mintha a Bécs felől, illetőleg a török közvetítéssel érkező növényeket tartották volna jobban számon (ezt akár a feltételezett sárvári kapcsolat bizonyítékeként is fel foghatjuk), Melius viszont mintha jobban figyelt volna az olasz, német, szlovén közvetítéssel hozzánk került növényekre, valamint azokra, melyeket ő jellegzetesen magyarnak tekintett.

Sajátos, ókori és középkori gyökerekre visszanyúló megkülönböztetési módot jelentettek szerzőinknél a *hím-nő*, *igaz-hamis* jelzőpárok, bár ezek viszonylag ritkábban fordultak elő az elemzett munkákban. (6. táblázat)

6. táblázat. A nemi jelleg, illetőleg a valódiság számontartására alkalmas jelzős növénynevek gyakorisága Lencsés és Melius munkájában

Megkülönböztető jelző szám	Lencsés %	Melius szám	%	
hím	4	36,4	5	22,7
nő(stény)	4	36,4	8	36,4
igaz	2	18,2	4	18,2
hamis	1	9,1	5	22,7
összesítés	11	100,1	22	100,0

Bár ebben az esetben az adatok össz-száma alacsony, mintha Melius forrásai révén erősebben kötődne a fűveskönyvek szelleméhez (például az igaz vs. hamis párhuzamba állításakor), mint Lencsés. A két szerző közötti hasonlóságok azonban itt fontosabbak, mint a különbségek.

Egy másik gyakori növénynévforma az, amelyben a növénynév valamilyen ok (hasonlóság, felhasználás stb.) miatt állatnevekkel társított.

Kutya (*Canis familiaris*) fogalommal társított neveket 10 esetben használ Lencsés; az ebalma (*Aristolochia* ?, 1 esetben), ebkapor (*Tripleurospermum* ? 1), ebszőlő (*Solanum nigrum* 19), ebtej-fű, – gyökér (*Euphorbia* , 17–18 esetben), és az ebtej, azaz eb tej – érdekes módon – mindössze 2–3 esetben vonatkozhat valóban a szuka tejére, de ezek az esetek is inkább bizonytalannak tekinthetők.

Egér (*Mus* sp., *Microtus* sp.) neve 40 esetben bukkan fel a receptekben, de csak nyolc esetben vonatkozik biztosan az állatra – amikor az egérvér, egérgané/szar összetételekben szerepel –, harminc esetben biz-

tosan vagy igen nagy valószínűséggel növénnel van kapcsolatban, még akkor is, ha a hangsúlyosan állatra utaló „egérfark” összetételben szerepel, mint például egérfark, azaz bizonyára egy *Achillea*-faj, vagy inkább *Achillea* fajok (magostul, 1 biztos + 4 valószínűsíthető esetben), egérfarkfű (1 jelző nélküli, 3 öregbik, 1 víze, 3 pora, 1 gyökere, 1 vízi!, 1 fű gyökere !), egérfül/e/fű (*Cerastium* sp., *Stellaria* sp. ?, 3 jelző nélkül, 8 apró, de nincs említés „öregbik” egérfülfüről); egértővis azaz söprűfa (*Ruscus* ?! – minden bizonnyal nyugat-magyarországi adat !, jelző nélkül 1 esetben, gyökere 3 esetben, levele 1 esetben).

A **farkasra** (*Canis lupus*) vonatkozó 133 adatból 58 a farkasalma (*Aristolochia*) fajokra vonatkozik: hím farkasalmát 24 esetben, nőtény farkasalmát 4 esetben javasol, mindkétféle farkaslamát, illetve általában csak farkasalmát 7–7 esetben említ; levelét 6, virágát és szárát 1–1, gyökerét 4, porát 6 esetben ajánlja.

Különösen tanulságos a hatodik kötet 6. levelének a versoján, a „mérges állatok” marása ellen a 4295. receptben ajánlott „farkasbab” (mai nevén: *Paris quadrifolia*), melyet a következő módon kell elkészíteni: „Azután vedd egy fazékba mind, tölts igen erős fejr ecetel rea, és fedőt tégy az fazékra, kit igen erősen betapassz, és fél óráig forrald erősen tűznél, azután vedd el az tűztől, és mikor meghűl, szedd ki az gyökereket, és ismét szárazsd meg árnyékon, törd porrá, tégy ehhez négy-levelűfünek az bogyójából tizenkettőt (ez füvet farkasbabnak is hívják, deákul herba paris neve), az leveléből is tégy hozzá harminchatot.”

Segít Lencsés 10 adata a „farkashárs” egykori magyar fogalmának (farkasölő) sisakvirágként való értelmezésében is, például a VI. kötet 8. levelének versoján, amikor így ír: Farkashárs, ... „az kit deákul *Aconitum*nak mondanak, vagyon sokféle, de mindenik mérges.” 10 adatából nyolc az „*Aconitum secundum*”-ra vonatkozik – ez minden bizonnyal a ma is farkasölő sisakvirágnak (*Aconitum vulpária*) nevezett faj.

Az ugyancsak 133 **kecske** (*Capra capra*) adatból viszont csak 10 vonatkozik a „kecskerágó” nevű fára (*Euonymus* sp.), melynek levelét és magvát is használták, és amelyet talán „vörösfűznek” és „vörösfenyőnek” is hívtak – ez utóbbi két, de különösen az utolsó név botanikai tartalma inkább csak sejthető. Itt 123 adat magára az állatra, illetve ennek gyógyszerként használt részére vonatkozik.

A **ló** (*Equus caballus*) 115 adatából 56 (!) vonatkozik a lómentára (*Mentha longifolia* s.l.), 2 a lónyelvűfüre (*Ruscus hippoglossum* – ez utóbbi alighanem szintén nyugat-dunántúli vagy irodalmi adat), 2 a lóromgyökérre vagy lóromtőre (*Rumex patientia* s.l.) és 14 a lósóskára – a két utóbbi név alighanem ugyanazokra a ma is lóromnak nevezett, magas termető, gyomjellegű *Rumex* fajokra vonatkozott nemzetség szinten. Az állatnév „növényi terhelt-sége” a ló esetében tehát Lencsésnél több, mint 60%-os.

A **macska** (*Felis domestica*) neve alatt talált 36 adatból 1 a macskamézelve (macskamenta ? *Nepeta cataria* *Nepeta* sp. ?) levelére, vi-

rágára vonatkozik, és a további három „macskaméz” adat is minden bizonynyal *Nepeta* fajra (*N. cataria*) utal. Ugyancsak növénynévre, a macskatövisre, azaz mai nevén mezei iringóra (*Eryngium campestre*) utal további 20 adat, tehát a szorosan értelmezett állatnév mindössze 12 esetben bukkan fel.

A **medve** (*Ursus ursus*) neve 19 esetben szerepel, itt viszont csak 3 adat vonatkozik a medvefülfűre (*Primula* faj, talán már valóban a medvefül kankalin, *P. auricula*) és 1 adat a medvetalpfüre (*Heracleum* sp. ?).

A **nyúl** (*Lepus europaeus*) 51 adatából csak nyúllábfű (*Trifolium arvense*) 3 adata és a nyúlrózsa (*Nigella* sp. ?) 2 adata, illetve a nyúl-saláta (*Sonchus* sp. ?) 1 adata – tehát összesen csak az adatok alig 12%-a vonatkozik növényre.

Az **ökör** (*Bos taurus* herélt hímje) esetében a 81 adatból 10 az ökörfarkfüre „kinek sárga virága vagyon”, illetve „bármely féle” (ökörfarkvirág, azaz *Verbascum* sp.), 13 az ökörnyelv/ű/füre, illetve virágra „kit borragonak is hínak” (*Borrago officinalis*), és melyből „erdei” és „vad” (*Anchusa officinalis*, *Anchusa* sp. ?, *Alkanna tinctoria* ?) fajokat is említ, valamint 3 az ökörszemre („mely füvet ökörszemnek is hínak” azaz *Leucanthemum vulgare*) vonatkozik. Az állatnév „botanikai terheltsége” tehát ez esetben mintegy 32%-os.

Érdekes viszont, hogy a **róka** (*Vulpes vulpes*) nevét egyáltalán nem terheli növénynév; minden adat kimondottan a róka testrészeivel (monya, csőke, bőre, szőre, mája, epéje, de elsősorban a hája) való gyógyításról szól.

Némileg hasonló a helyzet a **szarvas** (*Cervus cervus*) esetében is: a 78 adatot csupán a latinból levezethető szarvaséltetőfü (Szikszai *Ela-phobonus-a*), és a szarvasmák (*Glaucium corniculatum*) 1–1 adata terheli növénynév-jelentéssel, sőt ez utóbbi bizonyára nem is a szarvassal, hanem a szarvval van kapcsolatban. (7. táblázat)

További, a fenti szerzők műveiben reánk hagyományozott növényismeretére utaló összehasonlításokat tartalmazó adatok a Melius- féle Herbárium emlékkiadásában találhatók meg. (Szabó, 1978, 1979, 48–51.)

Összefoglalásképpen fel kell hívnunk még a figyelmet arra, hogy a növényismereti mutatószámok abszolút gyakorisága alapján is lényeges különbségek vannak a két mű között – Lencsés javára. Míg Meliusnál ugyanis a legtöbb növénynév csak egy-két esetben bukkan fel, de az összes hivatkozások száma is mindössze 2500 körül van (ideszámítva most néhány, Melius által bizonytalankodva használt nevet is), Lencsés esetében vannak olyan növénynevek, melyekre százszor, kétszázszor vagy akár háromszázszor is hivatkozik munkája során a különböző receptekben (például *székfű*, *rózsa*, *árpa*, *üröm*, *len*, *mandula*, *ruta*, *sáfrány*, *tömjén* stb.) Ezek az ismétlődő utalások is azt bizonyítják, hogy Lencsés növényismerete biztos lehetett: a szövegből lépten-nyomon kiérvezhető, hogy szerzőnk biztos tudja, mikor melyik növényről ír és – ami még fontosabb – ezt a biztos tudást olvasói esetében is feltételezi.

7. táblázat. Mutatvány az állatnevekkel társított jelzős növénynevek gyakoriságára Lencsés és Melius munkájából, kiemelt példák kapcsán

Megkülönböztető jelző	Lencsés		Melius		
	szám	%	szám	%	
Eb	4	1,8	14	21,9	
Egér	10	4,6	4	6,3	
Farkas(alma)	58	26,6	9	14	Meliusnál több taxon!
Kecske(rágó)	10	4,6	6	9,4	Idem !
Ló (nyelv, rom)	74	33,9	2	3,1	
Macska(méz, tövis)	24	11,0	6	9,4	Meliusnál több taxon!
Medve(fül, talp)	4	1,8	4	6,3	
Nyúl(láb, rózsza, saláta)	6	2,8	9	14,0	Meliusnál más taxonok!
Ökör(fark, nyelv, szem)	26	11,9	6	9,4	
Róka	0	0,0	2	3,0	
Szarvas	2	0,9	2	3,0	
összesen	218	99,9	64	99,8	

ÖSSZEHASONLÍTÁS AZ ÉNEKÉK ÉNEKÉNEK NÖVÉNYNÉVISMERETÉVEL

162

Az *Ószövetségbe* foglalt *Énekek éneke* bibliai szöveg ugyan, de határozottan világi jellegű. Érthető tehát, ha a magyar reneszánsz írói, fordítói is felfedezték, számos fordítása készült (v.ö. Komoróczy 1969). A hivatkozott (népszerű) kiadás fordításaiban 37 régi magyar növénynév szerepel, ez 23 növénynemzetségre (ezen belül 16 esetben a fajra) vonatkozik. Ezek közül 9 növénynév – négy fajtanév (panyika alma – *Malus domestica* cv., baranya szőlő, boros szőlő, cipriai szőlő – *Vitis vinifera* cv.), egy fajnév (libanushegyi fa – *Cedrus libani*) és három bizonytalan tartalmú növénynév (cinnaonas, malosfa, sáfrányfa) – tehát a teljes *Énekek énekében* említett növénynévanyag 24,3%-a. Ez azt jelenti viszont, hogy az irodalmi forrásokban említett korai magyar növénynévanyag több mint 75%-a szerepel Lencsésnél, ami (tekintettel a két műfaj jellege közötti alapvető különbségekre) igen jó egyezésnek, biztos növénynévismeretnek és használatnak tekinthető. (További részletek a „Növénynevek az Énekek énekének korai magyar fordításaiban a.) A magyar növénynevek betűrendjében és b.) A latin növénynevek betűrendjében című, itt nem közölt fejezetrészben.]

ÖSSZEHASONLÍTÁS A MEDICUSI ÉS BORBÉLYI MESTERSÉG. RÉGI MAGYAR EMBER ÉS ÁLLATORVOSLÓ KÖNYVEK RADVÁNSZKY BÉLA GYŰJTÉSÉBŐL CÍMŰ KÖTET NÖVÉNYNEVEIVEL (1603–1703)

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Hoffmann Gizellának és munkatársainak, valamint természetesen az emlékanyagot összegyűjtő Radvánszky Bélának a jóvoltából rendelkezésünkre áll a Lencsés György korát követő 17. század számos ember- és állatgyógyászati jellegű kéziratának, receptgyűjteményének korszerű jegyzetekkel ellátott új kiadása. (*Hoffmann és mtsai.*, 1989)

Az ebből a kiadásból feldolgozott receptanyag a 8. táblázatban került összefoglalásra.

8. táblázat. A feldolgozott, növényneveket is tartalmazó receptek megoszlása Radvánszky (In: *Hoffmann és mtsai.*) gyűjtésében

Év, forrás	Receptek száma (1989)	Betűjel
<i>I. Rész</i>		
1603k Melius Herbáriumához kötött receptek	777	A
1614– Máriássy János: Lóorvosságok és más orvosságok	242	B
1619e Török János: Orvoskönyv lovak orvoslására	1589	C
1619 Szentgyörgyi János: Testi orvosságok könyve	339	D
1628 Váradi Vásárhelyi István: Kis patika	165	E
1663k Házi patika	262	F
1665k Orvosságos könyvecske	270	G
1662 Révay István: Próbálós bizonyos orvosságok	451	H
1677 Újhelyi István: Orvosságos könyv Apafi Anna számára	460	I
1684 Próbált orvosságok	38	J
1693– Becskereki Váradi Szabó György: Medicusi ... mesterség	1426	K
<i>II. Rész</i>		
17. sz.		
Gyógyszerek I.	157	L
Gyógyszerek II.	129	M
Orvosságoknak rendszedése	232	N
Orvoskönyv némely füveknek hasznáról	289	O
1607–		
1758 Megpróbált dolgok	33	nem értékelt
1603–1758 16 munka	6 859	recept

Ezzel a lényegében 17. század folyamán lejegyzett, legkevesebb 16 forrásból (de valójában sokkal több kéztől) származó, közel 7000 recepttel, helyesebben ezeknek a recepteknek a növénynév-anyagával hasonlítottuk össze az egy évszáddal korábbi, egyetlen szerzőtől származó, megközelítőleg hasonló nagyságú receptanyagot.

Az összehasonlításnak a munka jelenlegi szakaszában az anyagok egymáshoz való viszonyára vonatkozó tájékozódás (és nem a kritikai vizsgálat) volt a célja.

Az első szakaszban arra kerestünk választ, hogy milyen az egyes 17. századi anyagok viszonya a Lencsés kézirathoz. Ennek érdekében szűrőpróbaszerűen a felsorolt források minden 50. receptjéből kiválasztottunk az összehasonlítás szempontjából lényeges kulcsszavakat, az ezekre vonatkozó adatokat elektronikus úton kikeresztük az EMED adatbázisból, és összevetettük a kiválasztott 17. századi receptet Lencsés szövegével. A szövegek közötti százalékos egyezést értékeltük a következő skála szerint:

9. táblázat. A források közötti egyezés vizsgálatához használt számszerű és szöveges értékelés

A receptek közötti százalékos egyezés	Szöveges értékelés
0	Nincs semmilyen egyezés
10	Halvány egyezések nyomai
20	Felületesen egyező anyagok vagy módszerek
40	Közös forrásra utaló egyezések
60	Nyilvánvaló kapcsolat
80	Gyengén módosított másolat
100	Tökéletes egyezés
L	A szöveg más nyelvű (latin)

Az, itt követett módszerrel tehát a 20% alatt becsült értékek Lencsés művétől többé-kevésbé független munkára vallanak, 40% felett legalábbis közös forrásokat, 50% felett pedig vagy közös forrást, vagy Lencsés szövegének a kivonatolását, másolását tételezhetjük fel. A vizsgálat eredménye a 10. táblázatban foglalható össze.

A legmagasabb hasonlósági értéket, 55%-ot (egyébként érthető vagy legalábbis feltételezhető okokból) Váradi Vásárhelyi István *Kis patika* című, 1628-ban Kismartonban (ma Eisenstadt, Ausztria) készített kéziratával találjuk. Feltételezhető, hogy Váradi Vásárhelyi Istvánnak megvolt Kismartonban Váradi Lencsés György munkája, vagy annak egy másolata, esetleg éppenséggel a gyanított Körösi Gáspár-féle „ősforrása”. Ugyancsak szoros kapcsolatra utal Lencsés munkájával az a 40%-os hasonlósági érték, melyet az *Orvoskönyv némely fiúeknek hasznáról* című kézirattal találtunk.

Ugyancsak Váradi Lencsés Györggyel való kapcsolatra vall a Váradi Szabó István kéziratával való összehasonlítás is. Ennek a munkának az eredetije Székelyudvarhelyen a Dokumentációs Könyvtár Kézirattárában van. Nem érdektelen arra is figyelni, hogy e között és a Lencsés munkája között már ott áll Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*-a is.

10. táblázat. A 16. századi (Lencsés, 1570k) és a 17–18. századi (auct. dif. In Hoffmann et al. ed. 1989) magyar növényismeret és növénynév-használat mintavételek alapján való összehasonlításának eredményei

A forrás betűjele	Vizsgált receptek	Hasonlatosságot mutató receptek	Hasonlósági index
A	13	3	4,6
B	5	1	4,0
C	32	15	15,6
D	8	3	10,0
E	4	4	55,0
F	6	1	13,3
G	6	1	3,3
H	1	0	0,0
I	10	4	26,0
J	1	0	0,0
K	29	10	15,9
L	3	1	6,7
M	3	3	26,7
N	5	3	24,0
O	4	3	40,0
16	130	52	16,34

Már a szűrőpróbaszerűen megvizsgált receptek alapján is átlagban 26% körüli hasonlóság mutatkozott Lencsés, valamint Újhelyinek az Apafi Anna számára írott orvosságos könyve, illetve a Radvánszky-féle második, 17. századi gyógyszerkönyv között – ezeknek a kapcsolatoknak az értelmezése, értékelése további kutatást kívánna.

Összességében a legmagasabb hasonlósági értéket Lencsés György munkájával Török Jánosnak az 1619 előtti, feltehetően még az 1500-as években megindított *Orvoskönyv a lovak orvoslásáról* című kézírata mutatja. Ezekre az egyzésekre már Hoffmann Gizella és munkatársai is felfigyeltek. (v.ö. Hoffmann, 1989, 524.)

Azonban az itt követett módszerrel a nagyszámú és feltehetőleg különböző forrásokból származó receptek miatt a teljes kézíratra vonatkoztatva csak mintegy 15%-nyi hasonlóság volt kimutatható. Különösen bizonytalan (gyakorlatilag értékelhetetlen) eredményeket adott módszerünk a kevés receptet tartalmazó kéziratok esetében.

A *Medikusi és borbélyi mesterség* (1989) című kötet mutatójában ke-
reken ezer, 17. században használt magyar növénynév van (a pontos szám – tekintettel a helyesírási, hangalaki változatok igen nagy számá-
ra – valószínűleg megállapíthatatlan, illetőleg csak önkényes módon vol-
na megadható).

Ezt a névanyagot összevetve Lencsés György magyar és latin-görög növényneveivel, a Lencsés-féle kézirat tudománytörténeti fontosságát hangsúlyozó fontos következtetések fogalmazhatók meg. Egy repre-

zentatívának tekinthető összehasonlítás (a munkákban szereplő A – K kezdőbetűs növénynevek összehasonlítása) alapján ugyanis megállapítható volt, hogy a 16 különböző forrásértékű kéziratot létrehozó 17. századi szerzők növénynév anyagának 31,2%-át Lencsés György is ismerte és használta.

Vizsont csak Lencsés munkájában szerepel a teljes összehasonlított növénynév-anyag 30,9%-a, ami az egy századdal későbbi kompillátoroknál már nem olvasható. Lencsés György tehát – közelítő becsléssel – egyedül és korábban összegyűjtötte a régi magyar növénynév-szókincsnek a jelentős részét (ebben a gondolatmenetben maradva 62%-át, tehát majdnem kétharmadát). A következő évszázadnak az adott korban nyilván nem kevésbé fontos orvosbotanikusai viszont együtt is csak mintegy 37,9%-nyit (valamivel több mint egyharmadnyi) új ismeretanyagot tudtak csak hozzáadni a Lencsés által összegyűjtött növénynév-anyaghoz. A számítás csak tájékoztató értékű – és a 17. századi másolók számára alighanem előnyös – módszerrel készült. Ugyanis – különböző személyekről lévén szó – az értékelést számukra előnyösen befolyásolják a (gyakran Lencsénél jóval pontatlanabban) használt növénynevek helyesírási változatai.

LENCSÉS GYÖRGY ÉS ZAY ANNA NÖVÉNYNEVEINEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Kilenc évvel az *Ars medica* lemásoltatása után Rhedeiné báró Wesselényi Kata Erdőszentgyörgyön lemásoltatta Tsömeri Zay Anna *Orvosi Könyvét* is. Ezt a másolatot ma ugyancsak a Teleki Téka őrzi Marosvásárhelyen, hasonmás kiadása 1979-ben jelent meg Magyarországon. (Fazekas, 1979) Fazekas Árpádnak a hasonmás kiadványhoz írott kísérőtanulmánya pontosan jelzi, hogy Zay Anna kéziratának csak a keletkezési éve 1712, valójában tartalmilag és formailag is megegyezik a 16–17. századi hasonló írásos emlékekkel. A Fazekas Árpád által feldolgozott anyagból például Balsaráti Vistus János személyében egy Lencsésnél kevésbé racionális, igen óvatos orvos képe rajzolódik ki. Követhető az anyagban a gyógynövényekre vonatkozólag a 16. századtól fokozatosan megfigyelhető ismeretszegényedési folyamat is: a Telegdy család levelezésében például a női mell gyulladásának kifakasztására ajánlott Lencsés-féle 6 receptből Telegdy János már csak egy gyógynövénynek, a fehér mályvának a hatását tartotta számon. Telegdy ugyan a saját receptjeit mint próbált dolgokat ajánlotta, de próbált orvosságai között sok az obskurus gyógy mód, a babona, a kuruzslás.

Zay Anna herbáriuma – az *Ars medicá*hoz hasonlóan – elsősorban növényi eredetű gyógyszereket tartalmaz. A kéziratban felsorolt 178, illetőleg az összetételeket is számolva 348 gyógyításra ajánlott növény-

ből 168-at lehetett több-kevesebb biztonsággal botanikailag azonosítani.

A Lencsés és Zay-féle kéziratok közötti – közvetett – kapcsolat számszerű vizsgálata során az előbb már bemutatott kölcsönösségi mutatókat használtuk. Megállapítható, hogy a Zay Anna kéziratában lévő növénynevek a Lencsés neveivel nagy hasonlóságot mutatnak: a nevek 7,5%-át az eddig csak Lencsésnél felbukkant növénynevek adják, 34,8%-ban szerepelnek olyan nevek, melyeket Lencsés és Melius is használt. A nevek alapján Lencsés, illetve a Melius munkáival számítható kölcsönösségi mutató tizedesre egyező (42,3%). Lencsés növénynevei közül Zay például a következőket használja több-kevesebb következetességgel és gyakorisággal: *angelica*, *babér*, *bazsarózsa*, *cidónia*, *dictamus*, *fáisoska*, *fehérbab*, *fehér bagolyborsó*, *fehércékla*, *fehért dictamus*, *gyömbér*, *fehér mák*, *fehér tömjén*, *földi moh*, *görög dinnye*, *herba paris*, *kámfor*, *komló*, *martilapu*, *olaszkömény*, *sztix*, *rebarbara*, *sandalomfa*, *senna*, *tengeribarack*, *vörös bagolyborsó*.

ÖSSZEHASONLÍTÁS DIÓSZEGI SÁMUEL ORVOSI FÜVÉSZ KÖNYVE PRACTICA RÉSZÉNEK NÖVÉNYNEVEIVEL (1813)

167

A magyar történeti növénynevek folytonosságának szempontjából nem érdektelen összevetni Lencsés megnevezéseit azzal a névanyaggal, melyet Diószegi Sámuel ismert és használt az *Orvosi fűvész könyv Practica részében*. Ez a munka azért is érdekes, mert mutatói révén összekötő kapocsnak tekinthető a magyar hagyományos és tudományos növénynévadási gyakorlat között; más szavakkal határhő a herbalisták és linnenánusok birodalma között.

Diószegi 1813-ban ebben a munkájában mintegy 600 növénynevet sorol fel, ezek közül 153 nevet – a nevek több mint negyedrésztét – Lencsés is Diószegivel azonos vagy hasonló értelemben használta már. Még szembetűnőbb a folytonosság, ha a Diószegi által összeállított első mutatót vizsgáljuk. (*A nép közt forgó nevekből nemi neveknek meghagyott nevek lajstroma*) Ebben a listában a nevek több mint 40%-a már Lencsénél is hasonló (természetesen nem a rendszertani besorolás, hanem a nevek tartalma tekintetében) értelemben szerepel. Más szavakkal, az általunk vizsgált 16. századi munka Diószegi Sámuelnek a mai tudományosság felé elmozduló névhasználatához már a növényi névanyagnak közel felét felsorakoztatja (nem beszélve most azokról a valamilyen formában ma is élő nevekről, melyeket Lencsés említ, de Diószeginél hiányzanak).

Ami a névhasználaton túlmutató növényhasználatot illeti, itt például a gilisztazűző receptek a következő összehasonlítást mutatják:

Lencsés, 1570k.: *Fehér ürömmek nyers levelét, rutát, varádicsot, komlóvirágot, mindenikből fél-fél marokkal, törd össze jól ezeket és tedd ruhára, téhénnek epéjét fakaszd reá azután fölül, ezt kösd vagy háromszor az hasra* (AMA, 1836. recept).

Diószegi, 1813: *Az üröm levelét egynéhány foghagymás gerezdekkel összevagdalni, és ezt marhaepével jól összekevervén és ruhák közé tévén a gilisztás gyermek hasára borítani igen hasznos orvosság ... kivált ha amellet varádics magvát adnak bé a gyermeknek.*

Ezek a receptek azért is figyelemre méltók, mert egy sajátos (és a jövő gyógyászatában bizonyára a mainál jelentősebb szerepet játszó) gyógyszerkategóriának – a bőrön át felszívódó hatóanyagoknak – a fontosságára is felhívják a figyelmet.

További példák szinte vég nélkül idézhetők, erre a készülő monográfia növényismereti és (gyógy)növényhasználati adattárában talál még adatokat az érdeklődő. Az adattári részből véletlenül kiválasztott minta (a jegyzék első és utolsó két betűjének a növénynevei) alapján kerekén 40 névből 19 közös, de 21 csak Lencsénél felbukkanó nevet is találtunk.

Közös nevek például: *apróbojtorján, árpa, bab, bábakalács, bagolyborsó, bakfű, baszarvűfű, barkóca, bársonyvirág, bazsarózsa ... varádics, varjúlábűfű, Vénusz asszony haja, Vénusz asszony köldöke fű, viola, vitézfű, zanót, zab, zsálya.*

Csak Lencsénél fordulnak elő: *anyalapú, apiom (vad, vízi), apró bürrök, apró egérfark, apró egérfülfű, apró egérfű, apró fenyő, apró gyalogfenyő, apró mályva, aranyfonál, atracél, árvacsalán, árvaleányhaj, babér, bab(fajták), bagolyborsó(fajták), barack(fajták például duránci-a-, tengeri-), bárányüröm, ... Vénusz asszony füve (Scandix), velencei mithridatum, vérindító porcsin, vikendesmag, violák (fehér, kék, sárga), vízbazsalikom, víziegérfark, vízhunyor, vízikender, vízilencse, vízi menta, vízi nád, vízitök, víziútifű, valamint a vörös előtagú növénynevek (például vörös bagolyborsó, cékla, fenyő, fűz, gyopár, hagyma, káposzta, rózsza, szandalumfa) stb.*

ÖSSZEHASONLÍTÁS A JELENKORI (1985) KALOTASZEGI MAGYAR ETNOBOTANIKAI NÖVÉNYNÉVANYAGGAL

Az 1970-es években, több mint 400 esztendővel Lencsés György gyulafehérvári munkássága után a kalotaszegi nép több mint 21%-át ismerte és használta az *Ars medica* növényeinek: az általunk (Péntek és Szabó, 1985) alaposabban átkutatott terület mai népi növényismeretében 230 a 16. századival azonos vagy ahhoz nagyon hasonló értelem-ben használt magyar népi növénynevet találtunk. Lencsés növényneveinek (és nem növényismeretének) több mint egyötöde (de úgy is mond-

hatnók: közel egynegyede) ma is élő, időtálló része az erdélyi népnyelvnek. A növényismeretben természetesen – tekintettel a népi növénynévhasználat képlékenységre, az azonos jelentésű társnevek és a több jelentésű nevek gazdag rendszerére – még nagyobb az egyezés.

De nem csak a népi növénynevekkel való egyezés nyilvánvaló. Ha a kalotaszegi anyagban a Nyárády E. Gyula (*Nyárády et al.*, 1952–1976) által szerkesztett nagy román flóramű hivatalosnak tekintett magyar növénynévanyagával hasonlítottuk össze Lencsés növényneveit, a Lencsésnél biztosan azonosítható fajok számát (362) 100%-nak tekintve, ez a nemzetségnevek, illetőleg a fajnevek szintjén kb. 65%-os egyezést mutat.

ÖSSZEHASONLÍTÁS AZ EGYKORI KOLOZSMONOSTORI BENCÉS APÁTSÁG, JELENLEG KOLOZSVÁRI AGRÁREGYETEM GYÓGYNÖVÉNYKERTJÉBEN (1987) TERMESZTÉSBEN LÉVŐ NÖVÉNYÁLLOMÁNYÁVAL

A kolozsvári agráregyetem kolozsmonostori agrobotanikus kertjének sajátos helyzete van a magyar – és nem csak a magyar, de az általános kelet-középeurópai és ezáltal az európai – gyógynövényismeret történetében. A kolozsmonostori apátság területén közel 1000 esztendőn át folyamatosan volt gyógynövénytermesztés. Ha a kert nem is, de maga a kolostor (melynek romjai ma is láthatók) szerepel a régi kolozsvári térképeken. (*Szabó T.*, 1990) Viszontagságos sorsa volt; a bencések után többek között a jezsuitáké volt, majd a rend felszámolása után később a „katolikus státusz” birtoka lett. 1867-től az agrárfelsőoktatás kolozsvári megszervezésével területén agrobotanikai gyűjtemények kaptak helyet, majd 1904-től Páter Béla irányítása alatt, az első önálló európai Gyógynövénykutató Intézet és Kísérleti Telep megszervezésével tudományosan megalapozott, jól szervezett gyógynövénykertté alakult.

Ennek a kertnek külön érdekessége, hogy a bencések helyére, a mai kert közvetlen környezetébe telepített egykori jezsuita rendházat és iskolát ugyanaz a Báthori-féle egyházpolitika, oktatáspolitikai és tudománypolitika hozta létre, mely a gyulafehérvári fejedelmi patikát vagy a gyulafehérvári és kolozsvári jezsuita iskolát – éppen Lencsés György munkássága idején. (*Tóth*, 1989/1990) Az akkori iskolaszervezések emlékeként fennmaradt tervrajzokon a növénykertek fontos szerepet játszottak. Ezek a növénykertek elsősorban gazdasági jellegűek voltak, de nem lehetett elhanyagolni gyógyító és oktató szerepüket sem.

Ebben az erősen hagyományörző kolozsmonostori gyógynövénykertben a magyar és a román botanika szempontjából is jelentős egyéniségek működtek. Juliu Prodan például, Prodán Gyula néven egri és zombori tanárként magyarul is számos tanulmányt közölt és – Jávorka Sán-

dor kéziratának etikailag vitatható felhasználásával – megírta az első összefoglaló határozókönyvet a román flóráról (*Prodan, 1923, Flora pentru determinarea si descrierea plantelor ce cresc in Romania. Cartea Romaneasca, Cluj. Vö. Jávorka 1925, Magyar Flóra. Magyarország virágos és edényes virágatlan növényeinek meghatározó kézikönyve. Studium, Budapest.*). Itt dolgozott később prof. dr. Nyárády Antal, aki 1962-ben agrobotanikus kertté szervezte a gyűjteményt. A kerti gyűjteményben az időszakosan (így például az 1870, 1919, 1957, 1967 során) bekövetkező területrendezések és anyag-átcsoportosítások ellenére megmaradtak egy középkori kolostorkertnek a körvonalai, egy ilyen kert majdnem teljes növényanyaga (*Nyárády és mtsai., 1962; Index seminum et Notulae botaniceae Horti Agrobotanici, Cluj; Szabó, 1987*).

Váradi Lencsés György fejedelmi tisztségviselőként és bihari birtokosként is gyakran megfordult Kolozsváron. Fejedelmi számvevőként végül olyan fontos ember lett, hogy mindig a városi tanács látta vendégül, és az 1570-es évektől 1593-ig egyre gyakoriabbakká váló vendéglátások tételeit idősb Szabó T. Attila a városi számadáskönyvekben megtalálta. Pontosan tudjuk, mikor mit ebédelt, reggelizett, vacsorázott, de azt sajnos nem tudjuk, járt-e a kolozsmonostori gyógynövénykertben. Az azonban biztos, hogy gyakran elszekerezett előtte.

A kolozsmonostori kert és az *Egész orvosságról való könyv* növényanyagának az összehasonlításában növénycsaládról növénycsaládra haladva a legnagyobb egyezést kétségtelenül a farkasalmafélék (*Aristolochiaceae*) családjában találjuk. Itt azonban csak két gyógynövényként jelentős faj van. Erdélyben feltehetőleg mindkettőt természeték is – mindenesetre a két ismert faj Melius és Lencsés munkájában is gyakran szerepel, sőt ők a két faj egyesek által ma is önálló fajoknak tekintett változatait is számontartották.

Gazdagon képviseltek a középkori, illetőleg a reneszánszkori gyógynövények között az ajakosok (*Lamiaceae* – a kolozsmonostori kertben 1987-ben termesztett fajok 48%-át Lencsés is említi), az ernyősök (*Apiaceae*-fajok 49%-a volt Lencsés számára is ismert), a mákfélék (*Papaveraceae*, 36%), burgonyafélék (*Solanaceae*, 33%), kötöröfélék (*Saxifragaceae*, 33%). A lipbatopfélék, keserűfűfélék, liliomfélék, amarilliszfélék, galajfélék, mályvafélék, bengefélék, mácsonyafélék, boglárkafélék, rózsafélék, fészkesek, keresztesvirágúak és lenfélék családjában a parcellákban termesztett fajok több mint 20%-át gyógynövényként már Lencsés is számon tartotta. Különösen sokatmondó az időben folyamatosan fenntartott közös gyógynövényfajok aránya a kis fajszerű családokban.

Minden egyes növény is külön tanulmányokat érdemelne. Példaként most csak az erdélyi rózsakultuszra történjen utalás; ennek iszlám, oszmán-török kapcsolataira legutóbb Géczi János közölt érdekes tanulmányokat. Külön értéke ezeknek, hogy a világhálón is hozzáférhetőek.

(Géczi, 2000a,b) A rózsa már a 16. században fontos volt a magyar növényismeretben: ez Lencsés leggyakrabban idézett növénye.

11. táblázat. A Kolozsmonostori Agrobotanikus Kert fajlistájának (1987) és Lencsés György gyógynövényismeretének a viszonya

Parcella száma, növénycsalád	Fajismeret		
	1989	1570k.	Közös(%)
1. Poaceae (Gramineae) (Pázsitfűvek)	113	9	8,0
2. Chenopodiaceae, Polygonaceae (Libatopfélék, Keserűfűfélék)	46	10	21,7
3. Liliaceae, Amaryllidaceae, Cyperac. (Liliomfélék, Amarilliszfélék, Sásfélék)	78	20	25,6
4. Apiaceae (Umbelliflorae) (Ernyősvirágzatúak)	45	22	48,9
5. Rubiaceae, Dipsacaceae (Búzérfélék, Mácsonyafélék)	26	6	23,10
6. Fabaceae (Leguminosae) (Pillangósvirágúak)	102	20	19,60
7. Ranunculaceae (Boglárkafélék)	48	11	22,90
8. Aristolochiaceae (Farkasalmafélék)	2	2	100,00
9. Rosaceae (Rózsafélék)	38	9	23,70
10. Saxifragaceae (Kötörőfű-félék)	6	2	33,30
11. Asteraceae (Compositae) (Fészkesvirágzatúak)	148	38	25,70
12. Lamiaceae (Labiatae) (Ajakosak)	63	30	47,60
13. Papaveraceae (Mákfélék)	11	4	36,40
14. Brassicaceae (Keresztesvirágúak)	72	16	22,20
15. Solanaceae (Burgonyafélék)	72	24	33,30
16. Malvaceae, Linaceae, Euphorbiaceae (Mályvafélék, Lenfélék, Kutyatejfélek)	64	19	29,70
17. Caryophyllaceae (Szegfűfélék)	39	5	12,80
18. Fam. min. dif. (különféle kisleveles családok)	94	30	32,70
Összesen	1067	277	25,96

FÜGGELÉK

1. LENCSÉS GYÖRGY ÁLTAL NEM EMLÍTETT KORAI MAGYAR NÖVÉNYNEVEK (16–18. SZ.), IDŐSB. SZABÓ T. ATTILA (1943, 1958) GYŰJTÉSEIBŐL

1.1. 16. századi magyar növénynevek
(Szabó, 1943)

Argentina l. varadik
babaire: *Pimpinella* (ez lehet tollhiba is,
helyesen talán Csabaire?)
bábaszaladjafű l. kék macskatövisk (18.
sz.)
bakszakál: *Barba hirci* (v.ö.
Melius=MH, Szikszai=SF)
barátparéj l. spinác
barsonyszínű liliom: *Hermodactylus*,
Narcissus, l. még ősz
kökörtés (18. sz.)
bélpoklosságról való fű: *Herba*
paralysis, *Margarita*
békatarsó, bikatarsó: *Bursa pastoris* l.
pásztorerszény (17. sz., SF)
búzavirág: *Flos frumenti* (MH, SF)
citromfű l. macskaméz
cserfa gyümölcse: *Galla*, *Lapsana*
ebnyelvű: *Cynoglossa*, *Lingua canis*,
Lingua canina (MH, SF)
édeskömény l. komin
eperlevél: *Fragaria*, *Trifolium*, *Traga*
(17. sz. - eperjű, eperj)
erdeikömény vel. szerecsenvirág: *Macis*,
Maces (patikába való szerszám,
Lencsénél *Macis*; szerecsendió virág
erdei vad alma: *Malo sylvestris*, *Mala*
matiana (MH, SS, BS), 18. sz.
- vadalma
eszterágorra: *Rostrum ciconiae* (MH)
ezerlevelűfű l. egérfark
fejérhátűfű l. varadik
földimogyoró: *Filipendula*, *Saxifraga*
rubea, *Viscago*
(gol)ombvirág: *Aquilegia*
gyopár l. sárgagyopár, jószagú
sárgagyopár
halászfű l. vízi útifű
háromszínűvirág: *Jacea*, *Herba*
trinitatis (SF: *Lucca*, CN: *Viola*)
haspurgálófű l. Mercurius füve
hőlgymál: *Auricula muris* (CN)

kappor: *Capparis* (AM: kapornagyökér,
MH: kapornya)
kaukázfű l. pézsmafű
kék macskatövis: *Chamaepitys*;
bábaszalaggyafű (18. sz.)
keresztgyökér l. rontófű
kerti kömény l. komin
kertilaboda l. spinác
királyasszony füve: *Eupatorium*;
vadzsálya (17. sz.)
kokorcsin, kökörcsin: *Tithymalum*;
szereken, bokros ebtej (17. sz.)
kővér porcsfű: *Portulaca*
lencsének vize, vízilencse: *Lens*
palustris, vízilencse (17. sz.)
macskatalp (?): *Bedeguar*, *Laburnum*
Veneris
madárrózsza: *Tormentilla*
mál l. hölgymál
mennydörgőfű l. sülfű
(Mer)curius füve: *Mercurialis*,
Linarostis (?); haspurgálófű (17. sz.)
mezeikalász l. bolhafű
paréj l. barátparéj
pázsit l. disznópázsit
pippan l. aranyfonál (Lencsénél –
Cuscuta ?)
putnokfű l. csombor (Lencsénél is)
sárgagyopár: *Stoechas*, *Stichas*; jószagú
sárgagyopárfű (18.sz.)
sás: *Fogasmon*(?), *Gladiolus*, *Sagittis*
herba
sásfű l. borserejűfű (Lencsénél is)
sebfű: *Betonica* (MH, stb.)
szarvasgomba: *Cervi boletus*
szákszorszép: *Primula veris*, *Solidago*
szőszősfű l. rontófű
spinác: *Spinacia*; kertilaboda (18. sz.),
barátparéj (u.a., MH)
tővises egres: *Solanum furiosum*?, *Uva*
crispa?
turbolya: *Cerefolium* (MH, PC)
vadmenta l. saláta (NK)
vadvarádics l. varádics
varadik, varádics: *Potentilla*, *Tanacetum*
agreste; *Argentina*, fejérhátűfű,
vadvarádics (18. sz.)
violagyökér l. fehér liliom (Lencsénél)
vérefolyófű: *Chelidonium*
vízililiom: *Spatula foetida*; mezei
vízililiom, sáslevelű vízililiom (18. sz.)
vitézfű: *Satyrion*, *Testiculus vulpis*,
Pariapismus, *Aphrodisia*; nőszőfű,
vitézfű (18. sz.)

**1.2. 17–18. századi magyar és latin
növénynevek (Szabó sen., 1958)**

apró mezei ebtaj: *Peplus*
bábfüve: *Herba Sabinae*, szabinai fű
(17. sz. is)
bikfa: *Fagus*
fodor káposzta: *Brassica*
folyóborstyan: *Hedera*
földimogyoró, szartók, olasztók: *Ápíos*
földönterjedő mályva: *Malva vulgaris*;
papsajtmályva (17. sz.)
gerparéj l. turbolya
keményítőfű: *Eruca sativa*, *Irio*
kisebb szarfü, nagyobb ebtaj: *Lathyris*
kökörcsini virág: *Anemone*
közméte (köszméte): *Uva crispa*
lucsfenyőn termő mag: *Picea* et *Pinus*
naputánjáró-fű: *Cichorium latifolium*
sativum
olaszországi kakukkfű, Istenszakáll:
Epythymum
olasztók l. földimogyoró
ördögoldal: *Sonchus sylvestris*
öreg szafü (sárfű): *Ricinus*; csodafa
(17.)
porcsfű: *Portulaca sylvestris*
solyfa?: *Ilex*
szabinaifű l. bábfüve
szarfü l. sárfű – kisebb, nagyobb
turbolya: *Gnidium*; **gerparéj** (17.)
vörösgyümölcsű folyófű: *Ruscus*

**–17. századi, kisebb részben 18. századi
növénynevek**

Abram fája, öreg csömöte,
kecskerágófa: *Vitex*
Acacia l. egyiptombeli kökényfa
acsalapu, keserűlapu: *Personata* sive
Lappa
agármony: *Testiculus*, *Orchis*
alakor: *Trimestre*
álomhozófű l. nadragulya
arábiaifánya enyve: *Cancamum*
arábiai szagosfű: *Costum*
aranyos páprád: *Filicula* seu
Trichomanes
bábaseggű gomba: *Fungi*
bablevelűfű, kövérűfű: *Telphium*
bajfű, bájfű?: *Laurus alexandrina*(e)
bakszakála: *Barbula hirci*
balhaüzőfű, keserűfű: *Hydropyper*

békafű, sömörfű, víziápium: 1.
Thalictrum, 2. *Hybeus*
békatarsoly, istentáskája: *Tragium*
bikmak: *Nux iuglandis*
Boldogasszony csipkéje, szederj-in:
Rubus idaeus
bolondítófű, belénd, belindfű
borjuláb(fű) l. sülfű
borköles: *Panicum*
borostyánlevelű hosszűfű: *Lepidium*,
Gingidium
cédrusfa: *Cedrus*
céklafű(nek neve): *Limonium*
disznómogyoró: *Xanthium* sive *Lappa*
ebenusfa: *Ebenus*
ebnyelvűfű, atracél: *Buglossum*;
ökörnyelvűfű (17.)
egyiptombeli kökényfa: *Acacia*
egylevelű perje: *gramen* *parnassi*;
pázsint csepley, perje hasfájó es (eb?)
igen eszi
éles sás, kákabot: *Typha*
eleinérő alma: (De) *Malo precocibus*
erdeibasilicumfű: *Acinos*
erdeikáposzta: *Scandix*
erdeililium: *Percyclamenum*
erdeipuszpán: *Lycium*
Eszterparé (östörpari?): *Blitum*
étetésellenvaló, fecskefű, pápafű:
Asclepias
ezerlevelűfű: *Achillea*, *Millefolium*
fárafolyóborsó: *Phasioli*; törökborsó,
háromlevelűborsó (17.)
farkasborsó, keserűbab: *Lupini*
farkasmaszlag, farkashárs: *Aconitum*
fagyalhohasonlófa, (fejér)hársfa:
Phylirea
fehértőmustár: *Eruca*
fehértőviseskőrő: *Leucacatha*
fehértővirágú vízitók: *Nymphaea* *alba*
fekete cékla: *Beta nigra*
feketefenyőfa l. fenyőfa
feketekoriander (feketekorianderum):
Gith seu *Melanthium*
fekete nyárfa: *Populus nigra*
fenyőfa neme, fekete fenyőfa: *Resina*
aliae
fenyőolaj: *Picium oleum*
fogolyfű, Istenpohárkája: *Helxine*
(kinek apró magvai a ruhába
ragadnak)
földmérge l. véreállatófű
kövérfű, rétizöld, fűfű: *Sempervivum*
seu *Sedum*

galamb(fü), ghelyyvafü: Polemonia
gombafü: Asndrosaces
gombolyagperje: Cyperus
gordon, mohar: Atractylis
gyapjúmosófü: Radicula seu Linaria herba
gyolcs gallérmeményítő liszt: Lolium
gyűszűfü: Digitalis; ujfü (17.)
hajdina: Ocimum cereale
hályogfa: *Pistacia germanica*; az *szentjánosi erdön Váradon alól egy mérfölddel elég vagy on, láttam és szedtem is (17. sz.) Figyelem, ez az egyik első magyar nyelvű erdélyi pontos florisztikai adat!*
hályogfü, ragadó veresvirág: Ocimastrum
hangafa l. tamariacserje
hegyi spicanard: Montanum nardum
igenkeserű nedvűfű: Aloe
iglicefü: Anonis
indiaidő: Nux indica
indiaifa-levél: Malabathrum (szaga olyan mint a Spicanardnak)
indiai jószágűfű: Narcapthum
Istennilya, misegyertya: Orobancha
Istenpóhárkája: Helxine; tikhur, fogolyfü (17.)
Istenszakála l. sülfü
Jerikóbeli rózsza: Amomum
jószagúság: Calamus odoratus
káka, (cipruszagú) sás: Odoratus juncus; l. szagoskáká
kákabot l. élessás
kalinca: Ajuga sive Chamaepitys
kanábismag l. magoskender
kannamosófű, lófarkfű: Equisetum
kásavirág, tavaszelső-virág, szentgyörgyi-virág: Primula veris
keresztűfű: Polygala
kerti keserűbab: Lupinus sativus, Sativus lupinus
keserűfű l. balhaűzőfű, balhafű, Lencsénél bolhafű
királykoronája: Lotus sylvestris, Sylvestris lotus
kővérűfű l. bablevelűfű, fűfű
köz-ökörnyelv: Echion domesticus
ladafa, ládafa?: Ladanum
lenlevelűfű: Linaria, Ostrya
Libiábantermő gummi: Ammoniacum
lófark(fü) l. kannamosó
lotusfa: Lotus arbor (melynek édes gyümölcséből mikoron ettenek volna

az Ulysses társai, hazájokba nem kívánkoznak vala menni: Odyss.I.)
magoskender (magvaskender), kanábismag: Cannabis
medveláb: Antirrhinum
melegtermészetűfű: Pastinaca
mérgesfü: Aconitum
Mihályka-monya: Myrrhis
mindenkoréló: Sempervivum seu Sedum
misegyertya l. Istennilya
moharköles, vadlednek?: Eryum
nagyillatűfű: Cardamomum
nagyszagúság: Juncus odoratus, Odoratus juncus
napraforgó ebtetj: Tithymali(s), Helioscopius
napranézűfű, katáng: Heliotropium
nemes székfű: Chamomilla sativa
nőzőfű: Satyrium
nőszűfű: Testiculus, Orchis
olaszországi ciprusfa: Cupressus
olasz-sárkerek: Samsucus vel Samsychon, Amarachus; l. még: sárkerek
olasz útifű: Plantago italica
orvosfű, mediából hozott fű: Herba medica
papsajtja l. földönterjedő mályva
pásinti csepley l. perje
paszkoncakender: Cannabis foemina
pipacs l. vadmak
platanusfa: Platanus
porcsfű, vérgyökér: Sanguinaria seu Polygonum
repcsin: Eruca
rhodusifa: Aspalathus
római zsálya: Horminum sativum
rózsá(ból csinált kenet pogácsáknak): Rosei pastilli
salamonpecsét l. porcsinfű?
sárgavirágú-katáng: Chondrilla
sárgavirágú vizitök: Nymphaea lutea
sás l. káka
sebfű: Betonica
sömörűfű l. békafű
sővényfönnivaló csemete: Halimus
szabinaifenyő l. bábafüve, sabina, Boldogasszonyága
szarvasnyelvű: Asplenium, Lingua cervina
szederjes viola: 1. Viola purpurea, 2. Leucium purpureum
szederjesszabású-kóró l. medvetalpűfű
széleslapú: Personata

**2. KORAI MAGYAR NŐVÉNYNEVEK A
„MEDICUSI ÉS BORBÉLYI MESTERSÉG.
RÉGI MAGYAR EMBER ÉS
ÁLLATORVOSLÓ KÖNYVEK
RADVÁNSZKY BÉLA GYŰJTÉSÉBŐL”
CÍMŰ KÖTETBŐL (1603–1703)**

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Hoffmann Gizelának és munkatársainak, valamint természetesen az emlékanyagot összegyűjtő Radvánszky Bélának gazdag, 17. századi nővénynévanyagát (összehasonlíthatóság okán) ugyancsak ábécérendben mutatjuk be:

abakfű
Ábelvére l. sárkányvér
abrotánium l. istenfája
acsalapu l. lapu
almafa
agaricum
agármony
ágasfa
agrimonia l. apró bojtorján, párlófű
akác
aleopaticum ?
alges mirha
allium l. foghagyma
alma (édes, fehér, vad)
aloe l. aloes
aloes
angelikafű l. angyalfű, angelika,
    méregvonófű, mestergyökér
angyalfű l. angelika
angelika l. angelika
ánizs l. anisom, anys
apium l. apom, opium
apiumfű
appal l. narancsalma
appopance l. oppoponice, appopanicum
apró mályva l. mályva
apró bojtorján l. bojtorján
aprócsalán l. csalán
arábiai gumi l. -guba
arannyal versengő l. legkissebik-,
    celidonium minus, legkisebbik
    fecskéfű
aranyvirág l. tanacetum, varadics
aristolochia l. arisztólógia, farkasalma

armonika
Áron vesszeje
árpa
artemisia l. fekete üröm, üröm
árvacsalán l. csalán
árvalányhaj l. árvaléányhajfű
árvaléányhajfű l. árvalányhaj
aspium gyökér
atracél (fű, gyökér) l. ápium,
    cinoglossum
aurea bacca l. laurea bacca
auricula muris
bab l. disznóbab
babér l. babír, laurusfa (gyümölcse),
    laurus
babbű
bablevelűfű l. fabaria
bagolyborsó
bagtófű
bajfű l. ?
bajuszfű
bakfű l. betonica, sebfű, barba hirci?
balhafű l. bolhafű
balzsam(fű) l. balsamom
barack l. tengeri-,
    báránypirító
    bárányüröm
barátparé l. paré
barba hirci l. bakfű
baroc l. barack
bársonyvirág l. bárszon
basai rusa l. bazsarózsa
basilicum l. bazsalikom
basonika
bazsalikom l. bsilicum, barsalicum
bazsarózsa l. basai rúzsza
bécsikörmény l. körmény
bécsisáfrány l. sáfrány
bdellium
békalencse
békalencsefű
békanyál
belénd l. belind, fehérmagvú-, beléndfű,
    belenfű, belindfű, belincsfű, belenkfű
belincsfű l. belénd
belind l. belénd
benedicta
betolica l. betonika
betonica l. betonika
betonika l. betonica, sebfű, bakfű,
    betolika, betunika
betunia
betunika l. betonikabégzus gyökér
bidelium?

bimbó, sárgabimbó?
 birsalma l. bisalma
 birstorrtá ?
 bisalma l. birsalma
 babka
 bodza l. bozza, ebulus, földi-, fai-,
     bodzafa, boczafa, borzafa, bozzafa
 bodzán növű gomba
 bodzafű l. földibodzafű
 bogács l. bogáncs
 bogácskóró l. bogáncskóró
 bogáncs l. bogács, földi-, bogáncskóró
 bogáncskóró l. bogács-, pogacs-,
     carduus benedictus,
     tarkalevelű-, carduus Mariae
 boglárka l. pallageniae galitici
 bojtorján l. apró-, párlófű, agrimonia,
     földi-, bojtojánfű
 bokor
 Boldogasszony-mentája l. menta
 Boldogasszony-rózsája l. rózsza
 Boldogasszony-tenyere l. menta
 Boldogasszony-tővisei
 bolhafű l. balhafű, jószagú-, mezei
     jószagú-
 bolhavirág
 bolondfű
 bolondozófű
 bor
 borágó l. borrago, borágófű
 borbélyfű
 borjúlábű
 borostyán l. laureabacca, földi-,
     borostyánfa
 borostyánfán termő gomba
 borostyánfű l. hederá
 bors l. piper, fehér-, hosszú-, sobrak-,
     koriandrum
 borsfű
 borsó l. bagoly-, bors
 borsoló szegfő
 borza l. bodza
 brasiliom ?
 brecva?
 buglosa
 búza l. fehér-, üszögös
 búzavirág l. kék búzavirág
 bükkfa
 bőrök l. bőrök
 bőrök l. bőrök, бүдös-, бүрөкfü

 calafónia?
 calamentum l. vízi menta, menta
 calami aromatiá

calarisfű
 calendula l. fülemülefű
 calmus
 camedrisfű
 camfor l. kámfor
 candidum succarum l. kandiscukor
 canfor l. kámfor
 carabini ?
 cardamonium
 cardia l. torma?
 carduus l. bogáncs
 carduus benedictus l. bogáncs
 carduus Mariae l. bogáncs
 careyafű
 carias ?
 caryophyllum l. szegfű
 carlina l. bábakalácsa
 cassia
 castorium dió l. dió?
 céгла l. cékla?, cikla
 cékla l. céгла, cikla, céklanevűfű, veres
     cékla
 ceklicetövis
 celidonia l. cinadónia, fecskefű, kisebbik-
     aranyalversengő, vérehulló,
     celidoniafű, chelidonia, celidonium
     minus
 centaurea l. földepéje, cettaureafű,
     centvara, cetauria,
     ezerjófű
 cepa l. vereshagyma
 cikória l. apró katáng, katáng
 cikrom kandi l. kandicukor
 cinadónia l. celidonia
 cinamonium
 cinoglossum l. cinoglossa
 cipros l. ciprus, ciprusfa,
 ciprusfű
 citriom l. citrium, citrom
 citrium l. citrom
 citrom l. citrium, citriom
 colliander l. coriander
 conna l. apium(mag)?
 convalium
 coriander l. coriandrum, colliandrum,
     corijandrom,
     coriandromfű
 coriandrum l. coriander, sobrakbors
 coriandria l. coriander, coriadrum
 corijandrom l. coriander
 cubeb
 cucar l. cukor
 cucumer gyökér l. sárga-
 cukkar l. cukor

kukkarum kandi l. kanticukor
 cukor l. cucar, csukor, cukorkandia,
 candia

Csabaire l. Jabaire, pimpinella
 Csabaüröm

csalán l. csanal, csilány, czilán, cziollan,
 égető-, fekete-, nagy-, ára-, árva-, vad,
 hosszú-, apró-, sülfő, csolán, urtica
 minor, varjúmogyoró?, öreg-

csengőlevél

csengőfű l. csöngőfű, csengűkóró,
 mindenyógyítófű

csengőkóró l. csengőfű

csepű l. csöpű

cser(fa) l. csere

cserfa moha

csere(fa) l. cser

cseresznye(fa) l. folia cerasus, fekete-,
 vad-

csersznyeán termett gomba

cserfagyöngy

cserfalevelűfű

csertránfű?

csibairom l. Csabaüröm

csicseriborsó l. borsó

csinadóna l. cinadónia

csipke l. -bokor, veres-, mezei-, csipkefa,
 csipkerózsa

csipkefán termő bojtos csomó

csollyán l. csalán

csombor(fő) l. csiombor, csombord, poli-
 fő

csöngőfű l. csengőfű

ostronkafa?

csudafa

csudafű

denye l. dinnye

deragant l. dragantum

dere l. vizitorma, torma

dicsőséges méregülőfű l. méregülőfű

dictalmusfű l. dictanumfű, kértai-,
 dictamus, diptamus,

diptalmus dictanum

dictalmus l. krétai-

dictamus l. diptalmus, dictalmus

dinnye l. hamarérő-, dennye, görög-,
 sárga-

dinnyelevelűfű

dió(fa)diptamus l. dictamus

disznóbab

disznókékfű

disznókömény

disznótök
 dobronica
 dohányfű
 dragantum l. tdragantum
 drece?

ebscillag

ébenfa l. ebenusfa

ebenusfa l. ébenfa

ebfa

ebkapor

ebnyelvűfű l. cinoglos(s)a

ebszár?

ebszölő

ebtejfű l. apró-, öreg-

ebulus l. földi bodza

(ecet)

édesgyökér l. erdei-

édeslapu l. lapu

édesfa

egerfa

egérfark l. apró-, fehér-, egérfarkfű,
 millefolium

egérfarkfű l. egérfark

egérfű

egérfűlűfű l. auricula muris, tálmósóví?,
 equitesum ?, milissa?, erdei

vadméhűfű?, dobronica?, szörös-

egérpimpó

egérszár?

ekeakadály

élőfű

enciana

encsumfű

endivia

(enyv)

eper l. epör, eperfa, erdei-, eperfű, eperj

eperj l. eper

epkór(gyökér)

equisetum

erdeieper l. eper

euforbium

eufrasia l. eufrásiafű, ephrasia,

szemgyógyítófű, tisztítófű,

euphrasia l. eufrasia

ezerjűfű l. ezörjűfű, dictamnus, centauria

ezerlevelűfű

ezüstfenyű

fabaria l. bablevelűfű

fagyal(fa)

fagyökerűfű l. linaria

fagyöngy

fahaj l. fahéj, édes-

fahéj l. fahaj
 famoh
 faolaj l. olaj(fa), oliva(olaj), olea olivae
 fárafolyófü (virága)
 farkasalma l. aristolocha,
 farkasfü
 farkashárs
 farkashejszag l. farkas-hézaggyökér,
     farkas-
     hejszakgyökér
 fecskefü l. celidonia, kisebbik-,
     legkisebbik-,
     celidonium minus, arannyal versengő
 fehérbors l. borsó
 fehérцитрум l. citrium
 fehér-egér fark l. egér fark
 fehérgyökér
 fehérgyopár l. gyopár
 fehérhunyor l. hunyor
 fehériröm l. üröm
 fehérköles l. köles
 fehér liliom l. liliom
 fehér mák l. mák
 fehér mályva l. mályva
 fehérmenta l. menta
 fehér mustár l. mustár
 fehér üröm l. üröm
 fehér pereszkegomba l. pereszkegomba
 fehér retek l. retek
 fehér rózsza l. rózsza
 fehértemjén l. tömjén
 fehér üröm l. üröm, minden fünek anyja
 fejeér l. fehér
 fekélyfü
 feketebodza l. bodza
 feketefü l. nadályfü
 feketegyökér
 feketegyopár
 feketementa l. menta
 feketenád l. nád
 feketenadály(fü) l. nadály(fü)
 fekete retek l. retek
 fekete üröm l. üröm, nagyhasznúfü
 feniculum fenum grecum l. foenum
     graecum
 fenyő(fa) l. fenyő, földi-
 fenyő moha
 fodor peszerce l. peszerce
 fodorka
 fodormenta l. menta
 foenum graecum l. fenegrecom, fenum
     grecum
 fokhagyma l. allium

fokhagymaszagúfü
 folia senis l. foliosena, folium seni
 folyófü
 főfü
 földepéje l. cetaurea
 földfüstifü l. fumus terrae
 földi bodza
     – bajfü
     – bodza
     – bojtörján
     – borostyán
     – epe
     – tők
 fü l. apró-, borona alatt növény-,
     fülbeneresztő-, -gyökér, melyet a
     macskák szeretik, szakrahozza- stb. l.
     még: füvek
 füge l. fige
 fülfü l. sziklántermő-
 füstfü l. földi-
 füstike l. kék?-
 fűszerszám
 füvek l. anyja-, mezei-, orvosló-
 füz(fa) l. fehér füzes
 füzgomba

gafor l. kámfor?
 galagonya
 galagonyafa moha
 galanga l. fűszer
 galbanum l. galbanom
 galgamus?
 galganema l. galganom, galganumfü,
     -gyökér
 galganium melilotum
 galganum l. galganema
 gaz
 gemana(gyökér)gentiana l. -major,
     -minor
 geraniumfü
 gesztnye
 glicirhiza l. glyzeriya
 glyzeriya l. glicirhiza
 gomba l. bodzafán, szőlőtővön,
     tölgyfatővén, fehér
     pereszke-, szarvas-, szőlőtőkén
     termett-, tölgyfán termett-
 gorogdinnye
 görögpapfü
 görögszéna(mag) l. széna
 gummi l. gummiarabicum, indiai-
     (gyanta)
 (gyantár)
 gyapár l. gyopár

gyengegyökér l. Salamonpecsége
gyertyánfa

gyopár l. fekete-, fehér-, origanum, szufű,
szurokfű, vargamajoránt, sokhasznűfű,
fekete májgyógyító-, sárga-,
-fű, fekete gyopárfű
(origanum)

gyömbér l. gyumber, zinziber, fehér -
gyöngyvirág l. pivenka, gyöngy(víz)
gyümölcs(fa), orvosságra való, apró
gyűrű(vessző)
gyűrűfa l. fekete-
gyűrűvirág l. pápafű
gyűrűsvirág

hadru l. földi-
hagyma l. fok-, kígyó-, ló-, pór-, veres-,
hálófű l. fehér-
hályagfa
hályagmag
hapticum
harangvirág
harasztaljafű
hárbálfű? l. kútból invit fű?
háromlevelűfű
háromszínűvirág
hárs(fa) l. hasfa, has (farkas-?)
hasindító(fű)
hatodfű?
házi menta l. menta
hegyes útifű l. útifű
hegyeslapu l. lapu
hinár
hisop l. izsóp
horc? l. fehér-
hosszú csalán l. csalán
húgyosfű
hunyor l. yászipa, tarkalevelű-, apró-,
fehér-, helleborus albus, fekete-,
helleborus nigra

ibolya l. ivolya, kék-
iglice(fű) l. -tövis
iharfa
imelyfű l. pulveris piretrii
imperatoria ?
infű
iröm l. üröm
isop l. izsóp
ispikinárd l. spikinard
Isten seprőinek füve
Isten tölcse
Istenfája l. abrotanum, nőstény-
Istenkenyere

Istenszakállafű
iszalag
iszóp l. izsóp
(ital: mustáros, örménygyökerez, zsályás)
ivolya l. ibolya
izoba l. izsóp
izsóp(fű) l. hisop, isop, hysop, izoba

Jaba ire l. Csabaire
jegénye(fa) l. opuleum?
jerabina(gyümölcs)
Jezus Christus ostora?
jófü?
jóillatúfű
juharfa(gyökér)

káka l. pintér?
kakasfarkúfű
kakaslábűfű l. kokaslábűfű, senetiae
kakukk-terjék?
kakukkűfű
l. kakukkszékfű
kalafonia l. calafonia, kalaphonia,
calafonium?
kalakocsfa(gyöngye)
kalamos l. calamus?
kamndrom?
kamatszvirág
kámfor l. camfor, camphor, canfor,
ganfor, kamphor
kamomilla l. camomilla, székfű
kana?
kapiszta l. káposzta
kapor l. ebkapor, olasz-, vad-
káposzta l. kapiszta, veres-, vörös-, kék-,
-szőlő?, nyúl-, olasz-, fehér-,
királyasszony -,
kapotnyak(fű) l. kereklevelűfű,
kopotnyak, copotnyak, kopotnyik
kardafű?
kárdus l. caduus
kása
kasia l. cassia
kastoriuműfű l. castoreum?
katáng l. apró-, katángkóró, cikória
katángkóró l. katáng
kecskerágófa
kecskeszakállűfű
kecskeszarvűfű
kék ibolya l. ibolya
kékliliom l. lilium
kék viola l. viola
kékkáposzta l. káposzta

kender l. réti-, zöld-, vad-,
 (kenyér)
 kerdaű
 kereklevelű(fű) l. kapotnyak, utifű
 keresztű l. soktérűű
 kertbéli szömöröcszabású fű l.
 szömöröcszabásűű
 kertbelitráng l. kíghyótráng
 kerti sárga liliom l. liliom
 kés(fa)?
 keselyűű
 keserűgyökér
 keserűű
 kégyőű l. kígyóű
 kígyóű l. kégyőű
 kígyóhagyma l. hagyma, fehérvirágú-,
 veresvirágú-
 kígyónyelvűű
 kőgyótarkony
 kígyótráng l. kegyotráng, serpentaria,
 sárkánygyökér, kígyóű, sülyű,
 forduló
 kikerics l. kikürs, kükörcs, kukurcs,
 sárga-,
 kikürsfű l. szederjes homokonkelő-
 kikürs l. kikerics
 király(né)asszony káposztája l. káposzta
 kocsor l. kocsord
 kocsord l. kocsor, édesgyökérű-
 kokaslábű l. kakaslábű
 koliandrum fűve l. colliandrum,
 coriandrum, koriandrum,
 koriandrum
 kolocér ?
 komló
 konkoly l. hamis-
 kopotnyak l. kapotnyak
 kopotnyik l. kapotnyak
 koriandrum l. sobrákbors
 kóró
 (korpa)
 kotáng l. katáng
 kómoha
 kökény(fa) l. kökénytövis, kükintövis
 kökényfamoha
 kökürsin l. kükürsin
 köldökű
 köles l. madár-, fehér-,
 kömény(fű) l. kömin, cuminum, kemeny,
 (radicis)feniculi, disznó-, mezei-,
 bécsi-, erdei-, erdei, vad-, kis-,
 lengyel-, olasz-, szelid-, új-, vad-, vízi-
 kömin l. kömény
 konkely l. konkoly?

korisfa l. körösfá
 kórontó(fű)
 körösfá l. körisfa
 körte l. körtvely
 körtvely(fa) l. körte, vad-, kerti-,
 -liktárium
 körtvelyfa gyöngye
 köszvényű
 köszvényhagyma
 közfágyal l. fágyal
 kukurcs l. kikerics
 kútból invit fű l. hárbál?
 kutyacseresznye l. kutyafa?
 kutyacsillag
 kutyafa l. kutyacseresznye?
 kükin l. kökény
 kükörcs l. kikerics, sárga-,
 kükürsin l. kökürsin
 kymfa(olaj)?
 laboda l. vízi-
 labdaű
 lacsnaűű
 lameum urtica l. macskapóré
 landanemen?
 lanuia bacha? l. laurea bacca!
 lapu
 lapu(fű) l. aca-, édes-, keserű-, nagy-,
 vörös-, öreg keserű-, marti-, nagy-,
 széles-, tarka-, fehér-, nagy-, anya-,
 parti-, agg-, édes-, keserű-, hegyes-,
 nagy-, öreg keserű-, Boldogasszony-
 laurea bacca l. aurea bacca, laurea bacca,
 babér(bogyó), laureabakka, laurusfa
 gyümölcs-,
 laurus(olaj) l. babér(olaj)
 lavendula l. levendula
 len(fű) l. vad-, - csepű(len)
 lenlevelűű l. linaria, fágyókerűű, sárga-
 lencse l. vad-, vízi-,
 lengyelkőmény l. kőmény
 levendula l. lavendula, spikinard,
 levesticum l. levestikom, levesticom,
 listicum
 levigecom?
 libone(olaj)
 lictarium l. liktárium
 (lictarium l. liktárium, birsalma-,
 bodzafagyümölcs-,
 meggy-, muskotály körtvely-, nyers
 veres rózs-, szederjes viola-, szilva-)
 liktárium l. lictarium
 liliom l. liliom, lilium convalium, fehér-,

kék-, kerti sárga-, mezei sárga-, sárga-, vad-, vad fehér-, vad vörös-, fehér = fehér-, sárga vízi-,
 lilium l. lilom
 linaria l. lenlevelűfű
 liquiritia l. liquiritia, liquiricum, liquiritia
 liquiricum l. liquericia
 liquiritia l. liquericia
 listicum l. lievisticum, listicom
 (liszt: árpa, búza, rozs)
 lóhagyma(fű) l. hagyma
 lóhere(fű) l. luhere
 lúhere l. lóhere
 lómenta l. menta
 lorum l. loram
 loram l. lorum
 lósóska
 ludtulp?
 macskamádráfű
 macskamézkelte
 macskafű
 macskaméz
 macskaporé l. lameum urtica
 macskatövis
 madárköles l. köles
 madármelyv?
 mádráfű l. télizöld, madragfű?
 madragfű l. mádráfű?
 madunicafű l. madunicakoren, feketenadály, nadály
 (magbúza)
 májgyógyító l. róka farkfű, feketegyopár-szabású-,
 majoranna l. majoránt, varga-
 majoránt l. majoranna
 mák l. fehér-, vers-, vad-, papaver albi, fekete-,
 malosa l. mazsola
 malva, málva l. mályva
 mályva(fű) l. fehér-, apró-, mezei fehér-, nagy-, vad-, veres-, öreg-, köz-, mályvarózsa
 mályvarózsa l. mályva, fehér-, kerti-, apró-, veres-..
 kerti magas veresvirágú,
 mamortika l. momortika, momortica
 mandula l. mandola, mondola, keserű-, édes-,
 marobium album
 martilapu l. lapu
 marunka(fű)
 mastix l. maxtix, masztix

mátrafű l. madrafű, füvek anyja
 mazsola l. malosa, malosa, maloza, szőlő-
 medunica(gyökér)
 medvetalp(fű)(gyökér)
 meggy(fa) l. vad-, -lictarium, -fagyöngy
 meggyfagyöngy l. meggyfa
 méhtagadtafű (virága)
 méhfű l. kerti-, mezei-, erdei vad-, vad-, melegítőfű
 melilotum l. sárkerek?
 menta l. házi-, fodor-, vízi-, kerti-, mezei-, apró-, fehér-, fekete, ló-, mocsár(i)-, nagy-, szelíd-, vízi
 (calamentum), calamentum,
 Boldogasszony, Boldog Szűz fehér-, méregölő?
 méregvonó?
 méregvonófű
 mezei l. -bolhafű, -kék lilium, -méhfű, -menta, -üröm v. öröm, -rózsza, -saláta, -sárgalilium, -üröm
 mézelke l. macska-
 mézga l. meggyfa, mézko
 mézko l. mézga
 milissa l. méhfű?, milésza(vize)?
 millefolium l. milefolium
 minden fünek anyja l. fekete üröm
 millefolium l. egérfarkfű, millefolium
 mindenyógyítófű l. csengőfű
 mira l. mirha
 mirha l. mira, mirra, myrha, fehér-, vörös-
 mirra l. mirha
 mirtusz l. myrtus
 mitzfű
 mocsári menta l. menta
 magyaró l. mogyoró, ratot?
 magyaró l. mogyoró
 mogyoró l. magyaró, magyaró, avellana, -fa, földi-, varjú-, édes-, veres-, -hagyma, öreg-, -trank
 moh
 moha l. kőmoha
 mohfű l. zöld zsindeyentermő-, zsindey-
 momortica l. mamortika, momortika
 mondola l. mandula
 muharca
 murek l. répa, sárga-
 muscat l. muscati flores, szerecsendió
 muskotály körtvély l. körtvély, licatium
 mustár l. fehér-, erős-, veresvirágú-, -fő(gyökér), -mag,

semen sinapis,
musztika? l. muztika
myrha l. mirha

nád l. fekete-,
nadály l. feketefű, feketenadály, fokete
nadan, vízi-, nadályfű, simphitum,
sásfekete-, nadár
(nádméz l. nádmiz)
nadrágulya l. natragula, natragulya
nagyfő(töve)
nagylapu l. lapu
nagymályva l. mályva
nagyhasznűfű l. fekete üröm
nagyobbikfű
naputánjárófű
naprafordulófű
napraforgó l. solsequium
narancs l. narancsalma, appal
narancsalma l. narancs
nárdus l. nardus(olaj)
naspolya l. nospolya
német répa l. répa
nigella
nospolya l. naspolya
nőszőfű
(nuces)

nyárfá l. fehér-, fekete-
nyírfa
nyírfagomba
nyírfagyöngye? l. nyírfántermő-gyöngy
nyúlárnyék
nyúlkáposzta l. káposzta
nyúllábű

olaszkapor l. kapor
olaszkaposzta l. káposzta
olaszvirág l. sokszínű -
olibanum?
oliva(olaj) l. oleo olivae, faolaj, olaj(fa)
opiom l. opium
opium l. ápium, opiom
origanum l. feketegyopár, gyopár
orlickóvirág
oroszlánhaj?
ostorményfa

ökörfark(gyökér) l. sárga-, fekete-,
ökörfarkfű l. tormentilla, fekete-,
ökörfarkkóró l. fehér-,
ökörgusz l. ökörgűsz
ökörnyelv l. mezei-, vad-,
ökörnyelvű l. eufrasia, igazi-, mezei-,

kétféle-,
ökörsemmű
ölyfű
ördöggyökere
ördögtővise
ördögborda(gyökér)
ördögharaptafű
örmény(gyökér) l. eormen-, örvény-
örvényfű l. örvénygyökér(fű), örmény-
östör l. vörös-
ötlevelűfű

pakorud v. pakórúd(gyökér)
palánta
pápafű l. cardus benedictum, mezei-,
erős-,
gyűrűvirág zöld-,
paperszényefű
papír l. papyrus, papiros
papmonya(fű) l. paponya, papamonyafű
papsajt
papsajtfa
parcsifű l. porcsfű
paré l. barátparé, mint egy-,
paretariumfű
parlagi rózsa l. rózsa
párlófű l. agrimonia, apró bojtorján
parmentella?
partilapu l. lapu
partifű
pastorium-dió?
pecs(olaj)?
pemetű
penész
perje(fű gyökér)
peszerce l. fekete-, fehér-, fodor-,
peszerkegomba l. fehér-
petasilis distalmus ?
peterce?
petrezselyem l. petreseliom, petresoliom,
petrezilem, petrisolium, petrosolium
petrosolium l. petrezselyem
petronilom (olaj) ?
pimpinella(fű) l. Csabaire
piom(gyökér) l. ápiom ?
pipacs
pipehúr
piretrum l. tárkony
piritó(fű)
pirosítógyökér
pisztlicgomba
pivenka(mag) l. pivonka(virág)
plantago l. útifű
poenium l. bazsarózsa

polaj l. pole
 pole l. polaj
 polcmoha
 poligonum
 polinfű l. csombor
 polipodium(fű töve)
 polygonatum
 pomagránát
 pomen(vize)?
 pomponia
 popiom l. popium
 popium l. popiom(levél) l. nyárfa?
 porcsfű l. porcsin?
 porcsin(fű) l. porcsfű?, fehérvirágú-,
 kövér-, közönséges-, parcsfű
 pórhagyma l. hagyma
 potosfű
 (pozdorja)
 pöfeteg l. püfeteg
 pöszerce l. peszerce
 pranilafű(virág)
 preterznyikfű
 prunella l. szilvafű
 pruswurz(gyökér)
 puszpáng l. új-
 rakonca?
 rákörvény(gyökér)
 ranoculus l. torokgyíkfű
 ranunculus l. sárgavirág
 reconcilium (levele)
 rekettyefa
 répa l. karó-, murok-, nagy-, német-, öreg
 vad-, sárga-, zöld-, másféle-,
 repcsén
 (resina)
 resnice?
 reszelütorma l. torma
 rétbeli sárgavirág l. ranonculus,
 sárgavirág
 retek l. raffanum, fekete-, fehér-,
 réti kender l. kender?
 rethorica?
 rizskása
 róka fark(fű) l. májgyógyító-,
 rokenvirág
 rontófű
 rozmaring l. rozmarin, rozmarint,
 ruszmorint, ruzmorin
 rozs l. ros, rozsfű, rozsvirág?
 rózsza l. rosa, rusa, ruza, csipke-, vörös-,
 bicsi-, fehér-, piros-, bazsa-, basal-,
 mezei-, -popilium, - mezei, málva-,
 erdei-, nyúl-*, pari-, parlagi-,

rétentermő-, sárga mezei-, vad-,
 rubia
 rusika?
 ruta l. fehér-, eb-, fekete-, keresztes-,
 kerti-, seprő-, zöld-?
 ruzmorint l. rozmaring
 ruza, ruzsa, l. rózsza
 sabina
 succarum saturni
 sáfrány l. crocum, saphran, bécsi-, vad-
 sak(gyökér)?
 Salamonpecséte l. gyengegyökér
 saláta l. (semen) lactucae, mezei-, erdei-,
 téli-, vad-, veres-,
 sallia l. zsálya
 sálya l. zsálya
 sandalm l. sandalom(fa), sandlifa?,
 santtalp, sandalm?
 sanguis draconis?
 saphran l. sáfrány
 sarcacolla
 sárfű(mag)
 sárga cucumer l. cucumer
 sárgaliliom l. liliom
 sárga ökörfark l. ökörfark
 sárgaviola l. viola
 sárgavirág l. ranunculus, rétentermő-,
 sárga vizililiom l. liliom
 sárgadinnye l. dinnye
 sárgalábfű l. nagy-,
 sárgarépa l. répa
 sarcacolla l. sarka kolla
 sárkánygyökér l. kígyótrang
 sárkányujj(fű)
 sárkányvér l. sanguis draconis?
 sárkelep(fű)
 sármag l. apró-,
 sásvirága l. illatos-,
 sásafű
 satang?
 scabiosa l.
 scolopendria l. scordiumfű
 sebforsztó?
 sebfű l. betonica, betunika, betonika,
 bakfű,
 sendelica?
 senetiae l. kokaslábfű
 seprőruta l. ruta
 sérápa l. árpa
 serbúza l. búza
 serapium ?
 serekomló l. komló
 sérésfű

serpentaria l. kígyótráng
 serpentina(fű) l. kígyótráng,
 sikárlófű
 siler montanum (gyökér) l. vadkömény
 simphitum l. nadályfű
 skarláfű
 sobrakbors l. koriandrum
 sokhasznűfű
 soktérdfű l. keresztűfű
 som(fa)
 somkóró
 sóska l. mezei-,
 söprűfű l. söprűvirág
 söprűvirág l. söprűfű
 spárga
 spikinard l. ispikinard, spikinasos(virág)?
 staphistagma?
 storax liquida?
 sülfű l. sülyfű, forduló, kígyótráng,
 sülyfű l. sülfű, szulfű (fejes gyökere)

 szádokfa l. száldokfa
 szakadásfű
 száldokfa l. szádokfa
 (szalma)
 samártővis
 szaporafű l. verbena, veresvirágú mustár
 szárazstófű
 szárcsa(fű gyökere)
 szarkafű
 szarkaláb (virág)
 szarkalábfű l. öreg-,
 szarvasgomba
 szarvasnyelvűfű l. scolopendrium?
 százlevelűfű
 szeder l. diakorium, deakorium, szederj,
 szederin, szederfa, szederfű, szödörj
 szederfa l. szeder
 szederfű l. szeder
 szederin l. szeder
 szederj l. szeder
 szederjes viola
 szegfű l. székfű, szögfü, borsoló-, szelid-,
 vad-, veres-
 szegfűgyökér l. cariphilata
 szegfűszeg
 székfű l. cariophyllum, szegfű, szekfű,
 zekfű, sárgavirágú-, sárga-
 széleslapu l. lapu
 szelid kömény l. kömény
 szelid menta l. menta
 szelid zsálya l. zsálya
 szemgyógyítófű l. eufrasia, tisztítófű
 (széna l. görögszéna-mag)

Szent András füve
 Szent Bagátné asszony füve
 Szent Benedek füve
 Szent György füve
 Szent György virága(gyökere)
 Szent Ilona asszony füve
 Szent Iván füve l. Szent Iván virága fű
 Szent Iván virága fű l. Szent Iván füve
 Szent János fű(ve, bogyoja, virágja)
 Szent János gyökere
 Szent János kenyere
 Szent János olaja?
 Szent János szőlője
 Szent János virága
 Szent László füve (gyökere) l.
 nagyobbikfű, kékvirágú, kisebbik -,
 -király füve
 szerecsendió l. muscat
 (szerszám l. fűszer-)
 szilfa
 szilva(fa) l. húsos, besztercei, pesztercei,
 szilvafű l. prunella
 szőkű l. szegfű, székű
 szőlő l. eb-, muskotály-, fekete-, tengeri-,
 veres-, vörös-
 szőlőtővén gomba l. gomba
 szömöröcskaszabású-fű l. kertbéli-,
 szörösfű
 szöszösfű
 szűfű
 szurokfű l. origanum stb.

tabak(fű)
 tálmósó sikar l. tálmósófü
 tálmósófü l. equisetum, tálmósó sikar
 tamariszkusz(fa) l. tamariscus?
 tarkalapú l. lapu
 tarkafű
 tarkalevelű hunyor l. hunyor
 tárkony l. piretrum, kerti-,
 táskafű l. üregféle-,
 tavaszfű
 téglán zöldmoh l. moh
 téhenlábűfű
 (tej): fokhagymás, sáfrányos)
 téli saláta l. saláta
 téli torma l. torma
 temérdek(fa)?
 temjén l. tömjén
 temondádfű(gyökere)
 tengeribarack(mag)
 tengeriszőlő l. töngöri-, apró-, (terjék)
 termentilla l. tormentilla
 (terpentin l. serpentina, terpina)

(?tetűfű, tikfű)
 tímjen l. tömjén
 tiszafa
 tisztesfű
 tisztítófű l. szemgyógyítófű, eufrasia
 tobákfű l. tabákfű
 tolyfa l. tölgyfa?
 torna l. nasturcium, erűs-, téli-, tyuk-,
 vízi-, dere-, reszelű-, magyva!
 tormenta
 tormentilla(fű) l. termentilla, ökörfarkfű
 torokgyíkfű l. ranoculus
 tök l. sár-, földi-, kerti öreg-, vízi-,
 disznó-, nyakas-, fehér földi-,
 cucurbita terrae, keserű uborka,
 coloquintida, reszelt földi-, sári-,
 -dinnye(magva)
 tölgy(fa) l. tölgy-, gyöngy-, moha-, -tövéen
 szőlőszemforma gomba,
 tömjén l. temjén, temen, temjén, temni,
 thus, tímjen, tímín, tömni, földi-,
 fehér-, mastix, mindenféle-
 tövis
 tragantum l. dragantum
 turbolya
 turcia
 tyukhúr(fű)
 tyukpirosító-gyökér l. rubia
 tyukszemfű
 tyuktorma l. torma
 uborka l. ugorka, keserű-, földitök,
 coloquintida
 ugorka l. havasi-
 útifű l. plantago, hegyes-, hosszúlevelű-,
 kereklevelű-,
 üröm l. absinthium, irem, öröm, ürüm,
 fehér- (absinthium album), fekete-
 (artemisía), (radix) artemisiae, bárány-
 , juh-, nagyhasznúfű, gyenge-, juh-,
 mezei-, zöld-, üürömszál, ürölőfű
 vad l. - alma-, -csalán-, -hirtifű(haja),
 -kapor-, -kender-, -kömény-, -körtvély,
 -len-, -liliom-, -fehér liliom-, -vörös
 liliom-, -mák-, -mályva-, -meggy,
 -méhfű-, -menta-, -ökörnyelv-, -rózsa,
 -sáfrány-, -saláta-, -székfű-, -szűlű,
 -tárkony-, -varadics-, -venics-, -zsálya,

vajfű(mag)
 varadics(fű, kóró) l. vad-,
 vardi(fű)
 vargamajoranna l. majoranna, origanum
 varjúmogyoró l. mogyoró
 varjútöviske l. varjútövis
 venics(virág) l. vad-
 venyige(vessző, virág) l. vad-
 vérallató(fű) l. centaureum mitte
 verbena l. szaporafű
 vérehullófű l. celidonia
 veres l. -barack-, -bogácsaborsó, -gyökér,
 -káposzta, -mák-, -mályva,
 -mályvarózsa, -rűzsa, -saláta-, -szekfű,
 -virágú mustár-, -szűlű,
 veresfű(víze)
 vereshagyma l. hagyma,
 vérmogyoró l. mogyoró
 veronika(fű) l. kékvirágú-, kétféle-,
 sárgavirágú,
 martilapu,
 vérontófű
 vinyike l. venyige
 viola l. szederjes-, kék-, sárga-, fürtös-,
 virág
 (víz l. faolajas, listicumós, tömjénes,
 ürmös, zsályás)
 vízi l. -kömény-, -lencse-, -menta-, -nadály,
 -torma-, -tök
 vörös l. -ebszűlű-, -lapu-, -mirha-, -östör,
 -rózsa-, -hagyma-, -tengerihagyma,
 -káposzta
 zab
 zanikor l. sanicor, mezei kék v. sárga
 liliom, szakad-
 zabot l. zonát
 zászpa l. kisebbik
 zegfű l. szegfű(szeg), székfű?
 zeller
 zöld l. -citrium-, -gyökér
 zöldség l. csípűs-
 zsálya(fű) l. erdei vad-, vad-, erdei-,
 dicsőséges méregölő erdei, fehér-,
 széleslevelű, szelid-,
 zsázsa l. nasturcium
 zsindey moha

**3. CLUSIUS ÉS BEYTHE (1583, 1584),
VALAMINT ZWITTINGER (1711) ÁLTAL
SZERKESZTETT STIRPIUM
NOMENCLATOR PANNONICUS
HÁROM KIADÁSÁNAK NÖVÉNYNÉV
ANYAGA SZABÓ ÉS MTS (1992)
FELDOLGOZÁSA ALAPJÁN (ZÁRJELBEN
AZ IDÉZETT FELDOLGOZÁS
JEGYZETSZÁMAI)**

Ezt a felsorolást, mely az egyetemes etnobotanikai irodalom első terepkutatásokon alapuló etnobotanikai kismonográfiájában jelent meg és amely a maga gazdagságában tükrözi a 16. századi magyar népi növényismeretet, itt most minden külön kommentár nélkül közöljük újra.

aggófű 550
allelujafű 472
alma/birs 304
almafa 424
almafa/büzös 428
almafa/gránát 430
ánizs 237
anyaméhfü (711) 435
ápium 321
apró tengerizöld 523
apróbojtorján 225
aprófenyő 401
aranyaspáprágy 578
aranyosvessző/mezei 589
árpa 390
árva csalán 598
árvaléányhaja 711, 224
atracél 315
bab 330
bagolycsaborsó 290
bagolygomba (711) 255, 351
baka, báka (584) 584 (káka?)
bakkfű 258
barack/tengeri 243
barack/tengeri, fa 425
barackfa (711) 429, 479
bárányüröm 536, 539
barkócafa 563
basirózsa (bazarózsa) 474
bazsalikom 461
bécsifű 454
békafű 517

békalencse 412
belénd 392
benedikta (583, 584) 435
berkinye/vörös 562
berkinyefa (berkenyefa) 561
birsalma (583, 584, – 711) 304
bodza/fekete 545
bodza/földi 319
bodzafa 537
bogácsvakaró (711) 274
bogáncskóró (583, 584) 274
bojtorján/apró 225
bokrosgomba (711) 365
boldogasszony-mentája 446
bolhafű (711) 480
bolyhafű? (583, 584) 480
borbála/üröm 256
borbála/szent, füve 455
borbolya/üröm 256
borbora/szent, füve 455
bórhéjú dinnye (583, 584, – 711) 440
borjúfű(l) (583, 584, – 711) 389
borosgomba (711) 359
borostyán/folyó 383
borsfű 541
borsó 490
borsó/bagoly 290
borsó/török 482
borsó/varjú 592
bövrök? (711) 292
buborka (583, 584) 308
büdösfű 339
büdösfű 456
buga (gubacs) 369
bujtorján 407
bükkfa 331
bűrök 292
bősalmafa (711) 428
búza 581
búza/török 343
buzbaum (711) 267
büzösalmafa (711) 428
capa 443
capa/zöld 444
cékla (583, 584) 257
centaurea/kis 281
cikória 291
cinadónia? 287
ciprusfa 311
cirok 564
citromfa 427
csabaíre 487
csalán 597, 599
csalán/árva 598

- csengővirág 393
 cser/kemény 516
 cseresznye/molnár 465
 cseresznyefa 283
 cseresznyefagomba(ja) (711) 352
 cserfa 515
 cserhéjú dinnye (583, 584, – 711) 441
 csipke/eb 526
 csipkefa 529
 csombor 509
 csöppörke (csiperke) 368
 dárdácska/mezei 375
 dinnye 439
 dinnye/bórhéjú 440
 dinnye/capa 443
 dinnye/cserhéjú 441
 dinnye/görög 236
 dinnye/érvári 442
 dinnyeszagúfü 261
 dió 458
 dió/szerecsen 459
 disznógomba (711) 367
 disznórépa 314
 dohány (711) 569
 dragapénzlevelű 711
 dragolub (711) 485
 ebcsipke 526
 ebkapor 305
 ebnyelvű(fű) 315
 ebtej 326
 ebtej/nagyobb 409
 ebtövis 522
 édesfű/pénzlevelű 378
 édesgyökér 377
 effrázia 329
 égerfa 228
 egérfark 449
 egérfül 484
 eper 338
 erdei szőlő 594
 erszénye/pásztor 265
 érvári dinnye (583, 584, – 711) 442
 ezerjófű 281, 507
 fa/alma 424
 fa/barack 429, 479
 fa/barkóca 563
 fa/berkinye, berkenye 561
 fa/büdös 339
 fa/bükk 331
 fa/büzösalma, busalma 428
 fa/ciprus 311
 fa/citrom 427
 fa/cser 515
 fa/cseresznye 283
 fa/csipke 529
 fa/fagyal 415
 fa/füge 332
 fa/galagonya 473
 fa/gránátalma 430
 fa/gyertya, gyertyán 275
 fa/gyűrű 301
 fa/hályag 566
 fa/harázi 228
 fa/hárs 575
 fa/ihar 223
 fa/jávor 222
 fa/jegenye 497
 fa/kecskerágó 327
 fa/keménycser 516
 fa/kökény 505
 fa/kökörni 218
 fa/körös, kőrös 341
 fa/körte, körtvély 514
 fa/lencse 240
 fa/lucsfenyő 215
 fa/mandula 232
 fa/meggy 284
 fa/narancs 426
 fa/nyár 498
 fa/nyír 259
 fa/olaj 463
 fa/ostormén 465
 fa/reketye 533
 fa/som 300
 fa/szeder 450
 fa/szil 596
 fa/szilva 504
 fa/tengeribarack 425
 fa/tisza 573
 fa/tölgy 516
 fa/úrfája 216
 fa/zelnice 285
 fagyalfa 415
 fahéj (711) 293
 fagyapjú (711) 379
 fagyöngy 590
 fűisóska 256
 fark/egér 449
 fark/fekete ökör 586
 fark/ökör 585
 fecskefü 250, 288
 fehér lilium 417
 fehér mályva 230
 fehérhunyor 387
 fehérpeszerce 432
 fehérvargánya (711) 363
 fehérvénec(s) 294
 fehérvényit? 298 (853, 584)

fejes saláta 403
 fejeskáposzta 262a
 fekete ökörfark 586
 fekete üröm 245
 feketebodza (711) 545
 feketegyopár 466
 feketejegenye 499
 feketeköményfű (711) 436
 feketementa 556
 feketenadály 568
 feketepeszerce 433
 feketeszőlő 595
 fenugrék (711) 337
 fenogrékum (583, 584) 337
 fenyő/apró 401
 fenyő/keresztes 483
 fenyő/köz 489
 fenyő/lucs 215
 fenyő/töviskes 401
 fenyő/vad 489
 fenyő/vörös 408
 fenyőfagombája (711) 346
 festőfű 335
 festővirág (711) 335, 371
 fodor saláta 404
 foghagyma/(711) 226
 fokhagyma/(583/584) 226
 földpéje epéje/föld 344
 földi borostyánfű(ve) 384
 földibodza 319
 földimogyoró (711) 506
 földimonyaró (583, 584) 506
 földítők 263, 582
 folyóborostyán 383
 fű/aggó 550
 fű/alleluja 472
 fű/anyaméh 435
 fű/bakk 258
 fű/bécsi 454
 fű/béka 517
 fű/bolha, bolyha 480
 fű/bors 541
 fű/büdös 456
 fű/dinnyeszagú 261
 fű/ebnyelvű 315
 fű/édesfű, pénzlevelű 378
 fű/ezerjő 507
 fű/ezerjő 281
 fű/fecske 287
 fű/fecske 250
 fű/feketekömény 436
 fű/festő 335
 fű/fülberesztő 547
 fű/galgina? 473

fű/görény 312
 fű/gyűszű 317
 fű/harang 270
 fű/hosszú úti 492
 fű/kakukk 552
 fű/kánya 221
 fű/keserű 397, 480
 fű/kikeleti 234
 fű/kisebb ötlelevelű 478
 fű/köz ökörnyelv 320
 fű/közötlelevelű 477
 fű/macska 280
 fű/madra 280
 fű/mátra 280, 457
 fű/nagyobb rüh 542
 fű/napranéző 388, 396
 fű/ördögharapta 544
 fű/örvény 385
 fű/pázsit 380
 fű/penész 260
 fű/penyz 260
 fű/rontó 550
 fű/sár 524
 fű/farkas 297
 fű/seprő 246
 fű/söprő 543
 fű/súly 306
 fű/szapor 587
 fű/szappanozó 540
 fű/szarvas 340
 fű/szegfűvirág 278
 fű/szék 287
 fű/szív 272
 fű/tálmosó 322
 fű/tejzsugorító 370
 fű/temondád 395
 fű/tisztes 567
 fű/torokgyík 545
 fű/tövisalji seb 264
 fű/tüdő 510
 fű/tűz 503
 fű/új 317
 fű/úti 491
 fű/újnyi 317
 fű/ge(fa) 332
 fű/egér 484
 fű/beresztőfű 547
 fűve/borostyán 384
 fűve/pápa 273
 fűve/szentborbára, borbála 455
 fűve/szentjános 467
 fűve/szentlászlókirály 372
 fűvecske/tövisalji 513
 fűz/kötő 532

fűz/köz 535
 fűz/sár 534
 gabona (583, 584) 342
 gabonya (711) 342
 galaginyafű? (711) 473
 galagonyafa 473
 galambica (711) 357
 ganégomba (711) 366
 gesztenye 279
 gizúfű? (711) 317
 gólyaköröm 374
 gomba 345
 gomba/bagoly 351
 gomba/bagoly 255
 gomba/bokros 365
 gomba/boros 359
 gomba/disznó 367
 gomba/gané 366
 gomba/kecske 361
 gomba/keserű 360
 gomba/kígyó 354
 gomba/nyírfá 358
 gombája/csersznye 352
 gombája/fenyő 346
 görényfű 312
 görögdinnye 236
 gránátalma 430
 gyapot(t) 379
 gyékény 583
 gyertya/mise 469
 gyertyafa (711) 275
 gyertyánfa (583, 584) 275
 gyökér/édes 377
 gyökér/örvény 385
 györgy/fái 589
 györgyvirág l. (Szent-) gyöngyvirág
 gyöngyvirág/szent l. gyöngyvirág
 győzőfű? (711) 317
 gyopár/fekete 466
 gyopár/sárga 548
 gyűrűfa 301
 gyűszűfű (853, 854) 317
 hagyma 282
 hagyma/fog/fok 226
 hagyma/kígyó 391
 hagyma/par 500
 hagymáncs 227
 hajdina (583, 584) 462
 hályagfa 566
 haportja (584)
 harangfű 270
 harázifa (711) 228
 hármasszínű viola (583, 584) 580
 háromságszínűviola (711)

hársfa 575
 héj/fa 293
 héla 254
 here/ló 579
 hölgymál (583, 584) 485, 486
 hosszú útifű 492
 hunyor/fehér 387
 húr/tyúk 229
 iglice 238
 iharfa 223
 íre/csaba 487
 istenátkozta-tövis 325
 istenfája 216
 istennyila 241
 ivolya/kék 588
 ivolya/szentháromság (711)
 izsóp 394
 jávorfa 222
 jegenye/fekete 499
 jegenyefa 497
 kákics 559
 kakukkfű 552
 kányaű 221
 kapatnok (583, 584) 249
 kapor 235
 kapor/eb 305
 káposzta (711) 262
 káposzta/fejes 262a
 káposzta/vörös 262
 kapotnak (711) 249
 karórépa 452
 kása (köleskása) (584) 448a
 kása/rizs 470
 kásavirág 502
 kecskegomba (711) 361
 kecskerágófa 327
 kék/pie 560
 kékvolya (711) 588
 kékliliom 398
 kékvirág 270, 313
 keménycserfa (584) 516
 kender 271
 kenyere/szentjános 554
 keresztesfenyő 483
 keserűfű 397, 480
 keserűgomba (711) 360
 kígyógomba 354
 kígyógagyma 391
 kígyótrank (853, 854, – 711) 318
 kikeletifű (584, 711) 234
 királygomba (711) 348
 kiscentaurea 281
 kisebb ötlevelűfű 478
 kisebb szulák (711) 299

köfaliruta 224
 kökényfa 505
 kökőrcsén (711) 295
 kökőrcsén/sárga 386
 kökőrcsin (583, 584) 295
 kökőrcsin (fehérvirágú) 234
 kökőrcsin/leány 511
 kökőrcsin/ló 512
 kökörnifa? 218(711)
 köles 448
 köles/mohar 324
 kömény (583, 584, – 711) 145, 336
 köményfű/fekete 436
 komló 421
 konkoly (könköly?) 508
 körösfű l. körösfű (853, 854) 341
 kóró/bogáncs 274
 köröm/gólya 374
 köröm/ló 582
 köröm/varjú 296
 körösfű, körösfű (711) 341
 körtvélyfa (körtefa) 514
 köszvénymenta 509
 kötőfű 532
 köz-ökörnyelv(űfű) 320
 köz-ötlevelűfű 477
 közfenyő 489
 közfű 535
 közmálva 423
 láb/varjú 373
 laboda (711) 252
 lapu/széles 406
 lapu/tőviskes 219, 464
 leánykőkőrcsin (kőkőrcsény) 511
 len 419
 len/vad 420
 lencse/béka 412
 lencsefa 240
 letnök (lednek) 591
 levelű/drágapénz 711
 levendula 411
 levesticon (583, 584) 414
 levisztikon (711) 414
 lilium/fehér 417
 lilium/kék 398
 lilium/sárga 399
 lilium/zöld 416
 lóhere 579
 lókőkőrcsény (kőkőrcsin) 512
 lóköröm 582
 lómenta 445
 lórom 405
 lucsfenyőfa 215
 lúdpázsit 501

macskafű (711) 280
 majorána/vad 231
 makk 376
 mál/hölgy 485, 486
 málva/köz 422
 mályva/fehér 230
 mandulafa 232
 manyaró/földi 506
 mátrafű (mádráfű?) (583, 584, – 711)
 280, 457
 mazola 230
 medvetalp 656
 meggy/vad 286
 meggyfa 284
 méhfű/anya 435
 ménfa/ostor 465
 menta/fekete 556
 menta/köszvény 509
 menta/ló 445
 menta/mezei 268
 menta/vad 268
 mentája/boldogasszony 446
 merkác 476
 meténg 481
 mezei aranyosvessző 589
 mezeidárdácska 375
 mezeimenta 268
 mézgáncs (583) 438
 mézgáncs (584, 711) 437
 misegyertya 469
 mogyoró/földi 506
 mogyoróbarkóca (711) 303
 mogyorófa (711) 302
 moharköles (583, 584) 324
 molnárcseresznye 465
 monya/pap 558
 monyaróbarkóca (583, 584) 303
 monyarófa (583, 584) 302
 mosófű/tál 322
 mustár 555
 nád (583, 584) 248
 nádaly/fekete 568
 nádráfű l. mátrafű
 nadragulya 247
 nagyobb ebtéj 409
 nagyobb rühfű 542
 nagyobb szulák 298
 napranézőfű (583, 584, – 711) 388, 396
 narancsfű (711) 426
 nárcisszus-virága (711) 453
 naspolya, naspolya (583, 584) 447
 naszpulya (711) 447
 natragulya 431
 nézőfű/napra 388

- nigella (583, 584) 436
 nyárfa 498
 nyelvfű/közökör 320
 nyelvűfű/eb 315
 nyírfa 259
 nyírfagomba(ja) (711) 358
 nyúlsegfű (711) 422
 obruta 216
 ökörfark 585
 ökörfark/fekete 586
 ökörnyelvfű/köz 320
 ökörszem 265
 olajfa (711) 463
 olaszrépa (711) 476
 olaszsaláta 289
 ördögharaptafű 544
 öregbed rozs (583, 584, – 711) 533
 örvényfű 385
 örvénygyökér 385
 östör (583, 584) 252
 ostorménfa 465
 ötlevelűfű/kisebb 478
 ötlevelűfű/köz 477
 pálmafa (711) 475
 pamuk (711) 379
 pápafű 273
 papmonya 558
 paprágy 333
 páprág (583, 584) 496
 papragy? (711) 496
 páprány/aranys 578
 párhagyma 500
 parlagirózsa 528
 paszternák (711) 476
 pásztorerszénye 266
 pázsit, fű (711) 380
 pázsit/lúd 501
 pázsit/porcogó 495
 pecsétje/salamon 494
 penészfű? 260
 penyizfű (711) 260
 pénzlevelű-édesfű (583, 584) 378
 perje 381
 peszerce/fehér 432
 peszerce/fekete 433
 peszerce/vízi 434
 petrezselyem (711) 549
 petric (711) 364
 petrisilyom (583, 584) 549
 piekék 560
 pöfing (711) 356
 populeum 499
 porcogópázsit 495
 puszpáng (583, 584) 267
 ragadvány 239, 241
 raponc 521
 reketyefa 533
 répa 519
 répa/disznó 314
 répa/karó 452
 répa/olasz 476
 répa/sárga 476
 repce 520
 retek 518
 rizskása 470
 rom/ló 405
 rontófű 550
 rozmarin 527
 rozs 546
 rozs/öregbed 533
 rózsza 525
 rózsza/parlagi 528
 rühfű/nagyobb 542
 ruta (583, 584) 531
 ruta/kőfali 224
 ruta/seprő 216
 ruta/szeges 531
 sáfrány (711) 307
 sáfrány/tót 276
 sáfrányszínű-virág (összel) (583, 584) 453
 salamonpecsétje 494
 saláta/fejes 403
 saláta/fodor 404
 saláta/olasz 289
 sanguisorba? 488
 sárfű 524
 sárfűz 534
 sárgagyopár 548
 sárgakökörcsén 386
 sárgaliliom 399
 sárgarépa (583, 584) 476
 sárgavargánya (711) 347
 sárgaviola 413
 sarkasfű 297
 sás 382
 sebfű/tővisalji 264
 seprőruta 216
 seprűfű 246
 somfa (853, 854, – 711) 300
 söprőfű 543
 sóska (711) 220, 471
 sóska/fái 256
 spárga 251
 spikanárd (711) 410
 spikinárd (583, 584) 410
 sülyfű (583, 584, – 711) 306
 számártövis 577

szanikör 538
 szaporafű 587
 szappanozófű 540
 szarvasfű 340
 szarvasgomba (711) 349
 szeder (583, 584) 530
 szeder/vad 530
 szederfa 450
 szeges ruta 531
 szegfű/nyúl 422
 szegfűvirág (711) 278
 szekfű (853, 854) 278
 szekfű/mezei 278a
 szekfű/vad 277, 422
 székfű (583, 584, – 711) 287
 széleslapu 406
 szem/ökör 265
 szentbarborafűve (711) 455
 szentborbálafűve (583, 584) 455
 szentgyörgyvirága 418
 szentháromságivolya 711
 szentháromságviolája (583, 584) 580
 szentivánvirág 370
 szentjánosfűve 467
 szentjánoskenyere (711) 554
 szentlászlókirály-fűve 372
 szépszőlő 557
 szerecsendió (711) 459
 szilfa 596
 szilvafa 504
 szittyó (szithó 711) 400
 szívű 272
 szőlő/apró tengeri 523
 szőlő/erdei 594
 szőlő/fekete 595
 szőlő/szép 557
 szőlő/vad 402
 szőlőtő 593
 szőlővessző (711) 593
 szulák 299
 szulák/kisebb 299
 szulák/nagyobb 298
 takácsvakaró (711) 274
 tálmosófű 322
 talp/medve 565
 tamariska (711) 570
 taréj/tyúk 233, 468
 tárkony 572
 tatárka (711) 462
 tavaszi elsővirág (584) 502
 tej/eb 326
 tej/nagyobb eb 409
 tejsugorítófű 370
 télizöld 323

temondádfű 395
 tengeribarack 243
 tengeribarackfa (711) 425
 tengeriszőlő/apró 523
 tengeriüröm 551
 tiszafa 573
 tisztessű 567
 tő/szőlő 593
 tők 309
 tők/földi 263, 582
 tők/vízi 460
 tölgyfa 516
 tönköly 600
 torna 244
 tormentilla 576
 törökborsó 482
 törökbúza 343
 torokgyíkfű 545
 tótsáfrány 276
 tövis/eb 522
 tövis/istenátkoza 325
 tövis/szamár 577
 tövisalji-sebfű (583, 584 – 711) 264
 tövisalji-fűvecske 513
 töviskesfenyő 401
 töviskeslapu 219, 464
 trunk/kigyó 318
 tüdőfű 510
 tűzfű 503
 tűzvirág 269
 tyúkhúr 229
 tyúktaréj 468
 tyúktaréj 233
 ugorka 308
 újfű (583, 584)
 újnyírfű (711)
 úrfája 216(583)
 úrgomba 348
 üröm 217
 üröm/bárány 536, 539
 üröm/fekete 245
 üröm/tengeri 550
 ürömborbala 256
 ürömborbolya (711) 256
 útifű 491
 útifű/hosszú 492
 útifű/vízi 493
 vad szeder (711) 530
 vadfenyő 489
 vadlen 420
 vadmajorána (711) 231
 vadmeggy 286
 vadmenta 268
 vadszekfű 277, 422

vadszőlő 402
vakaró/bogács 274
vakaró/takács 274
varádics 571
vargáncs/vörös 362
vargánya (711) 350
vargánya/fehér 363
vargánya/sárga 347
varjúborsó 592
varjúkőröm 296
varjúláb 373
vénic(s)/fehér 294
venyit/fehér 298
vessző/mezei aranyos 589
vessző/szőlő 593
viola 588
viola/háromságszínű 711
viola/sárga 413
violája/szentháromság 580
virág (583, 584, – 711) 334
virág/festő 335
virág/kása 502
virág/kék 313
virág/kék 270

virág/sáfrányszínű 453
virág/szegfű 278
virág/szentiván 370
virág/tavaszi első 502
virág/tűz 269
virága/szentgyörgy 418
vízipeszerce 434
vízitők 460
víziútifű 493
vörös berkinye (berkenye) 562
vörös/hereng 355
vörös káposzta (583, 584)
vörösfenyő 408
vörösvargáncs (711) 362
zab 253
zanót 316
zelnicefa 285
zöld capa 444
zöld/téli 323
zöldcékla (711) 257
zöldlilium 416
zulák 299
zsálya 536

4. A FELDOLGOZOTT FORRÁSOK ALAPJÁN KIALAKÍTOTT 16. SZÁZADI MAGYAR SZABADFÖLDI, HIDEGHÁZI („CSEBRES”) ÉS EGZOTIKUS NÖVÉNYHASZNÁLAT LEGGYAKORIBB KÉPVISELŐINEK ELŐZETES JEGYZÉKE

Az alábbi összeállításba azok a növényfajok kerültek, melyek esetében a Lencsés György *Egész orvosságról való* könyvében található előfordulások esetszámának (A), illetőleg a más forrásokból kiírt esetszámoknak (B) a szorzata (C) meghaladta a 20-as határértéket.

Ezek a számadatok tájékoztató jellegűek, mivel a különböző forrásokból való régebbi, kézi kigyűjtés eredményei. A most készülő számítógépes adatbázisokból való gépi gyűjtés számszerűleg ugyan eltérhet ettől, de a nagyságrendekben, a sorrendben bizonyára nem lesznek lényeges változások.

A felsorolt magyar növénynevek esetében, mint a 16. századi szövegeknél általában, a jelzős növénynévi szerkezeteknél szakmai (botanikai) okokból nem mindig lehetett követni a magyar növénynevek helyesírási szabályzatát. Ezek a magyar növénynevek egyébként hangalakilag a mai helyesírás szerint, tehát nem az eredeti (a különböző forrásokban igen változó) formában szerepelnek itt. Hosszabb és rövidebb névformák esetén (például fülfü vs. fülberesztőfü) technikai okokból csak a rövidebbet tüntettük fel.

A jegyzékben zárójelbe tett részek többnyire a bizonytalan, de feltételezhetőleg általános értelmezésre utalnak. A megjegyzés rovat nevei a gyakoribb rokonneveket tüntetik fel, az ide vonatkozó adatokat (kis esetszámkor) összevontuk.

A gyakoribb rövidítések jelentése:
kül. név. – különböző más neveken is.
s.l. – sensu lato (tág értelemben)
var. dif. – különböző változatok

A csoportok megkülönböztető jelei:
s – szabadföldi természetű,
v – szabadföldi vad,
d – domesztikálódó, a házasítás útján megindult (v. csoport, de részben domesztikált, vagy legalábbis a környezetben kedvelt vagy hasznámiatt megtűrt),
h – hidegházi
e – egzotikus (többnyire termék)
A – Lencsés (1570 körül)
B – egyéb 16. századi források

Magyar név	Latin név	A	B	Csop.	Megj.
alma	Malus domestica	13	10	s	
aloes	Aloe sp.	66	4	h,e	
ápium	Papaver somniferum	55	1	s	mák, stb.
apróbojtorján	Agrimonia eupatoria	24	9	v	
árpa	Hordeum vulgare	160	8	s	
bab	Vicia faba	60	12	s	
babér	Laurus nobilis	31	3	h,e	
bagolyborsó	Cicer arietinum	28	7	s	
bakfű	Stachys officinalis	60	5	v,d	
bakszarvűfű	Trigonella foenum-graec.	77	2	v,e,s?	
barackfa	Prunus persica	24	11	s	
bazsarózsa	Paeonia sp. (P. off.)	15	3	s	
bécsifű	Valeriana celtica	13	4	e,s?	
beléndfű	Hyosciamus niger	38	3	v,s?	
benedicta l. pápafű					
birsalma	Cydonia oblonga	43	13	s	
bolhafű	?	13	8	v	
borsó	Pisum sativum s.l.	45	11	s	
bodza	Sambucus nigra	37	10	v,s	megtűrt
borostyán	Hedera helix	22	9	v,d	
búza	Triticum aestivum	37	11	s	
cékla	Beta vulgaris provar.	21	9	s	
cidónia	Chelidonium majus	17	2	v,s,d	
cikória	Cichorium sp.(C.intybus)	9	4	v,d	vö. katáng
ciprusfa	Cupressus sempervirens	13	11	e	
citrom	Citrus lemon	18	8	e	vö. lemonya
colchicum	Colchicum autumnale	25	2	v	sárhagyma?
coriandrum	Coriandrum sativum	18	4	s	sobrakfű
csalán	Urtica dioica	23	14	v	
csengőfű	Hypericum perforatum	21	7	v,d	
cseresznye	Prunus avium s.l.	8	14	s	
cserfa	Quercus (cerris)	33	13	v	
cserlevelűfű	Teucrium chamaedrys	7	5	v	
csipke	Rosa canina, Rubus sp.?	8	9	v	
csombor	Satureja hortensis		59	11	s
dió(fa)	Juglans regia		40	13	s
disznóporcsin	Polygonum aviculare	11	3	v	porcsinfű
disznórépa l. répa					
ebeszőlő	Solanum nigrum(S.dulcam.)	10	8	v	
ebtejű	Euphorbia sp.	30	11	v	euphorbium
édesgyökér	Glycyrrhiza glabra	35	8	d,e?	
egérfarkfű	Achillea millefolium s.l.	19	10	v,d	
egérfülű	Cerastium, Stellaria	8	6	v	
egres	Ribes grossularia	12	10	s	
eper	Fragaria sp., Morus sp.	10	13	s,v	
fahéj	Cynnamomum aromaticum	61	4	e	
faolaj	Olea europaea	73	4	e	olajfa
famoh	Lichenes (sp.dif.)	4	7	v	
farkasalma	Aristolochia sp.	60	7	v,d,e	
fecskéfű	Chelidonium, Cynanchum	6	6	v,d	

fehérdictamnus	Dictamnus albus	17	2	v	
fehérhunyor	Veratrum albus	24	6	v	
fehér liliom	Lilium candidum	43	7	s	liliom
fehér mályva	Althea officinalis	36	10	s	mályva
fehér peszerce	Marrubium vulgare	12	5	v	
fehértömjén	?	18	2	?	
fehér üröm	Artemisia absinthium	104	7	v,d	
feketebeléndfű	Hyosciamus niger ?	39	1	?	
feketegyopár	Origanum vulgare	39	7	v,d	
feketenadályfű	Symphytum officinale	14	8	v,d	nadályfű
fekete üröm	Artemisia vulgaris	38	12	v,d?	
fenyő	Picea excelsa, Abies a.	93	5	v	iuniperus
fodamenta	Mentha sp. dif var.	20	8	s,d,v	
foghagyma	Allium sativum	36	12	s	
földepéje	Centaurium (minus)	23	5	v,d	kis-
földi bodza	Sambucus ebulus	32	11	v	
földifenyőfű	Ajuga chamaeypytis	11	2	v	
földitök	Bryonia sp.(nigra, alba)	31	8	v,d	
füge	Ficus carica	16	13	e,h,s	
fűlfű	Sempervivum sp.	15	7	v,d	
fűzfa	Salix sp.	5	11	v,d	
gentiana	Gentiana sp. (G.cruciata)	9	5	v	
gesztenye	Castanea sativa	6	14	v,s	Aesculus?
gyapot	Gossypium sp.	24	4	e	
gyömbér	Zingiber officinalis	39	10	e	
gyöngyvirág	Convallaria majalis	4	8	v,d	
hagyma vö., fog/k-, vörös-					
hársfa	Tilia sp.	9	13	v,d	
istenfája	Artemisia abrotanum	31	10	d,v	
izsóp	Hyssopus officinalis	20	11	s,h	
kakukkfű	Thymus sp.	28	9	v	
kámfor	Cinnamomum camphora	49	2	e	
kapor	Anethum graveolens	64	9	s	
kapotnyak	Asarum europaeum	19	9	v	
káposzta	Brassica oleracea	27	13	s	
katáng(kóró)	Cichorium intybus	21	7	v	cicorium
kecskerágó	Euonymus sp.? Vitex?	9	9	v,e?	
kékliliom	Iris (germanica)	76	10	s	
kender	Canabis sativa	12	12	s	
keseűbab	Lupinus albus?, Vicia?	33	4	s?	
kígyófű	?	7	4	?	
kígyótrang	Helleborus ?, Adonis?	10	6	?	
kis földepéje	Centaurium minus	28	2	v	
komló	Humulus lupulus	4	10	v	
konkoly	Agrostemma githago	26	9	v	Lolium
köles	Panicum miliaceum	8	12	s	
kömény	Carum carvi	90	10	v,d	
kőrisfa	Fraxinus (excelsior)	5	12	v	
köröntőfű	Parrietaria, Senecio stb.	21	5	v,d	
körte	Pyrus achras	13	12	s	
laboda	Atriplex (hortensis)	6	7	s	östör
laurus	Laurus nobilis	33	3	e,h	
lednek	Vicia?, Lathyrus?	8	7	v?	

lemonya	Citrus sp. (C. limonum)	16	3	e,h	citrom
len	Linum usitatissimum	114	11	s	
lencse	Lens culinaris	38	12	s	
levendula	Lavandula (angustifolia)	16	5	s,h	spicanard
levisticom	Levisticum officinale	7	9	s	
liliom	Lilium candidum	13	11	s	fehér-
lómenta	Mentha (sp. dif.)	52	6	v,d	
lósóska	Rumex sp.	11	4	v	
macskatövis	Eryngium campestre	20	5	v	kül.név.
madárköles	Lithospermum sp.?	6	6	v	
madrafü	Chrysanthemum parthenium	5	5	s	kül.név.
majoraánna	Majorana hortensis	35	8	h,s	
mák	Papaver somniferum	30	10	s	ápium
mályva	Althaea officinalis	36	2	s	fehér-
malozsa	Vitis vinifera	9	10	s	szőlő
mandula	Prunus amygdalus	109	4	s	var.dif.
martilapu	Tussilago farfara	7	4	v	
mastix	Pistacia sp.	76	3	e	
menta vö. fodor-, ló-					
mirtusz	Myrtus communis	10	8	h	
mogyoró(fa)	Corylus avellana	17	8	s	
mustár	Sinapis alba	39	10	s	
nádméz	Saccharum officinarum	64	7	e	
nádályfü	Symphytum (officinale)	9	11	v	fekete-
nagy mályva	Althaea (Alcea) rosea	47	2	s	mályva
narancs	Citrus aurantium		24	9	e,h
nespölya	Mespilus germanica	9	11	s	
natragula	Mandragora ?, Atropa	16	4	e?	mandragora
olajfa vö. faolaj					
ökörfark(fü)	Verbascum (phlomoides)	32	7	v	
ökörnyelvfü	Anchusa, Buglossum	13	8	v	
ötlevelőfü	Potentilla (reptans)	10	7	v	
pápaü	Cnicus benedictus	24	10	s	benedicta
papmonya	Physalis alkekengi	12	9	s,d,h?	
párhagyma	Allium porrum	31	11	s	
peszerce	Leonurus cardiaca	24	4	v,d	cardiacum
petrezselyem	Petroselinum hortense	39	9	s	
pirítófü	Rubia tinctorum	11	6	s	
pomagránát	Punica granatum	53	11	h,e	var.dif.
porcsinfü	Polygonum aviculare	44	4	v	disznó-
puszpáng	Buxus sempervirens	4	12	s,h	
répa	Beta vulgaris	40	4	s	disznó-
reték	Raphanus sativus	39	13	s	var.dif.
rebarbara	Rheum sp.	16	5	s	
rizskása	Oryza sativa	9	6	e	
rontófü	Senecio (vulgare) stb.	10	8	v	
rozmarin	Rosmarinus officinalis	21	11	h	
rozs	Secale cereale	8	6	s	
rózsa	Rosa sp. dif.	268	13	s	var. dif.
ruta	Ruta graveolens	143	13	s,h	
rühfü	Knautia sp. ?	16	3	v	pézsmaü?
sáfrány	Crocus sativus	107	12	s	
saláta	Lactuca sativa	42	11	s	
sárfü	Ricinus communis	6	6	s,h,e	kül.név.

sárgaliliom	Iris pseudacorus	9	6	v	
sárkerekp	Melilotus?, Medicago? stb.	50	5	v	
som	Cornus mas	4	13	v,s	
sóska	Rumex (acetosa)	15	11	v,d,s	
spárga	Asparagus officinalis	12	12	v,d,s	
spicanard	Lavandula spica	37	9	h,s?	levendula
sülyfű	Arum ?	7	6	v?	
szaporafű	Verbena officinalis stb.	30	12	v	
szarkaláb(fű)	Consolida regalis	7	6	v	
szeder(földi,fái)	Rubus, Morus	34	12	s,v,d	
székfű, szegfű	Matricaria, Dianthus	176	9	v,s	
szépszőlő	Atropa belladonna stb.	24	3	v, d	
szerecsendió	Myristica fragrans	47	7	e	
szőlő (- bor)	Vitis vinifera	39	12	s	
tálmosófű	Equisetum	15	7	v	
tamariszkusz	Tamarix sp.	5	5	s, h	
tengerihagyma	Scilla maritima	13	4	e	
tengeriszőlő	Ribes rubrum?	44	4	s,v,d	
tisztesfű	Stachys (officinalis)	6	6	v	
torma	Armoracia rusticana	16	13	v,d	
tök	Cucurbita (pepo)	7	14	s	
tömjén	Boswellia carteri	123	3	e	
tyúkszemfű	Anagallis arvensis s.l.	5	6	v	
uborka	Cucumis sativus	18	13	s	
útifű	Plantago sp.dif.	86	14	v	
üröm vö. fehér, fekete					
vad kömény	Carum carvi ?	13	5	?	??
vadsáfrány	Carthamus tinctorius	7	5	s	
varadics	Tanacetum vulgare	6	9	v	
viola	Matthiola incana	60	4	s,h	var.dif.
viola (sárga)	Cheiranthus cheirii	3	11	s,h	
vízimentá	Mentha aquatica?	10	4	v	
vízitök	Nymphaea, Nuphar	34	3	v	
vöröshagyma	Allium cepa	47	10	s	
vöröskáposzta	Brassica oleracea rubra	26	3	s	
zab	Avena sativa	16	10	s	
zanót	Cytisus sp.	4	7	v	
zsalya	Salvia (officinalis)	45	15	s,d,v	sp. dif.

KÖVETKEZETÉSEK

Az elvégzett elemzésekből és összehasonlításokból egyre élesebb körvonalakkal rajzolható ki a 16. századi általános magyar növényismeret és növényhasználat, a magyar kert általános képe.

Az *Egész orvosság könyve azaz Ars medica* alapján megállapított növényhasználati gyakoriság, valamint az egyéb forrásokban fellelhető gyakoriságok alapján több-kevesebb biztonsággal megállapítható a kerti termesztésben, a természetes flórából való begyűjtésben vagy a kereskedelmi úton való beszerzésben az 1500-as években legfontosabb szerepet játszó fajok sorrendje. Tükröződnek a számokban a legáltalá-

nosabban használt szántóföldi termesztésben lévő fajok is; az árpa, a bab, a borsó, búza, len, lencse stb.

A spontán flórából a bakfű, bodza, borostyán, csalán, csengőfű, cser(e)fa, diófa (termesztve is), ebtejfű, egérfarkfű, egres (termesztve is), eper, farkasalma (valószínűleg termesztve is), fehér üröm, fekete üröm, fekete gyopár, földi bodza, földitök, kakukkfű, kapotnyak, katan(g)kóró, konkoly, kömény (termesztve is?), kőrontófű (kolostorkertekben?), lómenta, macskatövis, mogyorófa, ökörfark, ökörnyelv, örvénygyökér, papmonya (termesztve is?), sárkerek, sóska, szaporafű, székfű, szeder (termesztve is?), torma (kertekben is), tök, útifű fajok használatára volt a legtöbb javallat.

A kerti növények közül a csombor, az édesgyökér, fehér lilium, fehér mályva, fodormenta, fokhagyma, istenfája, izsóp, kapor, káposzta, kéklilium, kender, levendula, levisticum, majoránna, mák, mustár, pápafű, hagyma, párhagyma, petrezselyem, répa, retek, rebarbara, rozmarin, de mindenekelőtt a rózsza, és nem utolsósorban a ruta, valamint a sáfrány, saláta, uborka, viola, zsálya volt a leggyakoribb.

A gyümölcsök közül az alma gyógynövényként már viszonylag ritkább, sokkal gyakoribb például a birsalma, és nem ritka a cseresznye, barack, gesztenye, mandula, naspolya, szőlő.

Az egzotikus fajok közül az aloes, babér, ciprus, citrom, fahéj, faolaj, gyömbér, mastix (pisztácia), nádméz (cukornád), narancs, pomagránát (gáranátalma), puszpáng, levendula, tömjén szerepelt a legtöbb receptben.

IRODALOM

- Aumüller, St. – Jeanplong, J. (szerk., 1983): *Carolus Clusius Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
- Beythe A. (1599): *Fiveskönyv*. Németújvár.
- Clusius C. (1583): In: Grynaeus et Papp i.m.
- Clusius C. (1583, 1584): *Stirpium in Pannoniam, Austriam et vicinas provincias ... Plantin, Antwerpen*. Szabó T. A. – Bíró Zs. (2002): *Clusius: Stirpium in Pannoniam*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma, Veszprém – Szombathely.
- Clusius C. (1601): *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia*. Antwerpen.
- Clusius C, Beythe St., (1583, 1584): *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Németújvár – Antwerpen. Cf. Szabó és mtsai, 1992.
- Clusius-Beythe (1584): In: Grynaeus és Papp, i.m.
- Diószegi S. (1813): *Orvosi Fűvész Könyv, mint a Magyar Fűvész Könyv praktika része*. Csáthy György, Debrecen.
- Dornsteinus (1540): In: Grynaeus és Papp, i.m.
- Flatt (1891): In: Gombocz, 1937
- Frankovith (1585, 1588): in Szabó et al., 1992.
- Fuchs (1542, 1545): In: Grynaeus et Papp, 1977, 1978.
- Géczi J. (2000a): *Allah rózsái*. Terebess Kiadó, Budapest. mek.oszk.hu/01600/01649/01649.htm#700 <http://www.iskolakultura.hu/documents/geczi.htm>
- Géczi J. (2000b): Az iszlám rózsái. *Iskolakultúra*, 6–7. www.iskolakultura.hu/documents/2000/6-7/tanulm4.pdf

- Géczi J. – Stirling J. (szerk., 1999): *Régi magyar kertek*. Vár Ucca Tizenhét, Veszprém.
- Gombocz (1914): In: Gombocz, 1937.
- Gombocz E. (1937): *A magyar botanika története*. Budapest.
- Grynaeus T. – Papp J. (1977, 1978): *Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15–17. század*. Comm. Hist. Art. Med., Suppl., 9–10: 31–49 (1977)
- Hoffmann G. és mtsai. (szerk., 1989): *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Szeged.
- Jakab L. – Bölcseki A. (1988): *A 16. századi orvosi könyv szóalak-mutatója*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és Számoló Központja. Debrecen.
- Jávorka S. (1925): *Magyar Flóra. Magyarország virágos és edényes virágtalan növényeinek meghatározó kézikönyve*. Studium, Budapest.
- Kabán A. (1978): A Herbarium magyar növénynevei. In: Szabó, 1978.
- Lencsés (1577k., 1610k.). In: Szabó, 2000.
- Magyary-Kossa Gy. (1929): Reprint. In: Magyary-Kossa (1994): *Magyar orvosi emlékek I–VI*. Első kiadás, Franklin Nyomda, Reprint: HOGYF Editio, Budapest.
- Melius I. P. (1562?, 1578): *Herbarium*. Heltai Gáspárné, Colosvar.
- Mollay E. (1983): *Növénynevek Melius Herbariumában*. Magyar Névtani Dolgozatok (szerk. Hajdú M.), 44. kötet., ELTE, Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport, Budapest.
- Nyárády A. és mts.. (szerk. 1962): *Index seminum et Notulae botanicae Horti Agrobotanici Cluj*. Typo Agronomia, Cluj.
- Nyárády E. Gy. (szerk. biz. tag., mts.) (1952–1976): *Flora R. P. (S.) Romania*. Editura Academiei, Bucuresti. I–XIII.
- Péchi (1591): In: Grynaeus és Papp, i.m.
- Péntek J. – Szabó T. A., (1985): *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion, Bukarest.
- Péntek: In: Péntek és Szabó, 1985.
- Priszter Sz. (1987): *Arbores fruticesque Europae*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Priszter Sz. (1998): *Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára*. Mezőgazda, Budapest.
- Prodan I. (1923): *Flora pentru determinarea si descrierea plantelor ce cresc in Romania*. Cartea Romaneasca, Cluj.
- Rapaics R. s.a. (1932, 1993, reprint): *Magyar kertek*. Franklin, Budapest.
- Stirling I. (1995–1998): *Lexicon nominum herbarum, arborum fruticumque linguae latinae. I–IV*. Encyclopaedia, Budapest.
- Surányi D. (1985): *Kerti növények regénye*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Szabó T. A. sen. (1943): Magyar növény- és gyógyszernevek a 16. századból. *Magyar Nyelv*, 39. 331–333, 391–397.
- Szabó T. A. sen. (1958): *Magyar növény- és gyógyszernevek a 16–18. századból*. Stud. Univ. Babes–Bolyai, III. 6. 161–177.
- Szabó T. A. sen. (szerk., 1976–2005): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. I–XII. (1976–1984. I–IV.; 1993–2005. V–XII.)
- Szabó T. A. (1978, 1979): (1. és 2. kiadás) *Melius Péter: Herbarium*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Szabó T. A. (1990): *MINTA SZTÁR (CD-ROM) UNESCO-MicroIsis rendszerben és Ismertető a MINTA SZTÁR CD-ROM lemez EMSZ.TÁR elnevezésű adatbázisához*. MTA – OMFB – IIF; BDTF – JATE – TTM, Tudorg Kiadó, Budapest. [BioTár, GRAMMA 1.1.] Világhálón: <http://www.iif.hu/db/emsz>
- Szabó T. A. (szerk., 1996, 1999): (utánnymás) *Tudomány, mely örök életet ad. Orvosbotanika, életismeret, gyógyítás a 16. század magyar tudományában*. (Everlasting Life of Science). BioTár Electronic, GRAMMA 2.1.

- Szabó T. A. (szerk., 2000): *Váradai Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyve, azaz Ars medica*. (kéziratban). Benne Szabó T. A. – Biró Zs., (2000): *Ars Medica Electronica. Váradai Lencsés György (1530–1593)*. BioTár Electronic, Gramma 3.0, CD-ROM, Budapest – Kolozsvár – Szombathely – Veszprém.
- Szabó T. A. (2004a): Az árpa (*Hordeum vulgare*) rendszertana és evolúciója. In: Tomsányi.
- Turcsányi G. (2004): *Az árpa (Hordeum vulgare)*. Magyar Kultúrlóra. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó T. A. (2004b): *Einkorn – Alakor – Alac – Triticum monococcum (EAAT)*. <http://binet-biotar.vein.hu> › BioTár › Haynaldia › Triticum monococcum
- Szabó T. A. (2005): A lóbab (*Vicia faba*) neve. In: Czímber Gy. (szerk.): *A lóbab (Vicia faba)*. Magyar Kultúrlóra. Akadémiai Kiadó, Budapest. (megjelenés alatt)
- Szabó T. A. – Sz. Tóth M. (1982): Zay Anna Herbáriumának gyógynövényei. *Comm. Hist. Art. Med.*, 100. 90–101.
- Szabó T. A. – Szabó I. – Wolkinger F., (1992): *The Beginnings of Pannonian Ethnobotany ...*, Collecta Clusiana 2., Bio Tár. Steinamanger – Graz – Güssing.
- Szabó T. A. (jun.) (szerk., 1987): *Notulae botanicae horti agrobotanici Cluj–Napoca*. 16., Cluj.
- Szabó T. Á. (1990): Kolozsvár népei és nyelvei (1453–1988). In: Szabó T. Ádám (felelős szerkesztő): *Új Erdélyi Múzeum*. I. évf. 1–2. Budapest. 32–41.
- Takács S. (1917): *Rajzok a török világból*.
- Tóth Sz. M., (1989–1990): II. Rákóczy György gyulafehérvári patikájának gyógyszerei és felszerelése 1650-ben. *Com. Hist. Art. Med.*, 125–132. 111–142.
- Varjas B. (1941): *Egy 16. századi magyar orvosi könyv*. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár.
- Várkonyi R. Á. – Kósa L. (1993): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Orpheusz Könyvkiadó, Budapest.
- Vörös É. (1996): *Exotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. Kossuth Lajos Tudományegyetem. Doktori Értekezések. Debrecen.
- Zwittinger (1711): In: Szabó et al., 1992.

*

(1995, 2001) Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár Adatbázisa (BRS Search rendszerben). A Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési (NIIF) Program WWW-n elérhető adatbázisai. © NIIF 2001–2004. <http://www.iif.hu/db/emsz>